

RIVÁLIS ELMÉLETEK A JÓLÉTI ÁLLAMRÓL*

Gedeon Péter

(egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem,
Összehasonlító Gazdaságtan Tanszék)

Összefoglaló

A modern kapitalizmusban kialakuló jóléti államok különböznek egymástól. Miért jön létre az egyik országban liberális, a másik országban konzervatív, a harmadik országban szociáldemokrata jóléti állam? A magyarázatok maguk is különbözőek. Az egyes iskolák elméleti érvelésének rekonstrukciója révén szeretném megkeresni az elméletek közötti közös, illetve ütközési pontokat. Vajon kizárják vagy feltételezik egymást a jóléti állam kialakulását magyarázó rivális elméletek, mint analitikus konstrukciók? Négy olyan politikai gazdaságtani elméletet tárgyalok, amelyek számos vonatkozásban eltérnek egymástól, mégis összeköti őket az, hogy oksági kapcsolatot tételeznek fel a jóléti állam rezsimje és a társadalmi koalíciók sajátosságai között. (1) A hatalmi erőforrások tézise a teljes oksági láncot a társadalmi koalíciók → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim kategóriáival írja le. (2) Az osztályközi koalíciók elméletében a kormányzat politikai jellege nem meghatározó változó, a társadalmi koalíciók fogalma pedig olyan közvetítő változóvá válik, amelyet analitikusan megelőz a munkaerőpiaci rezsim fogalma. Az elmélet teljes oksági sémája az alábbi: munkaerőpiaci rezsim → társadalmi koalíciók → jóléti rezsim. (3) A kapitalizmus változatai-iskola is meghatározónak tekinti a munkaerőpiaci rezsimet, de nem tekint el a kormányzat politikai jellegének hatásaitól sem. Részletes sémája a következő: munkaerőpiaci rezsim → társadalmi koalíciók, medián szavazó → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim. (4) A politikai intézményi hatás elmélete a társadalmi koalíciók változóját a választási rendszer és a kormányzat politikai jellege közötti közvetítő változóként tekinti. A teljes magyarázat ebben az esetben a következő: a választási rendszer intézményi sajátosságai → társadalmi koalíció → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim.

Kulcsszavak: jóléti állami rezsim ■ hatalmi erőforrások tézise ■ társadalmi koalíciók ■ munkaerőpiaci rezsim ■ választási rendszerek

A jóléti állam az iparosodás folyamatában létrejövő modern kapitalizmus terméke. A kapitalizmus, mint a termelési tényezőket áruvá változtató piaci társadalom, nem nélkülözheti a társadalmi egyenlőtlenségeket és a piaci kockázatokat mérséklő jóléti államot. De ahogyan a kapitalizmusok fajtái, úgy a jóléti államok is különböznek egymástól. Hogyan magyarázhatjuk a jóléti államok különbözőségét? A magyarázatok maguk is különbözőek. Az alábbiakban azokat az egymással versengő és/vagy egymást kiegészítő politikai gazdaságtani

* A tanulmány a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005 számú kutatásának keretében készült. Köszönettel tartozom két anonim bírálónak a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseikért.

elméleteket mutatom be, amelyek választ keresnek arra a kérdésre, miért jönnek létre különböző jóléti állami rezsimek a fejlett kapitalista társadalmakban. Nem a jóléti állami rezsimek fejlődési tendenciáit és változásait kívánom felvázolni, nem azt kívánom eldönteni, melyik magyarázat illeszthető jobban a tényekhez. Céлом az, hogy az egyes iskolák elméleti érvelésének rekonstrukciója révén megtaláljam az elméletek közötti közös, illetve ütközési pontokat. A dolgozat központi kérdése az, hogy kizárják vagy feltételezik-e egymást a jóléti állam kialakulását magyarázó rivális elméletek, mint analitikus konstrukciók?

Az egyes jóléti államokat az irodalomban többféleképpen osztályozzák.¹ Induljunk ki a legelfogadottabb tipológiából. Eszerint a jóléti állam három típusát különböztethetjük meg: a jóléti állam lehet liberális (reziduális), konzervatív (korporatív) és szociáldemokrata (univerzális) (Esping-Andersen, 1991). Az egyes típusok alapvetően a társadalmi rétegződésre kifejtett hatásukban különböznek, e hatás különbözősége mögött pedig a jóléti állam eltérő intézményi sajátosságai és finanszírozási technikái állnak. A liberális jóléti állam a rászorultakat támogatja az adófizetők pénzéből, ezért viszonylag kevés erőforrást oszt el újra a rászorultak között. A nem rászorult állampolgárok magánszerződések megkötése révén védekezhetnek a piaci kockázatok ellen. Ez a jóléti rezsim ily módon társadalmi dualizmust tart fenn. A szociáldemokrata jóléti állam magas szintű ellátást biztosít állampolgári jogon, jelentős mennyiségű erőforrást oszt el újra az állampolgárok között. Ezért ez a jóléti rezsim csökkenti a társadalmi egyenlőtlenségeket. A konzervatív jóléti állam bőkezű ellátásait foglalkoztatási státuszhoz köti, ezzel reprodukálja a foglalkoztatási státuszhoz kapcsolódó egyenlőtlenségeket. A konzervatív jóléti államnak a társadalmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása a másik két variáns közé pozicionálja ezt a rezsimet. A három variáns jellemzőit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat A jóléti állam három típusa

Rezsím-tulajdonságok	Rezsimek		
	Liberális	Konzervatív	Szociáldemokrata
Lefedett népesség	szelektív	foglalkoztatottak	univerzális
A piac jóléti szerepe	erős	gyenge	gyenge
A megcélzott népesség	szegények	(férfi) foglalkoztatottak	minden állampolgár
Dekommodifikáció	gyenge	közepes	erős
Defamilizáció	gyenge	gyenge	erős
(Re-)kommodifikáció	közepes	gyenge	erős
Újraelosztás	gyenge	gyenge	erős
A szegénység csökkentése	alacsony	közepes	jelentős

Forrás: Hicks és Esping-Andersen, 2005: 513.

Miért jön létre az egyik országban liberális, a másik országban konzervatív, a harmadik országban szociáldemokrata jóléti állam? A kérdésre adható

válaszok közül négyet tárgyalok, (1) a hatalmi erőforrások tézisé (Power Resource Thesis – PRT), (2) az osztályközi koalíciók elméletét, (3) a kapitalizmus változatai (Varieties of Capitalism – VoC) iskola elméletét, végül a (4) politikai intézményi hatás elméletét. E magyarázatok számos vonatkozásban eltérnek egymástól, mégis összeköti őket az, hogy oksági kapcsolatot tételeznek fel a jóléti állam rezsimje és a társadalmi koalíciók sajátosságai között. Az egymástól eltérő elméletek közös magja tehát a társadalmi koalíciók → jóléti rezsim, elemi oksági sora. Ugyanakkor az egyes elméletek különböznek abban, ahogyan a társadalmi koalíciók változóját beillesztik a magyarázat teljes oksági láncolatába.

A PRT a teljes oksági láncot a társadalmi koalíciók → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim kategóriáival írja le. Az osztályközi koalíciók elméletében a kormányzat politikai jellege nem meghatározó változó, a társadalmi koalíciók fogalma pedig olyan közvetítő változóvá válik, amelyet analitikusan megelőz a munkaerőpiaci rezsim fogalma. Ebben az elméleti keretben a társadalmi koalíciók jellegét nem határozzák meg előzetesen a társadalmi csoportoknak a gazdaság társadalomszerkezetéből levezethető érdekei, mivel ezeket az érdekeket a munkaerőpiac sajátosságai is alakítják. Ezért a társadalmi csoportok közötti koalíciók a munkaerőpiaci rezsim sajátosságainak megfelelően jönnek létre. Az elmélet teljes oksági sémája tehát az alábbi: munkaerőpiaci rezsim → társadalmi koalíciók → jóléti rezsim. A VoC iskola is meghatározónak tekinti a munkaerőpiaci rezsimet, de nem tekint el a kormányzat politikai jellegének hatásaitól sem. Részletes sémája a következő: munkaerőpiaci rezsim → társadalmi koalíciók, medián szavazó → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim. A politikai intézményi hatás elmélete a társadalmi koalíciók változóját a választási rendszer és a kormányzat politikai jellege közötti közvetítő változónak tekinti. A teljes magyarázat ebben az esetben a következő: a választási rendszer intézményi sajátosságai → társadalmi koalíció → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim.

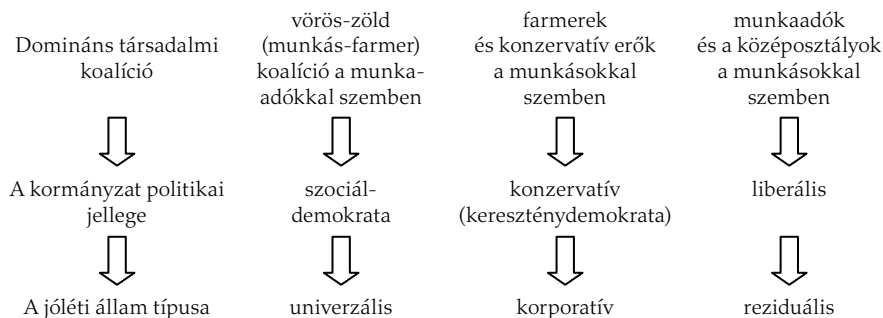
A HATALMI ERŐFORRÁSOK TÉZISE (PRT)

Gøsta Esping-Andersen szerint a jóléti állam különböző típusai a dekommodifikáció² különböző szintjeit hozzák létre. A dekommodifikáció az áruvá változtatott munkaerőnek a piaci kényszerektől való függetlenedését jelenti. „A társadalom megfosztása azon intézményi rétegeitől, melyek a munkaszereződéstől függetlenül is biztosították a társadalmi reprodukciót, azt jelentette, hogy az emberek áruvá váltak. Ezzel szemben a modern szociális jogok kialakulása a tiszta árujelleg fellazulását hozza magával. A dekommodifikáció megjelenik, ha egy szolgáltatást jogként nyújtanak, és ha egy személy a piacra való támaszkodás nélkül is képes biztosítani létfenntartását.” (Esping-Andersen,

1991: 119.) „A dekommodifikáció erősíti a munkást és csökkenti a munkaadó abszolút fennhatóságát. Pontosan ez az az ok, amiért a munkaadók mindig is szemben álltak a dekommodifikációval.” (Esping-Andersen, 1991: 120.)

A dekommodifikáció tehát a fenti érvelés szerint a munkavállalók érdekeit szolgálja a munkaadók érdekei *ellenében*. Ha a munkavállalók érdekérvényesítő képessége a munkaadókkal szemben erős, akkor a dekommodifikáció is erősebb lehet, ha a munkavállalók gyengék, a dekommodifikációs hatás is gyenge lesz. A liberális (más néven reziduális) jóléti állam a dekommodifikációnak az alsó, a szociáldemokrata (más néven univerzális) jóléti állam pedig a felső szintje. A liberális jóléti állam a munkások politikai képviselőitnek gyengeségére, a szociáldemokrata jóléti állam pedig annak erejére épül. Az erős szakszervezetek és szociáldemokrata pártok rákényszeríthetik a munkaadókat arra, hogy a társadalmi békéért *cserében* vállalják a jóléti állam terheit. Ily módon a jóléti állam típusát a társadalmi szereplők koalícióinak hatalmi erőforrásai döntenek el. A társadalmi koalíciók a gazdaság társadalomszerkezete által kialakított érdekellentétek mentén szerveződnek: a munkaadók viaskodnak a munkavállalókkal, és az az oldal győz, amelyik egyéb társadalmi csoportokat tud maga mellé állítani. A PRT magyarázó sémáját az 1. ábra mutatja be.³

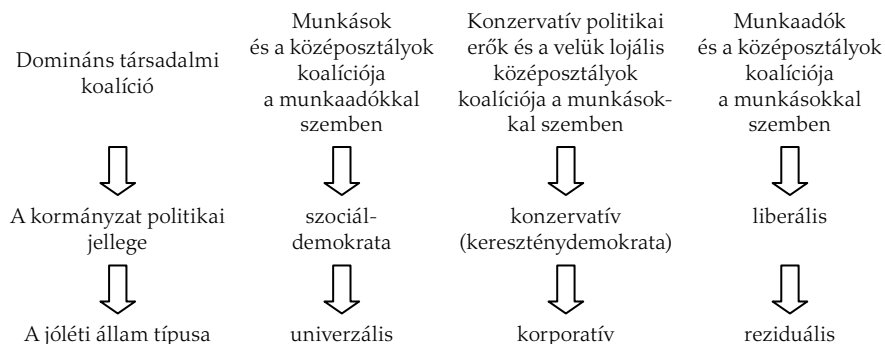
1. ábra A PRT magyarázó sémája

A magas szinten dekommodifikáló univerzális jóléti állam történetileg a vörös-zöld koalíció létrejöttén alapul: a munkások önmagukban nem elég erősek egy kiterjedt jóléti állam létrehozásához, de a munkás-farmer politikai szövetség már biztosítja az ehhez szükséges politikai erőt. Reziduális jóléti állam olyan országokban alakul ki, amelyekben a vörös-zöld koalíció nem jöhet létre, mert az agrárszektor társadalmi súlya az adott országban elenyésző. Ekkor a mérleg nyelve a középosztály: ha a középosztály a munkaadókkal lép koalícióra a munkavállalókkal szemben, akkor a jóléti állam reziduális lesz. A konzervatív (más néven korporatív) jóléti állam kialakulásának oka az, hogy a farmerek a munkaadókkal lépnek koalícióra a munkavállalókkal szemben. A PRT-tézis szerint a jóléti államok variánsai a második világháború előtt kez-

dődő történelmi folyamat termékei. A jóléti állam aranykorát jelentő 1945 utáni időszakban a korábban induló folyamatok útfüggő módon képesek fenntartani magukat. A gazdasági fejlődéssel ugyan az agrárszektor társadalmi jelentősége egyre csökken, de a jóléti államot támogató társadalmi koalíciókban a középosztály veszi át a farmerek szerepét. Eszerint az univerzális jóléti államban a szociáldemokrata pártok és a szakszervezetek képesek megszerezni a középosztályok támogatását, míg a másik két variánsban a középosztályok a liberális, illetve a konzervatív politikai erőket támogatják. Ily módon a jóléti állam különböző típusai stabilizálják önmagukat (Esping-Andersen, 1991: 129-131.). E magyarázó sémát a 2. ábra foglalja össze.

2. ábra A PRT módosított magyarázó sémája

AZ OSZTÁLYKÖZI KOALÍCIÓK ELMÉLETE

A PRT az ekvivalencia tézisére épül, mutat rá Swenson (2002: 8.). Eszerint a különböző országokban a hasonló osztályok érdekei megegyeznek egymással. A társadalmi konfliktusok a homogén osztályok közötti konfliktusok, míg a jóléti államok közötti különbségek a hasonló osztályok közötti erőviszonyok különbségeiben gyökereznek. Az osztályközi koalíciók elmélete⁴ szerint azonban a PRT nem képes megmagyarázni a jóléti állam tényleges fejlődését. A történeti példa a liberális jóléti államot reprezentáló USA, szemben a szociáldemokrata jóléti államot képviselő Svédországgal a 30-as években. Ebben az időszakban a New Deal a svédországinál jelentősebb szociálpolitikai változásokat eredményezett. A New Deal mögött azonban nem állt sem erős szakszervezet, sem erős szociáldemokrata vagy kereszténydemokrata párt. Svédországban a szociáldemokraták már a 30-as évektől kormányon voltak, a jóléti állam fejlődése mégis csak az 1940-es és 50-es években gyorsult fel, ekkor hagyta maga mögött Svédország a jóléti állam kiterjesztésében az Egyesült Államokat. A PRT nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy változatlan intézmények és erőegyensúlyok hogyan hozhatnak létre jelentősen különböző eredményeket. A

válaszhoz ugyanis fel kell adni az ekvivalencia téziséét, mondja Swenson. A jóléti állam rezsimjeinek különbségei tehát nem a homogén osztályok közötti erőviszonyokból, hanem az inhomogén munkáltatók (kapitalisták) és munkavállalók (munkások) osztályközi koalícióinak eltéréseiből vezethetők le. Ebből következik az az állítás, hogy a jóléti állam különböző rezsimjei nem jöhettek volna létre a munkaadók bizonyos csoportjainak támogatása nélkül.⁵

A munkaadói és munkavállalói csoportok koalícióját megalapozó közös érdekek léte a jóléti állam kettős funkciójából érthető meg. A jóléti állam egyszerre lát el újraelosztási és piacszabályozási funkciót: „a szociálpolitika gyakran úgy szabályozza a kapitalisták közötti versenyt, hogy megvédi politikailag jelentős szegmensük profitját (social policies often regulate competition among capitalists in ways that protect the profits of a politically significant portion of them).” (Swenson, 2004: 3.). A PRT dekommodifikáció fogalma azért félrevezető – mondja Swenson –, mert csak az *újraelosztási funkciót* tartja szem előtt, és elvonatkoztat a *szabályozási funkciótól*. Ha ez utóbbira is tekintettel vagyunk, akkor megértjük azt, miért támogatják a munkaadók a jóléti államot kiépítő reformokat abban az esetben is, ha a jóléti újraelosztás hatása számukra kedvezőtlen. A munkavállalók egyes csoportjai az újraelosztási, a munkaadók egyes csoportjai a piacszabályozási hatásért szorgalmazhatnak szociálpolitikai intézkedéseket. Ezért a szociálpolitikai csomagokat a munkaadók nem valamiért *cserében*, hanem önmagában vett értékéért támogatják (Swenson, 2004: 11.).

A munkaadói érdekeket a munkaerőpiaci szabályozás formálja: különböző munkaerőpiacok különböző munkaadói érdekeket intézményesítenek. Az osztályközi koalíciók elmélete szembeállítja a kartellizmus és szegmentalizmus munkaerőpiaci rezsimjét a szolidarizmus rezsimjével. A kartellizmus kollektív munkaadói stratégia a bérek és juttatások minimumának biztosítására. A kartellizmus lehet tárgyalásos vagy egyoldalú. A tárgyalásos kartellizmus kiemeli a bérmeghatározást a munkaadók között folyó versenyből, meggátolja azt, hogy a versenytársak, a piacra újonnan belépő vállalkozók a bérek *csökkentésével* juthassanak versenyelőnyhöz. A szakszervezetek segíthetnek a bérszint minimumának kikényszerítésében a kartellen belüli csalókkal és az új belépőkkel szemben. Az egyoldalú munkaadói kartell a szakszervezeteket feleslegessé teszi. Ebben az esetben a munkaadók harcolnak a szakszervezetek ellen, mert féltik döntési szuverenitásukat.

A szegmentalizmus decentralizált vállalati szintű stratégia a más vállalatok béreihez és juttatásaihoz képest *magasabb* bérek és juttatások biztosítására. Miért érdeke a munkaadónak a piaci egyensúlyi bérnél magasabb bért fizetni? A hatékony bér elmélete szerint azért, mert a munkás hatékonysága egyenesen arányos azzal a magasabb bérrel, amelyet az alternatív foglalkoztatásban szereshető bérekhez képest kap. „A jobb munkaadó jobb munkásokra tesz szert.” (Swenson, 2002: 25.) Ha a vállalatok a versenybér szintjénél magasabb

béreket fizetnek, akkor kényszerű munkanélküliséget okoznak. A magas bérekkel a munkaadók a vállalat kapuinál sorbaállást idéznek elő, és válogathatnak a munkások között. A jóléti kapitalizmus keretében a vállalatok a bérek mellett egyéb juttatásokat is adhatnak alkalmazottaiknak beteg-, nyugdíj-, és munkanélküliség elleni biztosítás, sport, kulturális és egyéb szolgáltatások formájában. A szegmentalista vállalat és alkalmazottai között osztályközi szövetség jöhet létre. A tárgyalásos szegmentalizmus esetében a munkaadók és a szakszervezetek közösen szabályozzák a szegmentalista gyakorlatot.

A szolidarizmus nem a bérek és juttatások minimumát, hanem *maximumát* rögzíti. A vállalatok nem a piaci egyensúly feletti, hanem *alatti* béreket fizetnek. A munkaerő szűkös lesz: hiány lép fel az adott bérért munkát vállalók között. A munkaadók állnak sorba azért, hogy az adott bérszínvonalon munkásokat alkalmazhassanak. Külön-külön minden vállalat szívesen emelne bért, de ez csak akkor vezetne a kívánt eredményre, ha a többi vállalat ezt nem tenné vagy nem tehetné meg. A szolidarizmus tehát erősen ösztönzi a potyautas viselkedést. A potyautások kizárását a munkaerőpiacról a centralizált bérmegállapodási rendszer biztosítja.

A szolidarizmus anti-szegmentalista és anti-kartellista: a munkaerő szűkössé tétele feleslegessé teszi a kartellizmust. Nincsen szükség a szakszervezetekre a bérek aladúcolásához, az alacsony bér–alacsony ár verseny megakadályozásához, a munkaerő szűkössége önmagában elvégzi ezt a feladatot. A centralizált alku tárgyalóasztalához kényszerített szakszervezetek együttműködnek a munkaadókkal a szolidarisztikus munkaerőpiac irányításában, mivel nekik is érdekük a bérek kiegyenlítése.

A szegmentalisták a válságban is vonakodnak csökkenteni a béreket és juttatásokat – szemben versenytársaikkal. Ezért támogatják a jóléti államot, mondja Swenson. A jóléti állam adóival terheket ró a bérek csökkentése révén versenyezni kívánó vállalatokra, csökkentve ezzel az árversenynek a szegmentalista vállalkozókra gyakorolt nyomását. A kartellisták is ki vannak téve az alacsony bérrel – alacsony árral versengőknek, ők is támogatják a jóléti államot válságos időkben. A válság elmúltával ez a támogatás csökken.

A szolidarizmus rezsimjében a munkaadók a válság-mentes időszakokban is támogatják a jóléti államot. A kötelező jóléti törvénykezés megakadályozza az egyes vállalatokat abban, hogy béren kívüli juttatásokkal versenyezzenek a szűkös munkaerőért. A szociális törvényhozás kiveszi a vállalati juttatásokat a munkaerőpiaci versenyből.

A kartellizmus–szegmentalizmus munkaerőpiaci rezsimje a munkaadók és munkavállalók decentralizált eloszlását feltételezi. Ilyen munkaerőpiaci rezsim az Egyesült Államokban jött létre és maradt fenn. A szolidarizmus munkaerőpiaci rezsimje a munkaadók és munkavállalók centralizációját feltételezi. Ez a centralizáció Svédországban történt meg. Ily módon az USA és Svédország más

jóléti államot hozott létre. Swenson érvelését az amerikai és a svéd modell összehasonlításáról a 2. sz. táblázat foglalja össze.

2. táblázat. Az amerikai és a svéd modell összehasonlítása

	USA	Svédország
Munkaadói és munkavállalói érdekszervezetek	széttagoltak	Centralizáltak
Munkaadók és szakszervezetek viszonya	ellenséges	kompromisszum kereső
Munkaerőpiaci rezsim	kartellizmus és szegmentalizmus	Szolidarizmus
Bérek	bérekülönbségek fenntartása, bérek az egyensúlyi bér felett	bérek kiegyenlítése, bérek az egyensúlyi bér alatt
Munkaerőpiaci egyensúly	nincsen egyensúly, munkaerő túlkínálata	nincsen egyensúly, munkaerő túlkereslete
Jóléti juttatások	jóléti kapitalizmus (vállalati szintű juttatások)	vállalati jóléti juttatások és szolgáltatások eltörlése
Gazdasági válság	érdekeltséget teremt a munkaadók számára a jóléti állam kiépítésében	nincsen jelentős hatása a munkaadók érdekeire a jóléti állam vonatkozásában
A jóléti állam szabályozási hatása	a jóléti állam adóival terhet ró a bérek csökkentése révén versenyezni kívánó vállalatokra, csökkentve ezzel az árverseny nyomását	a szociális törvényhozás kiveszi a vállalati juttatásokat a munkaerőpiaci versenyből

A decentralizált amerikai munkaerőpiaci rezsim talaján a jóléti állam iránti igény a gazdasági válság idején megnő, mivel a válság hatására felerősödik a bérek csökkentése révén versengő vállalatok nyomása. Ezt a nyomást csökkenti a jóléti állam kiterjesztése: a jóléti állam finanszírozási igénye a nem kartellista-szegmentalista vállalkozásokra korábban nem létező terhet ró. Swenson magyarázata szerint a jóléti állam kiterjesztésének a vállalkozók közötti versenyre ható szabályozási hatása van, ez teremtette meg a New Deal bevezetését támogató kartellista-szegmentalista osztályközi társadalmi koalíciót.

A PRT egyes képviselői szerint azonban a fenti elemzés téves: a New Deal keretében kiépülő jóléti államot nem a kartellista-szegmentalista vállalkozásoknak a jóléti államot támogató politikai szerepvállalása, hanem általában a vállalkozók politikai erejének gyengülése tette lehetővé. Ha nem csökken az üzleti világ szereplőinek a hatalma, akkor nincsen amerikai társadalombiztosítási törvény (Hacker és Pierson, 2002: 298–99., 309.) Hacker és Pierson úgy érvelnek, hogy a vállalkozók hatalma a Nagy Válság előtt a tőke mobilitásán

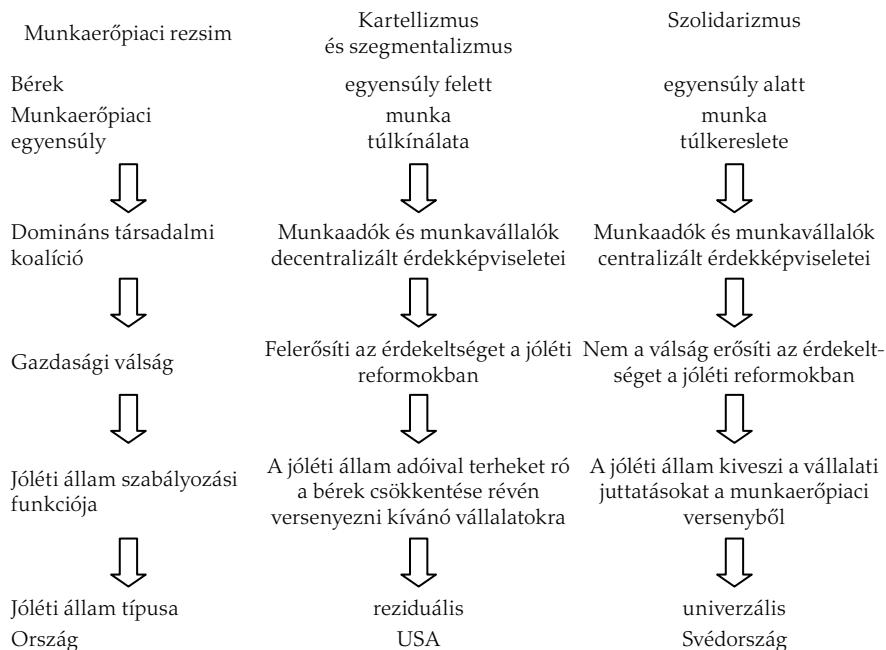
alapult. Amerikában a politika decentralizált volt, a politikai döntések nagyrészt a tagállamokban születtek meg. A tőke *strukturális* hatalma, az egyes tagállamokkal szemben, a kivonulással való fenyegetésen alapult. Ez változott meg a válság hatására: ekkor a politikai hatalom a központi állam szintjére koncentrálódott. A központi államot a vállalkozók már nem fenyegethették azzal, hogy számukra kedvezőtlen politikák esetében az exit opciót választják. Más szóval, a központi hatalom erősödése együtt járt a vállalkozói hatalom gyengülésével. Ezt az üzleti élet szereplői csak *instrumentális* hatalmuk növelésével, a központi állam politikai döntéseinek képviselőik révén történő befolyásolásával ellensúlyozhatták volna. A Nagy Válság azonban az üzleti szereplők instrumentális hatalmának erősödését is gátolta: az Egyesült Államokban jelentős szavazói támogatással a Demokrata Párt került hatalomra. Ezek az intézményi és politikai változások tették lehetővé az amerikai jóléti állam létrehozását (Hacker és Pierson, 2002: 314.; 2004: 109.).

Az osztályközi koalíciók elmélete az univerzális svéd jóléti állam kialakulását és sajátosságait a szolidarizmus munkaerő piaci rezsimjére vezeti vissza. A centralizált svéd munkaerőpiaci rezsimek talaján a munkaadók közös érdeke a vállalati jóléti juttatások korlátozása. E közös érdek azonban a kollektív cselekvés paradoxonának foglya: egyénileg minden vállalkozó érdekelt abban, hogy a juttatások növelése révén növelje részesedését a szűkös kínálatú munkaerőpiacon. E paradoxont oldja meg a jóléti állam azzal, hogy a vállalkozók helyett nyújt jóléti juttatásokat. Ezzel ugyanis korlátozza a potyautas viselkedést. A svéd jóléti állam kiterjedése mögött tehát ismét a munkaadók és munkavállalók osztályközi koalíciója áll. E magyarázat szerint az amerikai jóléti állam azért reziduális, mert az osztályközi koalíció érdeke a jóléti állam kiterjesztésében a gazdasági válság elmúlásával gyengül. A svéd jóléti állam univerzális, mert az osztályközi koalíció érdeke a jóléti állam kiterjesztésében nem a gazdasági válsághoz, hanem a munkaerőpiaci rezsimek centralizált jellegéhez kötődik. Ezért a szolidarizmus hosszabb távon állampolgári jogon élvezett, magas szintű szolgáltatásokat nyújtó jóléti állammal helyettesíti a vállalatok által biztosított jóléti kapitalizmust. Az univerzális jóléti állam intézményeit Svédországban nem a szociáldemokrata kormányok, hanem a munkaadók és munkavállalók centralizált érdekcsoportjai szorgalmazták. A szakszervezetek és munkaadói érdekszervezetek jóléti reformjavaslatai sokszor radikálisabbak voltak, mint a szociáldemokrata kormány eredeti reformelképzelései (Swenson, 2002: 11., 267.).

Az osztályközi koalíciók elméletének magyarázatát a 3. ábra foglalja össze.

E séma szerint tehát a jóléti állami rezsimek tulajdonságai a munkaerőpiaci rezsimek talaján kialakuló osztályközi koalíciók sajátosságaiból vezethetők le. A kormányzat politikai jellege ebben az elméleti keretben nem fontos magyarázó változó (McCarty és Pontusson, 2009: 14.).

3. ábra Az osztályközi koalíciók elméletének magyarázó sémája

A KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI (VOC) ISKOLA ELMÉLETE

A VoC elmélete az osztályközi koalíciók elméletéhez hasonlóan a jóléti állam különböző változatait a munkaerőpiac különböző sémáival hozza összefüggésbe. Estevez-Abe, Iversen és Soskice szerint a jóléti állam létrehozása a munkaerőpiaci kudarcokra adott válasz (Abe, Iversen és Soskice, 2001). A piaci kudarc a humán tőkébe való beruházás ösztönzésével kapcsolatos: a munkavállalók csak abban az esetben vállalják a specifikus tudást eredményező képzés költségeit, ha a jóléti állam biztosítja azt, hogy a megszerzett képzettség hasznosítható lesz.

A képzettség eltérő mértékben eszközspecifikus (azaz hordozható). A képzettség tehát lehet (1) vállalatspecifikus, (2) ágazatspecifikus és (3) általános. A vállalatspecifikus képzettség az adott vállalatnál a gyakorlatban szerezhető meg, és nem hordozható. Ez a képzettség csak az adott vállalat munkaadói számára értékes. Az ágazatspecifikus képzettség tanoncként és szakképzés keretében szerezhető meg. Az adott ágazatban minden munkaadó elismeri. Az általános képzettséget minden munkaadó elismeri, értéke független a vállalat vagy az ágazat típusától.

A VoC iskola szerint a modern kapitalizmusban különböző termelési rezsimeket találhatunk. A különböző termelési rezsimek különböző képzettségű

munkaerőt igényelnek. Így a fordista tömegtermelés nem igényel magasan képzett munkaerőt. A részekre bontott és sztenderdizált munkafeladatokat általános képzettséggel rendelkező betanított munkások végezhetik. A fordista tömegtermelés rezsimje található meg a hagyományos feldolgozóipari ágazatokban az Egyesült Államokban (autógyártás és más tartós fogyasztási cikkek termelése). A diverzifikált tömegtermelés (DMP) rezsimje már olyan munkásokat igényel, akiknek magas szintű tudásuk van vállalatuk termékeiről és eszközeiről. A munkások számos termelési feladat elvégzésére képesek, és számos termelési problémát oldanak meg önállóan. Mindez vállalatspecifikus képzettséget igényel. A DMP rezsimre példa a japán autógyártás, és a szórakoztató-elektronikai termékek termelése. A diverzifikált minőségi termelés (DQP) rezsimje ágazat- és vállalatspecifikus tudással rendelkező magasan képzett munkaerőt igényel. Ilyen rezsim a német minőségi ipari termékek termelése.

A vállalatspecifikus képzettség értéktelen a vállalaton kívül. A vállalattól elküldött munkaerő elveszíti értékét, más vállalatnál, ha egyáltalán alkalmazták, specifikus képzettség hiányában csak jóval alacsonyabb bérre számíthat. Ezért a munkások csak akkor ruháznak be ilyen képzettségbe, ha foglalkoztatás-védelmet kapnak. Az ágazatspecifikus képzettség birtokában a munkások jövedelemvesztés nélkül mozoghatnak az ágazaton belüli vállalatok között. Ezért az ágazatspecifikus képzettségbe való beruházás nem foglalkoztatás-, hanem munkanélküliség-védelmet igényel. A munkások akkor ruháznak be ágazatspecifikus tudásba, ha a foglalkoztatástól függetlenül garantálják jövedelmüket. A munkanélküliség-védelem kereset-arányos juttatással és a bérszint védelmével teremt biztonságot. A munkanélküli segély időtartamának megnövelése is fontos lehet, ez is növeli a biztonságot: elegendő időt enged a munkanélkülinek arra, hogy az ágazaton belül találjon újra munkát magának. Foglalkoztatás- és munkanélküliség-védelem hiányában a munkások általános, hordozható képzettségbe ruháznak be, így védekeznek a munkaerőpiaci kockázatokkal szemben. Az általános képzettséget igénylő vállalatok nem érdekeltek a foglalkoztatás-védelemben, mivel a foglalkoztatás-védelem olyan specifikus képzettségbe való beruházásra ad ösztönzést, amelyet az általános ismereteket igénylő vállalatok nem keresnek. A munkabér védelme felerősíti a foglalkoztatás- és munkanélküliség-védelem hatásait, mivel csökkenti annak kockázatát, hogy a specifikus képzettség által elérhető bérszint a jövőben csökkenhet. Ha az életkereset várható szintje bizonytalan, a munkás nem ruház be specifikus tudásba. Az (1) ágazatspecifikus, (2) ágazat- és vállalatspecifikus és (3) általános képzettség vonatkozásában az alkalmazotti bér védelme és a munkanélküli juttatás védelme azonos irányban mozog. Az első két esetben mindkettő magas, a harmadik esetben mindkettő alacsony. A vállalatspecifikus képzettség esetében az alkalmazotti bér védelme magas, de a munkanélküli juttatás védelme alacsony szintű.

A VoC iskola (Estevez-Abe, Iversen és Soskice, 2001) tehát a jóléti állami beavatkozás eltérő rezsimjeit a munkaerőpiaci rezsimek különbségeire vezeti vissza, a munkaerőpiaci rezsimek különbségeit pedig az alkalmazott munkaerő képzettségének különbségeivel határozza meg. Ily módon az eltérő munkaerőpiaci rezsimek eltérő jóléti rezsimeket eredményeznek. Ezt az összefüggést a 4. ábra mutatja be.

4. ábra Jólét termelési rezsimek

		Foglalkoztatás-védelem szintje	
		alacsony	magas
Munkanélküliség elleni védelem szintje	magas	ágazatspecifikus képzettség példa: Dánia	ágazat- és vállalat-specifikus képzettség példa: Németország
	alacsony	általános képzettség példa: USA	vállalatspecifikus képzettség példa: Japán

Forrás: Estevez-Abe, Iversen és Soskice, 2001: 154.

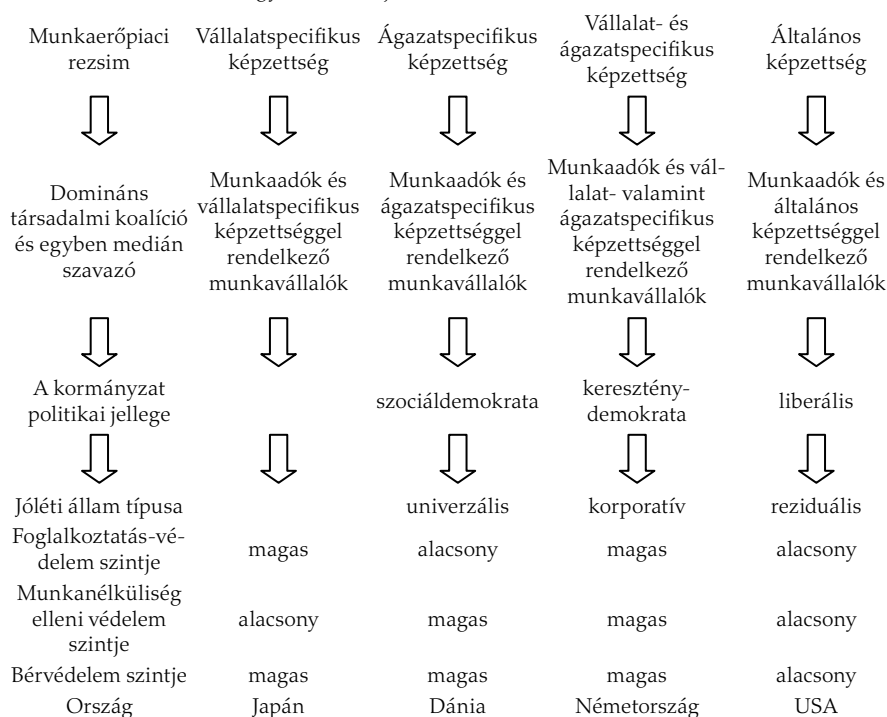
A jóléti állam, szemben a munkaadókkal, hitelt érdemlően ígér szociális védelmet. A jóléti állam tehát korrigálja az adott termelési rezsim által igényelt képzettség megszerzéséhez kapcsolódó piaci kudarcot. A jóléti állam eltérő típusai kiegészítik és feltételezik a különböző képzési egyensúlyokat.

A munkaerőpiaci rezsim sajátosságai közvetlenül is magyarázzák a jóléti rezsim sajátosságait, de a munkaerőpiaci rezsim és a jóléti rezsim között közvetett összefüggés is van. A különböző munkaerőpiaci rezsimek ugyanis különböző tulajdonságokkal rendelkező munkavállalókat szaporítanak el egy adott népességben. Ily módon az egyes munkaerőpiaci rezsimekben más és más tulajdonságú munkavállalók választódnak ki medián szavazóként. A különböző tulajdonságú medián szavazók pedig különböző politikai pártokat segíthetnek a hatalomba (Estevez-Abe, Iversen és Soskice, 2001: 182.). Az általános képzettséget igénylő fordista tömegtermelés munkaerőpiaci rezsimje a hordozható tudással rendelkező, és ezért mobil munkást teszi meg medián szavazónak. Ez a szavazó nem igényel többet a reziduális jóléti államnál, mivel képes a piaci kockázatokhoz piacokonform módon alkalmazkodni, ezért konzervatív-liberális politikai pártokat is támogathat. A vállalatspecifikus tudást igénylő DMP munkaerőpiaci rezsimjében a munkavállaló a munkahely védelmét garantáló vállalati modellben érdekelt, ezért a medián szavazó ebben a modellben sem igényel magas színvonalú állami gondoskodást. Az ágazatspecifikus tudást igénylő munkaerőpiaci rezsimben a munkavállaló érdekelt a

magas szintű munkanélküli segélyben, ezért a medián szavazó az univerzális jóléti államot fenntartó szociáldemokrata pártokat támogatja. Az ágazat- és vállalatspecifikus tudást igénylő DQP munkaerőpiaci rezsimben a munkavállaló, mint medián szavazó, a munkanélküliséggel szembeni védelem mellett munkahelyének védelmében is érdekelt, ezért a munkaerő kínálatot korlátozó, és a már foglalkoztatottakat védő korporatív jóléti államot fenntartó kereszténydemokrata pártokat támogatja.

A VoC elmélet érvelését az 5. ábra foglalja össze.

5. ábra A VoC-elmélet magyarázó sémája

A VoC iskola nem három, hanem négy jóléti rezsimet különböztet meg. Ennek oka az, hogy ez az elmélet a képzettségnek, mint a modell független változójának nem három, hanem négy variánsát különbözteti el egymástól és a négyfajta változónak négyfajta kimenetet feleltet meg. Ezért e modellben a japán jóléti rezsim az Esping-Andersen-féle tipológián kívül kerül.

A VoC iskola magyarázata körkörös, mutat rá McCarty és Pontusson: az elmélet szerint egyrészt a szociálpolitika indokolja a specifikus készségek megszerzésébe való beruházást, másrészt a specifikus tudásba való beruházás ma-

gyarázza a szociálpolitikát. Ily módon a két változó közötti összefüggés nem lehet oksági. Az oksági magyarázathoz vissza kell nyúlni a PRT-hez: az osztályok közötti erőviszonyok és a kormányzat politikai jellege lehet a jóléti állami rezsimek közötti eltérések oka, és ezek az eltérések magyarázhatják azt, miért ruháznak be a munkások különböző készségek megszerzésébe (McCarty és Pontusson, 2009: 12.). Más szóval: a kritika arra mutat rá, hogy a VoC iskola nem tematizál olyan fontos összefüggéseket, amelyek a PRT központi mondanivalójához tartoznak és amelyek oksági összefüggés keretébe illeszthetik a VoC-paradigma elemzését a képzettség és a jóléti állam közötti kapcsolatról.

A POLITIKAI INTÉZMÉNYI HATÁS ELMÉLETE⁶

Ez az elmélet arra hívja fel a figyelmet, hogy a politikai intézményi formák nem közömbösek a politikai döntések tartalma iránt. Különböző intézményi konfigurációk különböző politikai kimeneteket eredményezhetnek. Konkrétabban, az eltérő választási rendszerek eltérő jóléti rezsimeket támogatnak. Az elmélet érvelése az alábbi logikát követi: a választási rendszer intézményi sajátosságai → társadalmi koalíció → a kormányzat politikai jellege → jóléti rezsim.

A kormányzat politikai beállítottsága eldönti az elosztási kimenetek sajátosságait, a kormányzat politikai beállítottságát pedig az egyes választási rendszerek sajátosságaival összefüggő koalíciós dinamika különbségei határozzák meg. A pártok osztályokat vagy osztálykoalíciókat képviselnek. A koalíciókat három társadalmi osztály kötheti meg: a szegények (alacsony jövedelműek csoportja [*L*]), a középosztály (közepes jövedelműek csoportja [*M*]) és a gazdagok (magas jövedelműek csoportja [*H*]).

Az elméleti modell lényeges kikötése a nem regresszív újraelosztás feltételezése. Eszerint a demokratikus újraelosztásban a szegények mindig nyernek, a gazdagok mindig veszítenek, a középosztály pedig jobban jár, mint a gazdagok, de kevesebbet nyer, mint a szegények. A szerzők hangsúlyozzák, hogy e feltételezés alátámasztható empirikusan, mivel megfelel a tényeknek, és indokolható normatív módon, amennyiben a demokratikus kormányokat köti a méltányos elosztás normája. Következik továbbá a demokratikus berendezkedés egyéb intézményeinek működéséből (sajtószabadság, egyesülési jog, stb.) is (Iversen és Soskice, 2006: 167.). Vegyük azonban észre, hogy a nem regresszív újraelosztás követelménye az elmélethez képest olyan külsődleges, nem a modelltől analitikusan levezetett feltételezés, amely ugyanakkor hatást gyakorol a modell működésére. A modellben elvileg az alábbi társadalmi koalíciók lehetségesek: *LM* a *H* ellenében, *MH* az *L* ellenében, *LH* az *M* ellenében. A nem regresszív újraelosztás követelménye szűkíti az elmélet által figyelembe vehető lehetséges kimenetek körét, mivel egyrészt kizárja a középosztályt megadóztató *LH* koalíciót, mint lehetőséget (*LH* az *M* ellenében), másrészt korlá-

tozza az *MH* koalíció lehetséges döntéseinek körét, amennyiben kizárja a szegényeket megsarcoló újraelosztás lehetőségét.

A kormányzat politikai beállítottságát a választások eredménye, a választások eredményét a középosztály szavazói döntenek el. A középosztály a nem regresszív újraelosztás követelményének figyelembe vételével kétféleképpen dönthet: vagy szövetkezik a szegények osztályával azért, hogy megadóztassa a gazdagokat (*LM* koalíció *H* ellenében), vagy szövetkezik a gazdagokkal, hogy a szegények ne tudják megadóztatni (*MH* koalíció *L* ellenében). A választási rendszer sajátosságai határozzák meg, melyik koalíció, és ennek következtében milyen újraelosztás jön létre. A kétpárti többségi rendszerben az *MH* koalíció által támogatott, kevesebbet újraelosztó jobbközép párt alakíthat inkább kormányt, a többpárti arányos rendszerben a középen álló párt (*M*) és a többet újraelosztó baloldali párt (*L*) koalíciójaként létrejövő *LM* koalíció jut inkább hatalomhoz.

A többségi választási rendszerben két párt versenyez a szavazatokért: a bal-közép *LM* párt és a jobbközép *MH* párt. *L* és *M* megegyeznek a közös politikáról az *LM* pártban, *M* és *H* megegyeznek a közös politikáról az *MH* pártban. A két párt egy-egy koalíciópártot képez.

A kétpárti rendszerben az a párt győz, amelyik elnyeri a medián szavazó bizalmát, megkapja *M* szavazatát. *M* szavazatát a pártok akkor szerezhetik meg, ha mérsékelt, középre húzó programokat hirdetnek. Arra azonban nincsen garancia, hogy a győztes párt a választások után ragaszkodik mérsékelt, a medián szavazó számára vonzó programjához. Mindig van arra esély, hogy a választások után *L* az *LM* pártban és *H* az *MH* pártban más, saját törzsszavazóinak kedvesebb politikát folytat majd. A kétpárti rendszerben *M* azért támogatja szavazatával inkább az *MH* jobbközép pártot, mert *M* jobban fél attól, hogy az *LM* párt kormánya balra mozdul, mint attól, hogy az *MH* párt kormánya jobbra tér ki.

Ha az *LM* kormány balra mozdul, akkor megemeli *M* (és *H*) adóját, hogy újraelosztást hajtson végre az alacsony jövedelmű csoport érdekében, oly módon, hogy *M* nem részesedik *H* megadóztatásából sem, tehát *M* jövedelemvesztést szenved el. *M* azért nem részesedik *H* megadóztatásából, mert a szavazás után nincsen hatalmában az, hogy befolyásolja az *LM* kormány döntéseit. Ha az *MH* kormány jobbra mozdul, akkor az adót és az újraelosztást csökkenti, mivel nem folytathat regresszív elosztási politikát, a szegények megadóztatásából nem növelheti a középosztály és a gazdagok jövedelmét. Ha az *MH* kormány politikáját *H* határozza meg, akkor *M* elveszíti az újraelosztásból származó jövedelmét, de adója is csökken, így növelheti magánköltekezését.

M nem írhat alá olyan szerződést a kormánnyal, amely kikényszeríti azt, hogy az *LM* kormány nem mozdul el balra, így *M* nem lehet biztos abban, hogy az *LM* kormány nem fog az *M* platformhoz képest balra kilengeni. E hi-telességi vagy elköteleződési probléma miatt *M* számára elfogadhatóbb az *MH*

párt kormánya mint az **LM** párté. Ez nem jelenti azt, hogy az **MH** párt midig győzni fog. Ha az **LM** párt vezérét a medián szavazó mérsékeltebbnek látja, mint az **MH** párt vezérét, akkor az **LM** pártra szavaz.

Az arányos választási rendszerben három párt van: **L**, **M** és **H**. Ezért **MM**-re szavaz.

Kormányt csak két párt koalíciója hozhat létre. Azt, hogy **LM** koalíció vagy **MH** koalíció jön-e létre, az **M** párt dönti el. Ebben a helyzetben **ML**-t választja koalíciós partnerként, mert **L** és **MH** kizárásával megoszthatja egymás között az adóbevételt, míg ha **MH**-val lép koalícióra, akkor a bevételek három felé oszlanak, mert a nem regresszív újraelosztás feltétele miatt **H** és **M** nem zárhatja ki **L**-t a jövedelemből való részesedésből: **L** soha nem zárható ki az újraelosztandó jövedelmekből való részesedésből, még akkor sem, ha nem tagja a koalíciónak.⁷

Az arányos választási rendszerben a középosztály számára nincsen olyan hitelességi probléma, mint a kétpárti rendszerben, mivel a középosztály saját pártot képes a parlamentbe juttatni, ily módon a medián szavazó (**M**) saját pártjára (**M**) szavazhat, és **M** a szavazás *után* képes **M** érdekeit érvényesíteni az **L** és **M** pártok közötti kormányalakító koalíciós alkukban.

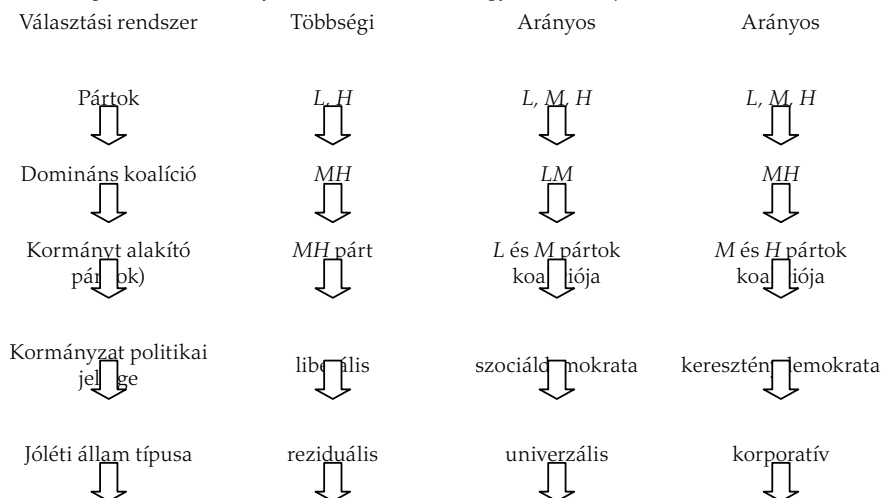
Az arányos választási rendszerben a kormány nem koalíciópárt, hanem pártok koalíciója (Iversen és Soskice 2006: 169.). Az arányos választási rendszerben ezért nincsen elkötelezettségi vagy hitelességi probléma, minden párt saját választóinak preferenciáit követi. A középosztály számára garancia az, hogy pártja a választások után köt koalíciót, ily módon a szavazatok leadása után képes befolyást gyakorolni az újraelosztásra azzal, hogy koalíciós partnert választ, és a koalícióban önálló pártként van jelen.

Ez az elmélet jól illeszthető azokhoz a tényekhez, amelyek a választási rendszerek sajátosságai és a hatalomra kerülő pártok politikai beállítottsága közötti szoros összefüggésről tanúskodnak. 1945 és 1998 között 17 fejlett demokrácia esetét vizsgálva a kutatók azt találták, hogy a többségi választási rendszerben a kormányok háromnegyede jobbközép, míg az arányos választási rendszerben a kormányok háromnegyede balközép beállítottságú volt (Iversen és Soskice, 2006: 165–166.). Ugyanakkor vannak az elmélet szempontjából kivételes esetek. Ilyen kivétel Németország. Németországban a választási rendszer arányos, mégis 34 évig voltak hatalmon jobbközép, és csak 16 évig balközép kormányok. Az ok Iversen és Soskice szerint a német kereszténydemokrata pártok (CDU/CSU) szerepében kereshető. A CDU/CSU pártszövetség különböző jövedelmű csoportok (**H**, **M**, **L**) olyan koalíciója, amely a párton belüli alkukban egyezteteti e csoportok érdekeit. Ezért a kereszténydemokraták a magas jövedelmű szavazókat képviselő konzervatív pártoknál hitelesebben jeleníthetik meg magukat a középhez közel álló pártként. A középosztály (**M**) pártja ezért inkább a kereszténydemokrata párttal lép koalícióra. A mérleg nyelvét játszó kis liberális párt (FDP) inkább a CDU/CSU-t és nem a szociáldemokrata pár-

tot (SPD) választotta koalíciós partnerként. Az arányos választási rendszer azonban még ebben az esetben is hatást gyakorol a kormányzati politikára, mert a jobboldal csak úgy tudja megszerezni a kormányzati hatalmat, hogy bizonyos mértékű újraelosztást előírányzó kompromisszumot köt az alacsonyabb jövedelmű csoportokkal (Iversen és Soskice, 2006: 176.).

Jegyezzük azonban meg, hogy az elmélet fenti alkalmazása a német politikára nem magától értetődő. Az elméleti modellben ugyanis a medián szavazó M olyan pártot támogat (\mathbf{M}), amely a bal-jobb politikai skálán közepén áll. A szociális és a politikai közép pozíció nem válik el egymástól. Az FDP azonban a 80-as évektől kezdődően a bal-jobb skála jobb oldala felé húzódott. Azok az M szavazók, akik jövedelmi helyzetüket tekintve közepén állnak, és az FDP-re szavaznak, ily módon egy olyan karakteres \mathbf{H} politikát támogatnak, amelyhez képest a CDU/CSU balra, az \mathbf{M} politikához az FDP-nél közelebb áll. Az FDP ugyan szociális értelemben lehet a középosztály és a medián szavazók pártja, de politikai értelemben, szemben a bal- és jobboldali néppártokkal, a középtől kifelé húz.

6. ábra A politikai intézményi hatás elméletének magyarázó sémája

A politikai intézményi hatás elméletének magyarázó sémáját a 6. ábra foglalja össze. A séma egyik érdekessége az, hogy magába integrálja a PRT gondolatmenetének a domináns koalíció, a kormányzat politikai jellege, és a politikai kimenetek közötti összefüggésre vonatkozó elemeit, de különbözik is a PRT-től abban, hogy a társadalmi, politikai szereplők közötti koalíciókat függő változóként kezeli, és a választási rendszer sajátosságaiból vezeti le. E levezetés a társadalmi koalíciók makrotársadalmi elemzését váltja fel a medián szavazó viselkedésének a választási rendszer logikájához illeszkedő mikroökonomiai analízisével. Az elmélet továbbá két független változóra épít, így két ki-

menetet különböztet meg: a többségi választási rendszernek kisebb, az arányos választási rendszernek nagyobb újraelosztás felel meg. A többségi választási rendszerben jobbközép koalíciók liberális politikát folytató kormányokat, az arányos választási rendszerben balközép koalíciók szociáldemokrata politikát folytató kormányokat juttathatnak hatalomra. A konzervatív jóléti rezsimet az elmélet nem analitikus sémájából vezeti le, hanem e séma történeti alkalmazása révén magyarázza, hiszen ez olyan eset, amelyben arányos választási rendszerben jobbközép koalíció juttat hatalomra konzervatív politikát folytató kormányt.

A választási rendszerek és politikai kimenetek közötti kapcsolatot nem csupán analitikus-intézményi érveléssel lehet alátámasztani. Iversen és Soskice maguk hívják fel a figyelmet arra, hogy e kapcsolat olyan történeti, intézményi magyarázatot is kapott, amely a választási rendszerek és a kormányzati politika összefüggését nem a választási rendszer intézményi tulajdonságaival, hanem a társadalmi-politikai koalíciók közötti erőviszonyok különbségeivel hozta összefüggésbe (Iversen és Soskice, 2006: 177.). Ez a magyarázat megfordítja a korábban tárgyalt összefüggést: nem a választási rendszer sajátosságai szelektálják ki a kormányt alakító pártot vagy pártokat, hanem a politikai pártok alakítják ki a nekik megfelelő választási rendszert. Ez az érvelés illeszkedik a hatalmi erőforrások elméletének logikájához. Eszerint a logikai sor az alábbi: társadalmi-politikai koalíciók közötti erőviszonyok → választási rendszerek → kormányzati politikai kimenetek.

Történetileg az arányos választási rendszerek a többségi választási rendszerből jöttek létre. E folyamat összekapcsolódott a választójog kiterjesztésével. Rokkan szerint, ha a választójog kiterjesztésének idején egy egységes jobboldal állt szemben egy feltörekvő, de megosztott baloldallal, akkor a hatalmon lévő jobboldal úgy döntött, hogy fenntartja a többségi elvű választási rendszert (Rokkan et al, 1970). Boix ehhez hozzáfűzi, hogy a jobboldal akkor is fenntartotta a többségi választási rendszert, ha a baloldal egységes és erős volt ugyan, de a meggyengült jobboldalon egy párt kiemelkedett a többi közül, és képes volt összegyűjteni a jobboldali szavazatokat (Boix, 1999: 609.). Ha azonban egy megosztott jobboldal állt szemben egy feltörekvő és egységes baloldallal, akkor a hatalmon lévő jobboldal feladta a többségi választási rendszert és az arányos választási rendszer bevezetése mellett döntött. Ha a bal és a jobb történetileg kialakult tagoltsága fennmarad, akkor a későbbi időszakokban a jobboldal a többségi rendszerben, míg a baloldal az arányos rendszerben élvez előnyt. Az előbbi esetben a többségi választási rendszer a nem megosztott jobboldal pártját segíti a megosztott baloldali pártokkal szemben, míg az utóbbi esetben az arányos választási rendszer az egységes baloldalt segíti, mert reprodukálja a jobboldali pártok fragmentáltságát, és ezzel megnehezíti a jobboldali pártok koordinált cselekvését, mivel a megegyezés tranzakciós költségei a pártok számának növekedésével szintén emelkednek (Iversen és Soskice, 2006: 177.).

Rokkan és Boix álszpontjával szemben Iversen és Soskice azt hangsúlyozza, hogy a munkaadókat képviselő jobboldal nem a baloldali pártoktól való félelmében vezette be az arányos választási rendszert, hanem azért, mert ez a választási rendszer segíti a munkavállalói érdekszervezetekkel való kiegyezést és együttműködést. Igaz, hogy az arányos választási rendszer a baloldali pártoknak kedvez, és ezért a vállalkozók számára nagyobb terheket jelentő nagyobb újraelosztást hoz magával, az együttműködésnek ezt az árát azonban a vállalkozók hajlandók voltak megfizetni (Iversen és Soskice, 2009: 443.).

A történeti-intézményi magyarázat elméleti következtetései tehát annyiban megegyeznek az analitikus-intézményi modell elméleti következtetéseivel, amennyiben szoros kapcsolatot mutatnak ki a választási rendszer és a hatalomra kerülő politikai pártok jellege között, de, mint ezt Iversen és Soskice megállapítják, az egyezés mögött az érvelések különbözősége húzódik meg (Iversen és Soskice, 2006: 177.).

A politikai intézményi hatás elmélete oksági összefüggést tételez fel a választási rendszerek, a kormányzat jellege és a jóléti állam típusa között. Eszerint az arányos választási rendszer szelektív módon támogatja a baloldali kormányok hatalomra kerülését, a baloldali kormányok pedig jelentős újraelosztást hajtanak végre. A többségi választási rendszerek jobboldali pártoknak és kormányoknak kedveznek, a jobboldali pártok pedig kisebb mértékű újraelosztást alkalmaznak. Ezt a logikát kérdőjelezi meg Lupu és Pontusson. Érvelésük szerint igaz az, hogy a balközép kormányok nagyobb mértékű újraelosztást hajtanak végre az arányos választási rendszerben, mint a jobbközép kormányok a többségi választási rendszerben, de az is igaz, hogy a jobbközép kormányok is nagyobb mértékű újraelosztást hajtanak végre az arányos választási rendszerben, mint a többségi választási rendszerben. Ebből az következik, hogy a választási rendszer sajátosságai nem a kormányzat politikai jellegének meghatározásán keresztül hathatnak a jóléti állami rezsimekre. „(A)z arányos választási rendszer és az újraelosztás közötti kapcsolat nem a kormány pártpolitikai jellegétől, hanem a politika gravitációs központjától függ.” (Lupu és Pontusson, 2008: 9.) A politika gravitációs központját a medián szavazó preferenciái határozzák meg. A medián szavazó preferenciái különböznek a kétféle választási rendszerben, a versengő pártok pedig mindkét oldalon ehhez igazodnak. A balközép és jobbközép pártok azért támogatják jobban az újraelosztást az arányos, mint a többségi választási rendszerben, mert a medián szavazó is inkább újraelosztás-párti az arányos választási rendszerben. Iversen és Soskice azért nem reflektál erre a problémára, mert rögzíti a választói preferenciákat, ily módon kiesik elméletükből ez a lehetséges összefüggés (Lupu és Pontusson, 2008: 24.).

Lupu és Pontusson szerint tehát van összefüggés a választási rendszer és az újraelosztás mértéke között, de nincsen összefüggés a kormányon lévő párt politikai színezete és az újraelosztás között: egy kormányon lévő párt nem azért

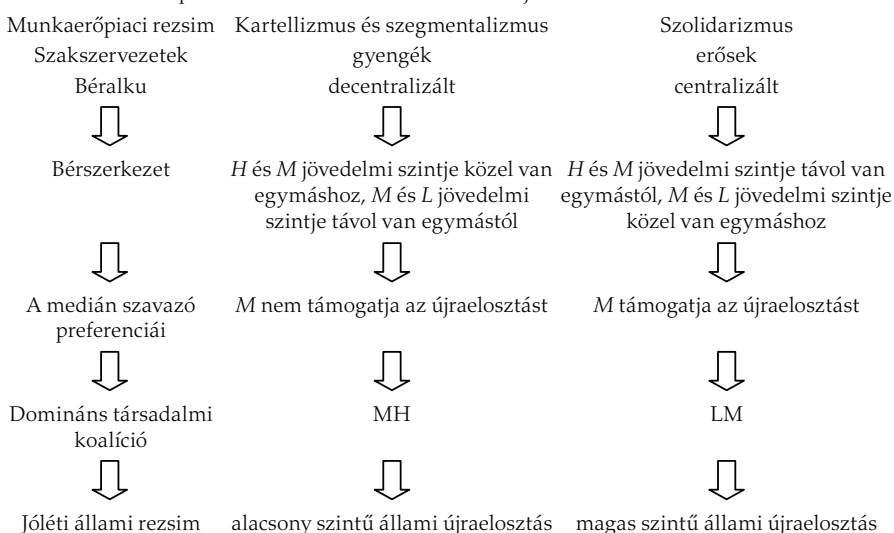
fogja növelni (csökkenteni) az újraelosztást, mert szociáldemokrata (konzervatív), hanem mert arányos (többségi) választási rendszerben jutott hatalomra. A jóléti rezsím sajátosságai kapcsolódnak a választási rendszer sajátosságaihoz, de e kapcsolat arra vezethető vissza, hogy az eltérő választási rendszerekben a medián szavazó preferenciái is eltérnek. De hogyan magyarázható a szavazói preferenciák különbsége? E preferenciák eltéréseit Lupu és Pontusson a munkaerőpiaci szerkezet sajátosságaiból származtatja. A szerzők szerint az arányos választási rendszer olyan munkaerőpiaci rezsimmel jár együtt, amelyben a gazdasági szereplők között zajló neokorporatív alkuk kiegyenlítettebb bérstruktúrát eredményeznek. Ebben az érvelésben, módosult formában ugyan, de visszatér a PRT alap gondolata: az anyagi javak elosztása és újraelosztása a meghatározó gazdasági csoportok közötti erőviszonyok függvénye. A viszonylag kiegyenlített bérstruktúrát eredményező alkuk ugyanis viszonylag erős szakszervezetek létét tettezik fel. A bérszerkezet sajátosságai pedig a következőképpen hatnak a medián szavazó újraelosztással kapcsolatos preferenciáira: ha a középső és az alsó jövedelmek közötti különbségek kicsik, akkor a medián szavazó több újraelosztást követel, ha a felső és a középső jövedelmek összenyomottak, akkor a medián szavazó kisebb mértékű újraelosztást támogat. Ha a medián szavazó jövedelme közelít az alacsony jövedelmű csoportok jövedelméhez, akkor velük vállal szolidaritást, ha a medián szavazó jövedelme a gazdagok jövedelméhez esik közel, akkor velük alkot közös platformot (Lupu és Pontusson, 2008: 10-11.).

A választási rendszer és a jóléti állami rezsím között tehát van kapcsolat, de ez nem oksági. Az okokat a jövedelem-eloszlást meghatározó munkaerőpiaci rezsim sajátosságaiban kell keresni. "Azt állítjuk, hogy a munkaerőpiaci intézmények formálják az egyenlőtlenség szerkezetét, és ezen keresztül megváltoztatják a közepes jövedelmű szavazók 'objektív' politikai preferenciáit." (Lupu és Pontusson, 2008: 24.) A munkaerőpiaci intézmények különbségeinek magyarázata pedig ráutalt a PRT érvelésére: azokban az országokban alakultak ki viszonylag kiegyenlített bérek, amelyekben neokorporatív alkuk keretében egyeztek meg a munkaadók és a munkavállalók a bérekről. Ilyen neokorporatív alkuk pedig akkor jöhettek létre, ha a munkavállalói oldalon erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező szakszervezetek léteztek.

Kiegészíthetjük mindezt azzal, hogy már a PRT Esping-Andersen-i változata is endogenizálta a választói preferenciákat. A PRT hagyományos felfogásában a választók preferenciáit nem csupán relatív jövedelmi helyzetük, hanem a jóléti állami rezsím típusa is alakítja. Eszerint a medián szavazó preferenciái nem függetlenek a jóléti állam rezsimjétől, ellenkezőleg, a különböző jóléti állami rezsimekben különbözőek lehetnek az újraelosztással kapcsolatos választói preferenciák. A medián szavazó éppen azt a rezsimet támogatja, amelyben létezik. Más szóval: a jóléti állami rezsimek egy pozitív visszacsatolás révén megrögzítik saját magukat. A medián szavazó a szociáldemokrata jóléti állam-

ban az univerzális ellátás fennmaradásában érdekelt, ezért preferenciái a bal-jobb skálán a középhez képest balra tolódnak. Ugyanakkor a medián szavazó a liberális jóléti államban a reziduális jóléti rezsim fennmaradásához ragaszkodik, nem kíván többletterheket vállalni többlet állami szolgáltatásért cserében. Ezért a medián szavazó preferenciái ebben a rezsimben a bal-jobb skálán a középhez képest jobbra tolódnak. Ebből következően „...azok az osztálykoalíciók, melyekben e három különböző jóléti államtípus (működésmód) gyökerezett, nemcsak ezek múltbeli alakulásának, de jövőbeli kilátásainak magyarázatául is szolgálnak.” (Esping-Andersen, 1991: 131.) Ez az érvelés azonban elméleti körforgásba kényszeríti a választói preferenciák és a jóléti állami rezsim kapcsolatára vonatkozó felfogást: a választók preferenciáikat követve választanak jóléti állami rezsimeket annak megfelelően, melyik politikai erőt támogatják, ugyanakkor a jóléti állami rezsimek magához idomítja a választói preferenciákat. A választói preferenciák egyszerre a jóléti állami rezsimek okai és következményei. Az elméleti körforgásból Esping-Andersen a logikai körforgás temporalizálásával lép ki. A szerző megkülönbözteti egyrészt a jóléti állam kialakulásának, másrészt fennmaradásának, jövőbeni fejlődésének kérdését. Az első esetben a választói preferenciák a jóléti állami rezsimek okai, a második esetben következményei. Lupu és Pontusson más utat választ, a választói preferenciák endogenizálását a munkaerőpiaci rezsimek és nem a jóléti állami rezsimek alapján végzik el. Így az ő érvelésükben a jóléti állami rezsimek egyértelműen okozata és nem oka a választói preferenciáknak. Lupu és Pontusson érvelését a 7. ábra foglalja össze.

7. ábra A munkaerőpiaci rezsimek hatásának elméleti sémája

KONKLÚZIÓ

A PRT-elmélet a jóléti állam rezsimjeinek különbségét a makrostrukturális szinten értelmezett társadalmi koalíciók különbségeire vezeti vissza. Az elemzés a munkaadók és munkavállalók, tőke és munka konfliktusának, ellentétének feltételezésére épül. Ez a magyarázat figyelmen kívül hagyja a munkaadók lehetséges érdekeltségét és pozitív szerepét a jóléti állam kialakulásában és fenntartásában.

Az osztályközi koalíciók elmélete a jóléti politikák elosztási és szabályozási hatásainak megkülönböztetésével megmutatja, hogy a jóléti állam létrehozása és fenntartása a munkaadók és munkavállalók, tőke és munka közötti érdekegyezésen, nem pedig érdekellentéteken alapulhat. Ez a magyarázat nem feltétlenül helyettesíti, ki is egészítheti a PRT-tézist: az osztályközi érdekegyezések léte nem zárja ki az osztályok közötti érdekellentétek létét. Ezért a teljes magyarázat mindkét feltételezést figyelembe veheti.

Az osztályközi koalíciók elmélete a liberális és szociáldemokrata jóléti állam kialakulásával foglalkozik, és nem tematizálja a kereszténydemokrácia meghatározó szerepére épülő konzervatív jóléti állam kérdéskörét. E paradigmában a politikai változók (a kormányzat pártirányultsága) kiesnek az elméletből, exogén változókká alakulnak.

A VoC paradigma a jóléti állam rezsimjeinek kérdését a kapitalizmus változatainak eltérő intézményi konfigurációihoz köti. Az elmélet a jóléti államot a termelési rezsimnek, a képzési profilok és a politikai intézményi keret kapcsolatának keretébe helyezi. Ez lehetőséget teremt a munkaerőpiaci, a jóléti és a termelési rezsimnek kölcsönös feltételezettségének, a politikai intézményrendszerrel való kapcsolatuknak a vizsgálatára. A VoC-teória mikrostrukturális alapokra épül és a változói közötti kölcsönös összefüggéseket tárja fel, elemzéseiben nem foglalkozik azokkal a jóléti állam és a gazdaság társadalomstruktúrája közötti makrostrukturális és oksági összefüggésekkel, amelyeket a PRT-elmélet tematizál.

A politikai intézményi hatás elmélete oksági összefüggésként mutatja be a különböző választási rendszerek és jóléti állami rezsimnek kapcsolatát, holott lehetséges, hogy a kapcsolat oka egy harmadik, az elmélet által kizárt tényezőben keresendő. Az elmélet továbbá a kereszténydemokrata, korporatív jóléti államot nem az analitikus elemzésnek, hanem az elmélet történeti alkalmazásának szintjén vizsgálja.

Végül megállapíthatjuk, hogy a történeti-intézményi (PRT) és az analitikus intézményi (VoC) iskola egyaránt hozzájárulhat a jóléti állam rezsimjeinek megértéséhez: az előbbi a makrostrukturális oksági kapcsolatok feltárását, az utóbbi a jóléti állam gazdasági és politikai intézményekbe való beágyazottságának mikrostrukturális megalapozását végezheti el.

JEGYZETEK

- ¹ A legismertebb Esping-Andersen (1991) hármas tipológiája. De – jelentős részben Esping-Andersen elméletére reagálva – születtek további tipizálások is (például Castles and Mitchell, 1992; Ferrera, 1996; Bonoli, 1997; Korpi and Palme, 1998). A különböző tipizálási kísérletek elemzéséhez: Arcanjo, 2009 és Arts és Gelissen, 2002.
- ² A dekommodifikáció fogalmát Claus Offe vezette be az irodalomba. Vö.: Offe, 1984: 124.
- ³ A PRT érvelését Esping-Andersen mellett leginkább Korpi írásai bontják ki. Vö.: Korpi, 1983.
- ⁴ Az osztályközi koalíciók elméletét Swenson mellett Mares 2001, 2003 és Swank és Martin 2001 fogalmazták meg. E dolgozatban az elméletet Swenson munkái alapján ismertetem.
- ⁵ Erre utal Iversen és Soskice: „... if it is true that the welfare state is built on the shoulders of an unwilling capitalist class, it is hard to understand the continued enthusiasm of capitalists to invest in economies with large, ‘de-commodifying’ welfare states.” (Iversen és Soskice, 2009: 439.) „It is true that the literature in the PRT tradition, including some of Korpi’s own work, makes the claim that left governments pursue policies that will “compensate” capital for redistribution. But PRT cannot have it both ways. If capital is fully compensated, then there is no conflict of interest (or capital is in the end all powerful). If it is not, then investments in countries with large welfare states should be lower.” (Iversen és Soskice, 2009: 439.)
- ⁶ Ezt az elméletet Iversen és Soskice (Iversen és Soskice, 2006, 2009) fogalmazta meg, a dolgozat Iversen és Soskice, 2006 gondolatmenetét mutatja be.
- ⁷ Iversen és Soskice, 2009 érvelése ettől valamelyest eltérő: “Since M benefits more from taxing an unprotected H than from taxing an unprotected L , M will choose L as coalition partner.” (Iversen és Soskice, 2009: 452.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arcanjo, Manuela (2006): *Ideal (and Real) types of welfare state*. ISEG/UTL, Department of Economics, WP 06, 1–34. (<http://econpapers.repec.org/paper/iseisegwp/wp62006.htm>)
- Arcanjo, Manuela (2009): *Regimes and Reform of Welfare State: the Classification of Ten European Countries in 1990 and 2006*. ISEG (School of Economics and Management)/Technical University of Lisbon, Department of Economics, WP 34/2009/DE/SOCIUS, 1–18.
- Arts, Wil and Gelissen, John (2002): Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*. Vol. 12., No. 2. May, 137–58.
- Boix, Carles (1999): Setting the Rules of the Game: The Choice of Electoral Systems in Advanced Democracies. *The American Political Science Review*. Vol. 93., No. 3, September, 609–624.
- Bonoli, Giuliano (1997): Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach. *Journal of Social Policy*. Vol. 26., No. 3., July, 351–372.
- Castles, Francis G., and Mitchell, Deborah (1992): Identifying Welfare State Regimes: The Links between Politics, Instruments and Outcomes. *Governance*, Vol. 5., No. 1. January, pp. 1–26.
- Esping-Andersen, Gøsta (1991): Mi a jóléti állam? In: Ferge Zsuzsa és Lévai Katalin (eds.): *A jóléti állam*. Budapest, T-Twins, 116–134.
- Estevez-Abe, Margarita, Iversen, Torben, and Soskice, David (2001): Social Protection and the

- Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State. In: Hall, Peter A. and Soskice, David (eds.): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press, 145–183.
- Ferrera, Maurizio (1996): The “Southern Model” of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*. Vol. 6., No. 1., February, 17–37.
- Hacker, Jacob S. és Pierson, Paul (2002): Business Power and Social Policy: Employers and the Formation of the American Welfare State. *Politics & Society*. Vol. 30., No. 2., June, 277–325.
- Hacker, Jacob S. és Pierson, Paul (2004): Varieties of Capitalist Interests and Capitalist Power: A Response to Swenson. *Studies in American Political Development*. Vol. 18., No. 2., Fall, 186–195.
- Hicks, Alexander and Esping-Andersen, Gøsta (2005): Comparative and Historical Studies of Public Policy and the Welfare State. In: Janoski, Thomas, Alford, Robert R., Hicks, Alexander M., Schwartz, Mildred A. (eds.): *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies, and Globalization*. New York, Cambridge University Press, 509–525.
- Iversen, Torben és Soskice, David (2006): Electoral Institutions and the Politics of Coalitions: Why Some Democracies Redistribute More than Others. *The American Political Science Review*. Vol. 100., No. 2., May, 165–181.
- Iversen, Torben és Soskice, David (2009): Distribution and Redistribution. The Shadow of the Nineteenth Century. *World Politics*. Vol. 61., No. 3., July, 438–486.
- Korpi, Walter (1983): *The democratic class struggle*. London, Boston, Routledge & K. Paul
- Korpi, Walter, és Palme, Joakim (1998): Source The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality, and Poverty in the Western Countries. *American Sociological Review*. Vol. 63., No. 5., October, 661–687.
- Lupu, Noam, Pontusson, Jonas (2008): *Income Inequality, Electoral Rules and the Politics of Redistribution*. (Kézirat) 1–47.
- Mares, Isabela (2001): Firms and the Welfare State: When, Why, and How Does Social Policy Matter to Employers? In: Hall, Peter A. és Soskice, David (eds.): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press, 184–212.
- Mares, Isabela (2003): The Sources of Business Interest in Social Insurance. Sectoral versus National Differences. *World Politics*, Vol. 55., No. 2., January, 229–258.
- McCarty, Nolan, and Pontusson, Jonas (2009): The Political Economy of Inequality and Redistribution. In: Wiemer, Salverda, Nolan, Brian és Smeeding, Timothy (eds.): *Handbook on Economic Inequality*. London, Oxford University Press. 665–692.
- Offe, Claus (1984): *Contradictions of the Welfare State*. Cambridge, MIT Press.
- Rokkan, Stein (et al.) (1970): *Citizens, elections, parties: approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo, Scandinavian University Press.
- Swank, Duane, Martin, Cathie Jo (2001): Employers and the Welfare State. The Political Economic Organization of Firms and Social Policy in Contemporary Capitalist Democracies. *Comparative Political Studies*. Vol. 34., No. 8., October, 889–923.
- Swenson, Peter A. (2002): *Capitalists against Markets: The Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden*. Oxford, Oxford University Press.
- Swenson, Peter A. (2004): Varieties of Capitalist Interests: Power, Institutions, and the Regulatory Welfare State in the United States and Sweden. *Studies in American Political Development*. Vol. 18., No. 1., Spring, 1–29.

A HATALOM ÉS AZ URALOM FOGALMA

Farkas Zoltán

(egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Szociológiai Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány első részében a szerző először röviden utal a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, majd a hatalmat mint az adott egyén (vagy csoport) társadalmi erőfölényét határozza. Ehhez kapcsolódva foglalkozik azzal, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonít a hatalomnak. A tanulmány második részében az uralmat mint intézményes testiségi erőfölényt határozza meg, és rámutat az uralom következményére, valamint az uralom jelentőségére a társadalmi erő és a hatalom létrehozásában.

Kulcsszavak: társadalmi erő ■ hatalom ■ uralom

A társadalmi erő (social power) fogalmával, létrehozásával és következményeivel egy korábban megjelent tanulmányban foglalkoztunk, támaszkodva a társadalmi képesség fogalmára és a társadalmi képességek típusaira vonatkozó felfogásunkra (Farkas, 2010a). Ebben a tanulmányban ehhez kapcsolódva vezetjük be a hatalom (authority) és az uralom (domination) fogalmát. A szóban forgó fogalmak a társadalomtudományi irodalomban meglehetősen sokértelműek, és e fogalmak különböző értelmezései közötti eligazodást a különböző értelemben használatos kifejezések is nehezítik.¹ Tanulmányunk megfelelő értelmezése az olvasótól a szóban forgó kifejezések megszokott jelentéseinek a felfüggesztését igényli, és az általunk meghatározandó fogalmak, illetve e fogalmakat jelölő kifejezések legalább ideiglenes elfogadását.

Felfogásunk szerint a *társadalmi erő* az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az említett tanulmányban az emberközi erő fogalmához képest jóval szűkebb értelemben határoztuk meg a társadalmi erő fogalmát. A következőkben azonban – amikor az általunk meghatározott fogalomról van szó – a társadalmi erő kifejezés helyett gyakran csak röviden az erő kifejezést használjuk a társadalmi erő fogalmának jelölésére. Ha erőn esetleg mégsem társadalmi erőt értünk, akkor az adott (nem intézményes, intézményes testiségi vagy közösségi) erőt kifejező, pontosabb kifejezést használjuk.

E tanulmány megfelelő értelmezése tehát igényli a társadalmi erő általunk meghatározott fogalmának az ismeretét. Emellett e tanulmányban tárgyalt

fogalmak és összefüggések olyan átfogóbb társadalomelméletbe illeszkednek, amelynek bizonyos fogalmait az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Ezek a fogalmak különösen a következők: a szükségletkielégítés összetevői, a szükséglet tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele, a szükségletkielégítés előfeltételei; az intézmény, az intézmény fedezete, a külső fedezetű intézmény és a belső fedezetű intézmény; az intézmények készítő, kényszerítő és eltérítő funkciója, a közvetlen és a közvetett, illetve társadalmi kényszerítés, az intézmények normatív és tényleges funkciója; a társadalmi létező, a társadalmi hatás és a társadalmi befolyás; az emberi élet szférái, különösen a társadalmi élet szférája.²

Ebben a tanulmányban a szociológiai elmélet nézőpontjából közelítünk a hatalom és az uralom fogalmához; de a szóban forgó fogalmak a politikatudomány számára is jelentősek, ezért e tanulmányban kifejtett felfogásunk számot tarthat a politikatudomány művelőinek az érdeklődésére is.

A HATALOM FOGALMA

A társadalmi erő fogalma körüli vita egyik csomópontja az erő szimmetrikus vagy kizáró jellege. A vitában ez a kérdés általában úgy jelenik meg, hogy adott egy fogalom, amelyet erőnek (power) – illetve a magyar nyelvű társadalomtudományi irodalomban általában hatalomnak – neveznek, és amelyet ki kétoldalúnak, illetve többoldalúnak, ki egyoldalúnak, illetve kizáró jellegűnek tekint. E probléma megoldására teszünk mi különbséget a társadalmi erő és a hatalom fogalma között. Nézetünk szerint ugyanis itt lényegében véve nem egy fogalomról van szó, a vitából két különböző fogalom körvonalai rajzolódnak ki. Mivel e két fogalmat a vitázó felek általában csupán egy fogalom különböző értelmezéseként fogják fel, ugyanazzal a kifejezéssel jelölik. Ugyanakkor (a magyar nyelvben) a hatalom kifejezés kínálkozik egy bizonyos értelemben vett kizáró jellegű erőfogalom jelölésére. A következőkben röviden utalunk a hatalom fogalmának jellemző felfogásaira, mielőtt – a társadalmi erő és a társadalmi erőviszony fogalmához kapcsolódva – meghatározzuk a hatalom fogalmát.³

Az angolszász szociológiai irodalomban a legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a hatalom (authority) adott egyén vagy csoport legitim ereje, amelyet a hatalomnak alávetettek részéről az önkéntes alárendelődés jellemez, és amely elvileg kizárja a testi kényszerítés tényleges alkalmazását. (Lásd pl.: Parsons, 1964: 391–392.; Blau, 1964: 209.; Lenski, 1966: 57.; Dahrendorf, 1976: 166.; Wrong, 1979: 38.; Pfeffer, 1981: 4–6.; Blau, 1983: 213.; Friedman, 1990: 59–63.; Wolff, 1990: 20–25.; Coleman, 1990: 6., 470.)

Ez a felfogás főleg Weber klasszikus meghatározásához kapcsolódik, amely szerint: „Hatalomról (az idézett szövegben: uralomról – F. Z.) beszélünk, ha

van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber, 1987: 77.) Azonban Weber e fogalmat nem csupán a szűkebb értelemben vett legitím erő értelmében használja, a hatalom fogalmába beleérti a legkülönbözőbb motívumokon alapuló engedelmisség esélyét. Ahogyan írja: „A hatalom (az idézett szövegben: uralom – F. Z.) ebben az értelemben engedelmisségen alapul, és az engedelmisségnek az egyes esetben – a fásult megszokástól kezdve egészen a tisztán célracionális megfontolásokig – a legkülönbözőbb motívumai lehetnek. Bizonyos minimális engedelmeskedni akarás – tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) érdek – minden hatalmi (az idézett szövegben: uralmi – F. Z.) viszonyhoz hozzátartozik.” (i. m. 220.).

A fentiek ellenére Weber hatalomfelfogását általában úgy értelmezik, hogy e szerint a hatalom nem más, mint legitím erő, vagy az erő legitím megfelelője. Például Dahrendorf felfogása szerint: „A jelentős különbség az erő és a hatalom között az, hogy az erő lényegében az egyének személyiségéhez kötődik, a hatalom viszont mindig társadalmi helyzetekkel vagy szerepekkel van összekapcsolva.” (Dahrendorf, 1976: 166.). Tehát „az erő csupán tényszerű viszony, a hatalom a dominancia és az alávetettség legitím viszonya. Ilyen értelemben a hatalmat le lehet írni úgy mint legitím erőt” (i. m. 166.).

Dahrendorf a hatalom öt ismertetőjegyét különbözteti meg: (1) A hatalmi viszonyok mindig fölé- és alárendeltségi viszonyok. (2) Társadalmilag elvárt, hogy a fölérendelt fél ellenőrizze, illetve befolyásolja az alárendelt felet utasításokkal, parancsokkal, figyelmeztetésekkel és tiltásokkal. (3) Ezek az elvárások viszonylag állandó társadalmi helyzetekhez kötődnek, nem személyes tulajdonságokhoz, és ezek ilyen értelemben legitím elvárások. (4) A hatalom magába foglalja azon egyének meghatározását, akik ki vannak téve az ellenőrzésnek, illetve befolyásnak; valamint annak a szférának a meghatározását, amelyen belül a hatalom gyakorlása megengedett. (5) Mivel a hatalom legitím viszony, a hatalommal rendelkező fél utasításaival szembeni engedetlenséget szankcionálni lehet, ami a jogrendszer (és a kvázi jogi szabályok és szokások) egyik funkciója (Dahrendorf, 1976: 166–167.). A szóban forgó szerző a „dominancia” kifejezést a „hatalommal felruházva” vagy „a hatalom gyakorlásában való részvétel” kifejezéshez hasonló és igen homályos értelemben használja (i. m. 167.).

Parsons hatalomnak (authority) nevezi „az erő használatának vagy negatív szankciók közvetlen foganatosításának, sőt a kikényszerítésnek a jogát valamely döntés elsőbbségének elismertetése érdekében”. (Parsons, 1967: 318.; ford. 1988: 56.) Felfogása szerint a hatalom egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt valamilyen cselekvés kikényszerítésére, másrészt és alapvetően az alsóbb rendű cselekvők szituációjának a meghatározására. A hatalom eleve magával vonja az önkéntes alárendelődést. Az önkéntes alárendelődés megtagadása akkor merül fel, ha az erő nem intézményesült megfelelő módon, vagy ha az erő gy-

korlója a legitim hatalom kereteit túllépte. Megfelelő intézményesítettség esetén a hatalom és az erő magasabb szintjeinek is tiszteletben kell tartaniuk a normatív rendet. Az alacsonyabb szintű szereplők éppúgy hivatkozhatnak a hatalommal és az erővel rendelkezők kötelességeire, mint fordítva. Az intézményesítettség feltételez egy olyan eljárási rendszert, amely a magas szintű politikai hatalommal való felruházást szabályozza, s egyben egy olyan jogi keretet is, amelynek alapján az ilyen hatalom legitimitást nyer (i. m. 318–319.; ford.: 57.).

Coleman meghatározása szerint a hatalom (authority) jog egy másik fél cselekvéseinek az ellenőrzésére. Megjegyezzük, hogy a szóban forgó szerző olyan tág értelemben használja az ellenőrzés kifejezést, amilyen értelemben mi a befolyás kifejezést használnánk. „Egy cselekvő hatalommal rendelkezik egy másik cselekvő felett a cselekvés bizonyos területén, ha az előbbinek joga van arra, hogy irányítsa az utóbbi cselekvéseit ezen a területen.” (Coleman, 1990: 66.) A hatalmat az adott erőforrás vagy képesség tartalma szerint igen tágan értelmezi. Felfogása szerint például, ha egy egyén átengedi bizonyos cselekvései befolyásolását, mint tudós, egy olyan könyv szerzőjének, amely felkeltette a figyelmét, a szerzőnek hatalma van az adott egyénnel szemben (i. m. 89.).

Coleman szerint a hatalom és a hatalmi viszony elvileg csupán a hatalommal rendelkező fél és a hatalomnak alávetett fél közötti általános megegyezés alapján jöhet létre. Az alárendelteknek a feljebbvalót általában fel kell ruházniuk a hatalommal, mielőtt a feljebbvaló gyakorolhatná a hatalmat. Ez következik abból, hogy a hatalmi viszony csak akkor létezik, ha a fölrendelt fél rendelkezik azzal a joggal, hogy ellenőrizze, illetve befolyásolja az alárendeltek bizonyos cselekvéseit. Coleman felfogásában viszont jog csak akkor létezik, amikor általános megegyezés van a releváns cselekvők között azzal kapcsolatban, hogy ki rendelkezik az adott joggal. Ez a megegyezés a hatalom legitimitását jelenti. Az alárendeltek engedelmessége és aktív részvétele is szükséges tehát a hatalom létrehozásához és fenntartásához. (Coleman, 1990: 66-69., 466-468., 470.)

Ennek ellentmondani látszik, hogy a hatalom a szóban forgó szerző szerint is lehet nem önkéntes, amikor nem az alárendelt ruházza fel a hatalommal a feljebbvalót, és a feljebbvaló fél kényszerítést is alkalmazhat az alárendelt féllel szemben. Például az állam fenntartja a jogát a felnőtt egyének bizonyos cselekvéseinek az ellenőrzésére, illetve befolyásolására, vagy a felnőttek hatalommal rendelkeznek a gyermekek felett, az utóbbiak hozzájárulása nélkül is. Coleman szerint azonban ebben az esetben a megegyezés abban a kérdésben, hogy ki rendelkezik az ellenőrzés, illetve befolyásolás jogával, a jogi rendszerbe van beágyazva, alkotmányosan meghatározott általános megegyezés formájában (Coleman, 1990: 66.). Megjegyezzük, hogy – bár a két szerző szemléletmódja egyébként igen távol áll egymástól – Coleman itt hivatkozhatna

Parsonsra, aki szerint a társadalomban rendszerint minden „az általános értékorientációkat illető konszenzus keretében” történik (Parsons–Shils, 1962b: 230.; ford. 1988: 32.).

Az általánosan vagy széles körben elfogadott hatalomfogalom egyik lényeges vonása tehát az, hogy az adott szubjektumot szabályok vagy intézmények juttatják a hatalomnak tekinthető erőhöz. Felfogásunk szerint minden társadalmi létezőt, így a társadalmi erőt is – szabályokból álló – intézmények hozták létre, illetve határozzák meg. E szempont alapján tehát mi már nem tehetünk különbséget a társadalmi erő és a hatalom között. Ha az intézmények általi meghatározottságot tekintenénk a hatalom ismertetőjegyének, a hatalom valójában megfelelne az általunk intézményes erőnek nevezett létezőnek, amelyen belül különbséget tettünk a közösségi erő, az intézményes testiségi erő és a társadalmi erő között (Farkas, 2010a: 255.). Ha emellett a következő ismertetőjegyeket is figyelembe vennénk, a hatalom akkor is lehetne közösségi erő, intézményes testiségi erő vagy társadalmi erő.

Az általánosan vagy széles körben elfogadott hatalomfogalom másik lényeges vonása, hogy a hatalom legitim, és a hatalom legitimitásánál fogva vonja magával a hatalomnak alárendeltek engedelmisségét. E mögött az ismertetőjegy mögött hallgatólagosan az a feltételezés húzódik meg, hogy a hatalommal rendelkező egyént vagy egyéneket bizonyos jogosultságokkal felruházó szabályok, illetve intézmények normatív funkcióik révén érvényesülnek. Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi élet szférájában az úgynevezett társadalmi intézmények tényleges funkciója érvényesül, és ezzel összefüggésben az egyének a társadalmi erőkhöz és az erőviszonyokhoz, valamint a hatalomhoz is tényszerűségüknel fogva, racionálisan alkalmazkodnak. Felfogásunk szerint – a legitimitás fogalmát szűkebben értelmezve – a hatalom legitimitása külsőleges szempont, a legitimitásnak a társadalmi életben elvileg nincs jelentősége, de ezzel a kérdéssel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.

Az előző bekezdésben említett ismertetőjeggyel összefüggésben széles körben elfogadott a hatalomnak tulajdonított azon ismertetőjegy is, hogy az alárendeltek ruházzák fel a hatalommal a fölérrendelt felet. Ez a nézet egyoldalúan, illetve nagyrészt félrevezetően mutatja be azokat a valóságos viszonyokat, amelyeket mi hatalmi viszonyoknak nevezünk, és tulajdonképpen ebből a szempontból teszünk különbséget a külsőleges és a belsőleges hatalom között, de ebben a tanulmányban – a terjedelmi korlátokra tekintettel – ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk. Csak azt jegyezzük meg, hogy a valóságos hatalom majdnem mindig, illetve döntően külsőleges hatalom a hatalmi függésben lévő egyének szempontjából, amely nem felel meg a szóban forgó ismertetőjegynek.

A fentebb említett felfogásoktól eltérően, egyes szerzők a hatalmat nem tekintik eleve legitim erőnek. Például Beetham szerint a legitimitás fogalmának homályos jelentése miatt nem megfelelő az a meghatározás, hogy a hatalom

legitim erő. Beetham meghatározása szerint a hatalom a parancsolás helyzeteiből származik, a hatalom (authority) szabályok (rules) által meghatározott képesség vagy lehetőség a parancsolásra; a hatalom egyrészt egy oldala az erőviszonyoknak, másrészt az erő eszköze (Beetham, 1991: 49–50.). Wrong a legitim hatalmat csak a hatalom egyik típusaként határozza meg, és emellett megkülönbözteti a kényszerítő, a kényszerítő, a szakértelmen alapuló és a személyes hatalmat (Wrong, 1979: 41–64.). Elias meghatározása szerint: „Amit hatalomnak (az idézett szövegben: uralomnak – F. Z.) nevezünk, az bármely magasan differenciált társadalomban nem egyéb, mint az a sajátos társadalmi erő, amelyet bizonyos funkciók, mindenekelőtt a központi funkciók birtokosainak más funkciók képviselőihez képest kölcsönöznek.” (Elias, 2004: 407.) A magyar szociológiai irodalomban Rozgonyi Tamás meghatározása szerint a szervezeten belül a hatalom (az idézett szövegben: tekintély – F. Z.) a szervezeten belüli hierarchikus viszony, illetve intézményesített, azaz szabályokban rögzített döntési, utasítási és ellenőrzési hatáskör vagy jogkör (Jávor–Rozgonyi, 2005: 201–202.).

Adottnak véve a társadalmi erő általunk meghatározott fogalmát (Farkas, 2010a), mi a társadalmi erő fogalmából származtatva és az erőviszonyokkal összefüggésben vezetjük be a hatalom fogalmát. *A hatalom az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében.* E szerint *hatalmi viszonyoknak* nevezzük az olyan nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokat, amelyekben egy adott egyén (vagy csoport) hatalommal rendelkezik a másik egyénnel (vagy csoporttal), illetve más egyénnel (vagy csoportokkal) szemben.

A társadalmi erő fogalmának ismeretében tehát a hatalmat a legrövidebben mint az adott egyén (vagy csoport) társadalmi erőfölényét határozhatjuk meg. Az erők szubjektumaihoz hasonlóan, a hatalom szubjektumai nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben csoportok is lehetnek. E tanulmányban azonban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy csoportok milyen értelemben rendelkezhetnek hatalommal. A következőkben általában gondoljunk csak egyénekre a hatalom szubjektumaiként, ezért a fenti definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra. A hatalom kifejezést eleve társadalmi értelemben, társadalmi természetű létező jelölésére használjuk, ezért a szóban forgó fogalmat csak röviden hatalomnak, nem pedig társadalmi hatalomnak nevezzük.

Fogalmaink szerint tehát a társadalmi erők „szimmetrikusak”, illetve kétoldalúak vagy többoldalúak olyan értelemben, hogy az egyének adott körében ugyanakkor valamennyi egyén rendelkezhet kisebb vagy nagyobb erővel más egyénnel szemben. A hatalom fogalma viszont kizáró jellegű; ha egy adott egyénnek az egyének adott körében és a társadalmi élet meghatározott területén hatalma van, a hatalomfogalom definíciójánál fogva elvileg kizárt, hogy ugyanabban a hatókörben közülük másnak vagy másoknak is hatalma legyen.

Például, ha egy társadalmi szervezetben az adott szervezet vezetőjének, illetve a vezetők adott körének hatalma van a beosztottak vonatkozásában, a beosztottak nem rendelkezhetnek hatalommal az adott vezetővel, illetve vezetőikkel szemben.

A hatalom bizonyos értelemben társadalmi erő, de nem a szubjektum ereje önmagában, hanem az adott erőviszonyban vagy erőviszonyokban létező eredő erő, ebből a szempontból csak az erők intenzitását figyelembe véve, és az erők – érdekviszonyok által meghatározott – irányaitól eltekintve. Erőfölényen nem egyszerűen többletet értünk, hanem az egymásra irányuló erők intenzitásában meglévő olyan nagymértékű különbséget, amely nem hagy kétséget afelől, hogy egymással ellentétes érdekérvényesítési törekvések esetében általában a hatalommal rendelkező félnek az érdeke érvényesül. Ezen ismertetőjegyhez kapcsolódóan a hatalom ismertetőjegyeként azt is hangsúlyozzuk, hogy a hatalommal rendelkező fél társadalmi ereje önmagában, a másik fél erejétől eltekintve is nagymértékű a másik fél vonatkozásában. Csak ebben az esetben lehet olyan nagymértékű az eredő erő a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyban vagy erőviszonyokban, hogy az eredő erőt hatalomnak tekintethetjük.

Bár nem vállalkozunk annak meghatározására, hogy a hatalommal rendelkező fél oldaláról pontosan milyen mértékű társadalmi erő, és a másokhoz fűződő erőviszonyokban milyen mértékű egyenlőtleniségek eredményeként jön létre hatalom, de feltételezzük, hogy ez elvileg meghatározható és empirikusan is megállapítható. Elképzelhetőnek tartjuk például a következő meghatározást: „A” hatalommal rendelkezik „B” vonatkozásában, ha E_A legalább X (100-as skálán legalább 60) és E_A/E_B legalább Y (legalább 2). Tehát az egyik fél hatalommal rendelkezik a másik fél vonatkozásában, ha az előbbi fél ereje legalább a lehetséges maximális erő 60 százaléka, és az előbbinek az ereje a másik fél vonatkozásában legalább kétszerese a másik fél erejének.

Bár a hatalmat – mint erőfölényt – az erők intenzitását figyelembe véve határoztuk meg és eltekintettünk az erők tartalmától, a hatalom szorosan összefügg a hatalom szubjektumának az erejét alkotó társadalmi képességekkel. A már hivatkozott tanulmányban láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi erők tartalmát képezhetik: (1) társadalmi jogosultságok mint hatáskör, tulajdon, és – a kapcsolati támogató vonatkozásában – társadalmi kapcsolat; (2) egyes társadalmi képességek, mint társadalmi kapcsolat egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában, társadalmi képesítés és kizárólagos informáltság; valamint (3) személyes társadalmi képességek, amelyek lehetnek lelki vagy testi képességek (Farkas, 2010a: 257.). Felmerül az a kérdés, hogy milyen társadalmi képességek alkothatnak olyan nagymértékű társadalmi erőt, amelynek eredményeként – a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokban – az adott egyén (vagy csoport) hatalommal rendelkezik?

Ha a korábban idézett felfogásokat az általunk meghatározott fogalmakban gondolkodva értelmezzük, e felfogások az erő tartalma szempontjából határozzák meg a hatalom fogalmát; és úgy tűnik, hogy a legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a fogalmaink szerinti társadalmi képességeken belül a jelentős hatáskör, különösen az utasítási és az ellenőrzési hatáskör juttatja az adott egyént vagy csoportot hatalomhoz az egyének vagy csoportok bizonyos körében.

Meghatározásunk szerint a hatalom társadalmi erőfölény, és a hatalom fogalmának az általunk adott meghatározásából elvileg nem látjuk levonhatónak minden hatalomra érvényesen azt a következtetést, hogy csak bizonyos társadalmi képességek által alkotott társadalmi erők lehetnek olyan jelentősök, hogy hatalmat eredményezhetnek. Azonban a valóságban általában a társadalmi jogosultságok (a hatáskör, a tulajdon és a társadalmi kapcsolatok), valamint egyes társadalmi képességek (a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyéneken kívüli egyének és csoportok vonatkozásában) a társadalmi kapcsolatok által alkotott társadalmi erők lehetnek olyan nagymértékűek, hogy társadalmi erőfölényt, azaz hatalmat eredményezhetnek. Az egyének viszonylag szűk körében elvileg előfordulhat, de kevésbé valószínű, hogy az előbb említett társadalmi képességektől viszonylag függetlenül jelentős társadalmi erőt alkothat, és ezáltal hatalmat eredményezhet társadalmi képesítés, kizárólagos informáltság és/vagy személyes társadalmi képesség. Az utóbb említett társadalmi képességek valószínűleg csak jelentős hatáskörrel, tulajdonnal és/vagy jelentős társadalmi kapcsolatokkal együtt alkothatnak olyan nagymértékű társadalmi erőket, amelyek hatalmat eredményezhetnek.

A nemzeti, illetve az állami társadalomban, általában az adott társadalom tagjai vonatkozásában elvileg is kizártnak tekinthetjük, hogy egy adott egyén vagy csoport számára a társadalmi képesítés, a kizárólagos informáltság és/vagy a személyes társadalmi képesség hatalmat eredményezhet, más jelentős társadalmi képességektől viszonylag függetlenül. A nemzeti, illetve az állami társadalomban ugyanis az egyének kisebb vagy nagyobb köreinek az érdekei igen eltérőek, és a szóban forgó társadalmi képességek nem alkothatnak általában véve nagymértékű erőket a különböző érdekek, illetve a különböző érdekekkel rendelkező egyének és csoportok vonatkozásában. Tehát a nemzeti, illetve az állami társadalom szintjén azok rendelkeznek hatalommal, akik kiemelkedően jelentős tulajdonnal és/vagy hatáskörrel és jelentős társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek.

A magyar társadalomtudományi irodalomban újabban más szerzőknél is találkozunk a hatalom olyan meghatározásával, illetve olyan meghatározására való hivatkozással, hogy a hatalom erőfölény (Samu, 2000: 33.; Csepeli, 2001: 196–197.). Jómagam már a nyolcvanas évek közepén, valamint az intézményes szociológia elméletének az első változatában társadalmi erőfölényként határozta meg a hatalmat.⁴ Eltekintve a hatalom társadalmi természetétől, a ha-

talom erőfölényként való meghatározása a hatalom kifejezés köznapi jelentését figyelembe véve magától értetődőnek tűnik, és eredetileg a szóban forgó gondolatot főleg innen vettem. A társadalomtudományi irodalomban azonban – az előbb említett szerzőktől eltekintve – azóta sem találkoztam a hatalom ilyen értelmű meghatározásával.

A hatalom egyes meghatározásaiban eleve benne van az a gondolat, hogy a hatalmi viszony egyenlőtlen viszony, de kifejezetten megfogalmazva nem egyenlőtlen erőviszony, és e felfogások szerint a hatalom nem erőfölény, hanem – forrását vagy tartalmát tekintve – sajátos erő. Például Weber meghatározása szerint a hatalommal rendelkező félnek joga van a parancsolásra, a hatalom hatókörébe eső egyének viszont kötelezettek a parancsoknak való engedelmességre (Weber, 1987: 221–223.). Bár egyes szerzők szerint a hatalmi viszony eleve egyenlőtlen viszony, illetve fölé- és alárendeltségi viszony, de e viszonyt kifejezetten nem erőviszonyként határozzák meg (Parsons, 1967: 318–319.; ford. 1988: 56–57.; Dahrendorf, 1976: 166–167.; Pfeffer, 1981: 5.; Coleman, 1990: 66–69.; Beetham, 1991: 50.). A hatalom erőfölényként való meghatározása feltételezi a társadalmi erő fogalmának olyan értelmű meghatározását, amelyre támaszkodva a hatalmat társadalmi erőfölényként határozhatjuk meg, és amelylyel mi a már hivatkozott tanulmányban foglalkoztunk (Farkas, 2010a). Ily módon nagyjából ugyanannak a valóságos létezőnek a meghatározásához jutunk, amelyre többnyire a hatalom legitimitásának a szempontját hangsúlyozó szerzők is gondolnak, de e szerzők által meghatározott fogalmakhoz képest lényegesen eltérő fogalomban kifejezve.

Mi egy olyan hatalomfogalom kidolgozására vállalkoztunk, amely szerint a hatalom a társadalmi jelenségek oksági magyarázatában – általában más meghatározó tényezőkkel együtt – a társadalmi jelenségek okának is tekinthető. Az oksági magyarázatnak eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, ami azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat (Wright 1987: 120–122). Tehát ha a hatalom fogalmát a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek okaként értelmezzük, a hatalom fogalmát meg kellett tudnunk határozni az adott jelenségekre történő hivatkozás nélkül is.

A hatalom fogalmának a meghatározása után azonban már rátérhetünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk a hatalomnak. A társadalmi erő következményének a tárgyalásánál láttuk, hogy társadalmi erő közvetlenül abban a következményben nyilvánul meg, hogy az erő az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt más egyén (vagy csoport) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására (Farkas, 2010a: 269.). Mivel a hatalom bizonyos értelemben erő, pontosabban fogalmazva eredő erő, a hatalom következménye a társadalmi befolyást tekintve ugyanaz, mint a társadalmi erő következmé-

nye. A hatalomnak azonban van olyan sajátos következménye is, amely nem jellemző általában véve az erőre, csak a hatalomra.

A hatalom az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei, illetve az általa képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére.

Tehát a hatalom funkciója közvetlenül a társadalmi befolyásban jelenik meg, de a hatalom esetében ez a befolyás alapvetően egyoldalú. Azaz, amíg a hatalommal rendelkező fél nagymértékben képes a másik fél társadalmi befolyásolására, addig a hatalmi függésben lévő fél csak viszonylag kismértékben vagy egyáltalán nem képes a hatalommal rendelkező fél társadalmi befolyásolására. Bár általában az erő interaktív felfogását fogadjuk el, a hatalom esetében már a reflexív erőfelfogás által szemmel tartott jelenséget is kiemeljük a hatalom következményeként. A társadalmi erőfölényből adódóan ugyanis a másik félre irányuló társadalmi befolyás aktuálisan lehetővé teszi a hatalom szubjektuma számára, hogy kiemelkedő mértékben érvényesítse saját érdekeit, illetve az általa képviselt érdekeket.

Az említett következményekkel összefüggésben a hatalom – amennyiben az adott társadalmi erőviszonyokban létezik hatalom – szinte valamennyi társadalmi jelenség meghatározásában közrejátszik. A hatalom az érdekviszonyokba és az erőviszonyokba mint társadalmi viszonyokba ágyazva határozza meg az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi kölcsönhatások társadalmi viszonyok általi meghatározottságával azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Az érdekérvényesítés mértékének a meghatározása révén a hatalom közvetve befolyásolja mind a szubjektum, mind az objektum cselekvéseit a magánélet és a közösségi élet szférájában is.

Mindezekkel összefüggésben a hatalom és a hatalmi viszonyok hosszú távon hatással vannak az egyének személyiségére, sőt testi tulajdonságaira és egészségi állapotára is. Itt is hivatkozhatunk Foucault-ra, aki a szexualitás történetét elemezve főleg azt hangsúlyozza (az erő vagy a hatalom fogalmát homályban hagyva), hogy az erő vagy a hatalom milyen formákban, milyen csatornákon, főleg milyen diskurzusok mentén jut el a legegényibb, legészrevételebb magatartásformákig; az erő vagy a hatalom hogyan ösztönzi, kényszeríti ki vagy korlátozza, hogyan rendezi és intézményesíti az adott jelenségről szóló beszédet (Foucault, 1996).

Egyes felfogások az erő lényeges ismertetőjegyének tekintik a testi kényszerítés lehetőségét, a széles körben elfogadott hatalomfelfogás szerint viszont a hatalom kizárja a testi kényszerítés tényleges alkalmazását. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezzük meg. Egyrészt – mivel más felfogások ilyen értelemben nem tesznek különbséget a társadalmi erő és a hatalom fogalma között – hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi erő önmagában nem feltétlenül teszi lehetővé a kényszerítést, csupán annyiban, amennyiben az adott erőviszonyokban hatalomként is létezik. Másrészt a hatalom elvileg a társadalmi kény-

szerítésre nyújt aktuálisan lehetőséget, és a valóságban esetleg csupán ezáltal nyújthat aktuálisan lehetőséget a testi kényszerítés alkalmazására is. A testi-természetű erőfölényt, amely elvileg teszi alkalmassá az adott egyént vagy csoportot a testi kényszerítés alkalmazására, mi nem hatalomnak, hanem majd később uralomnak nevezzük.

Például a beosztottakkal szemben hatalommal rendelkező munkahelyi vezető különböző indokokra hivatkozva esetleg elbocsátással fenyegetheti azt a beosztottját, aki nem felel meg elvárásainak, és ezáltal kényszerítheti a beosztottat például arra, hogy külön díjazás nélkül is vállaljon túlmunkát. Vagy például az adóhatóság – amely hatalommal rendelkezik – pénzbírsággal sújthatja a vállalkozása után adót nem fizető vállalkozót, és ezáltal kényszerítheti az adott vállalkozót az adó bevallására és befizetésére. Az említett példákban társadalmi természetű kényszerítésről van szó, ahol a kilátásba helyezett szankció a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi a kényszerített fél számára. A hatalom a valóságban esetleg egy adott egyén számára aktuálisan lehetővé teheti a testi kényszerítést is, amennyiben a testi kényszerítés társadalmi kényszerítésen alapszik. Például egy férfi vezető esetleg testileg molesztálhatja női beosztottját annak tudatában, hogy az nem meri feljelenteni, mert tarthat attól, hogy nem adnak hitelt a szavának, de vezetője elbocsátja munkahelyéről. Itt tehát a testi kényszerítés mögött az elbocsátással való fenyegetés, azaz társadalmi kényszerítés húzódik meg. Amennyiben azonban testi kényszerítésről és tényleges testi erőszakról van szó, már kiléptünk a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájából, és e szférán kívül elvileg már nem használhatjuk azokat a fogalmakat, így a társadalmi erő és a hatalom fogalmát sem, amelyek előfeltételezéseink szerint a társadalmi élet szférájára érvényesek.

Korábban hivatkoztunk Weber meghatározására, amely szerint: „Hatalomról (az idézett szövegben: uralomról – F. Z.) beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” (Weber, 1987: 77). Ennek megfelelően, az általánosan elfogadott hatalomfelfogás szerint a hatalomnak alávetett fél engedelmissége a hatalom lényeges ismertetőjegye. Ezzel kapcsolatban egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a hatalom következménye nemcsak közlés (parancs, utasítás, tiltás) eredményeként valósulhat meg, és nem feltétlenül hat közvetlenül a hatalmi függésben lévő fél cselekvéseire. Másrészt (figyelembe véve, hogy a hatalom fogalmaink szerint elvileg csak a társadalmi kényszerítés alkalmazására nyújt aktuálisan lehetőséget), a hatalom által lehetővé tett társadalmi kényszerítés nem feltétlenül váltja ki a másik fél engedelmisségét. Az ugyanis nem kérdőjelezi meg a kényszerítő fél hatalmát, ha a kényszerített fél nem valósítja meg az előbbi által elvárt cselekvést, és inkább vállalja a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit negatívan érintő következményeket.

Mivel a hatalom bizonyos értelemben erő, illetve eredő erő, a hatalom következményeinek vannak olyan jellemző vonásai, amelyek jellemzőek a tár-

sadalmi erő következményeire is. Az alábbiakban csak röviden utalunk e vonásokra, amelyekkel a társadalmi erő következményeit tárgyalva részletesebben foglalkoztunk (Farkas, 2010a: 270–272.).

Egyrészt a hatalom következményének a kiemelt megfogalmazásában a társadalmi befolyás aktuális lehetőségéről, nem tényleges megvalósulásáról van szó, mivel a hatalom mellett a tényleges társadalmi befolyást meghatározza az adott befolyás érvényesítésére irányuló érdek (vagy társadalmi kényszer) is. Másrészt a hatalom a társadalmi hatásban, illetve a társadalmi befolyásban jelenik meg, amely pozitív és negatív irányban egyaránt érintheti a másik fél érdekeinek a megvalósulását. Harmadrészt a hatalom közvetlenül a társadalmi befolyásban jelenik meg, de nem feltétlenül hat közvetlenül is a másik fél cselekvéseire. Természetesen, ha egyáltalán hat a hatalom, akkor hat a befolyásolt fél cselekvéseire is, de esetenként olyan áttételeken keresztül, amelyek elfedik e hatás forrását. Negyedrészt hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi erő következménye elvileg nem feltétlenül felel meg az intézményes szabályoknak. Ehhez hasonlóan, a hatalom következménye elvileg nem feltétlenül felel meg a társadalmi erőviszonyokat, és e viszonyokban a hatalmat meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétes is lehet.

A hatalom következményére különösen jellemző lehet az intézményes szabályoktól való eltérés, azzal összefüggésben, hogy a sajátos társadalmi képességek erő formájában, következményeiket tekintve többé vagy kevésbé általánosabb képességekké válnak. Azaz olyan cselekvésekre, olyan hatások kifejtésére is alkalmassá tehetik az adott egyént, amelyekre az adott sajátos képességekből nem következethetünk. Minél jelentősebb az adott társadalmi képesség által alkotott erő, azaz minél inkább létezik hatalomként is, következményeit tekintve az adott képesség annál inkább válhat általánosabb képességgé.

A hatalommal rendelkező fél esetleg szankcióként alkalmazhatja a rendelkezésre álló cselekvési eszközöket olyan elvárásainak az érvényesítésében is, amelyek nem felelnek meg az adott erőviszonyokat, illetve a hatalmat létrehozó intézmények szabályainak. Például a vezető hatásköre szabályszerűen alkalmassá teszi a vezetőt arra, hogy az adott szervezeti egység hatékony működését szemmel tartva elossa a munkafeladatokat a beosztottak között, meghatározza az egyes beosztottak alapbérét és munkarendjét stb. Azonban az adott vezető a hatáskörét esetleg felhasználhatja arra is, hogy rosszabb munkafeladatokkal és alacsonyabb alapbérrel bünteti az őt kritizáló vagy a neki ellentmondó beosztottját, jóllehet ez nem felelne meg a hatáskörét meghatározó szabályoknak.

Végül ötödrészt – a társadalmi erő következményeihez hasonlóan – a hatalom következményei is meghatározott hatókörben érvényesülhetnek. A hatalom hatókörének a megadásában egyrészt meg kell határozunk a hatalom objektumait, azaz azoknak az egyéneknek és csoportoknak a halmazát, ame-

lyekre irányul. Másrészt kiterjedtségét, azaz a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek, esetleg a szükségletek objektív tárgyainak, illetve az ezekkel összefüggő érdekeknek azt a körét, amelyek vonatkozásában a hatalom kifejtetheti hatását. Továbbá megközelítőleg körülhatárolható az a tevékenységi terület, amelyben az adott hatalom közvetlenül érvényesülhet.

AZ URALOM FOGALMA

A hatalmat társadalmi erőfölényként határoztuk meg, és ez a meghatározás jelentősen eltér a hatalom legitimitását hangsúlyozó felfogásoktól. Azonban a valóságot tekintve hatalomnak tulajdonképpen ugyanazt a valóságos létezőt nevezzük, amit hatalomnak neveznek a legitimitást hangsúlyozó felfogások képviselői is, eltekintve egy lényeges különbségtől. Nevezetesen attól, hogy felfogásunk szerint a hatalom társadalmi természetű, olyan értelemben, ahogyan a társadalmi természetű létezőket az intézményes szociológia elméletében általában véve értelmezzük. Ilyen értelemben a hatalom nem vonatkozhat nem intézményes erőre, nem vonatkozhat az intézményes erőn belül a közösségi erőre vagy az intézményes testiségi erőre, és nem vonatkozhat az intézményes testiségi erőn belül az intézményes közvetlen kényszerítő erőre sem.

Az uralom fogalmát a *testiségi erő* fogalmához kapcsolódva vezetjük be, de itt csak röviden utalunk arra, hogy a testiségi erőt alkotó cselekvési képességek mások számára a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. Az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott testiségi erőfölény jelölésére használjuk az uralom kifejezést. *Az uralom az adott egyén (vagy csoport) által az egyének adott körében a testi erőszak cselekvési eszközeivel való, intézmények által meghatározott kizárólagos rendelkezés, amely nagy testiségi erőfölényt képez az adott egyén (vagy csoport) számára.*

Uralmi viszonyoknak nevezük az olyan igen nagymértékben egyenlőtlen testiségi erőviszonyokat, amelyekben egy adott egyén (vagy csoport) uralommal rendelkezik a másik egyénnel (vagy csoporttal), illetve más egyénekkal (vagy csoportokkal) szemben. Az uralmi viszonyokban csak az uralommal rendelkező fél testiségi ereje szükségszerűen intézmények által létrehozott, illetve meghatározott, a másik fél testiségi ereje lehet intézményes erő és/vagy nem intézményes erő.

Tehát röviden fogalmazva, az uralom intézményes testiségi erőfölény. Az adott fogalmaknak megfelelő valóságos létezőket tekintve, az a fogalom, amit a társadalomtudományi irodalomban a hatalom (authority) kifejezéssel jelölnek (amit magyarra gyakran uralomnak fordítanak), általában magában foglalja az általunk hatalomnak nevezett létezőt és az uralomnak nevezett létezőt is. Mi viszont fontosnak tartjuk a hatalom és az uralom ilyen értelemben meghatározott fogalmának, illetve e két fogalommal jelölt létezőknek a megkü-

lönbötetését. Felfogásunk szerint a hatalom társadalmi természetű, az uralom viszont testiségi természetű létező.

Például egy vállalat felső vezetői hatalommal rendelkeznek az adott vállalat alkalmazottainak körében, de nem rendelkeznek uralommal. Egy bank rendelkezhet hatalommal a jelentős tartozásokat felhalmozott és fizetéképtelen ügyfelekkel szemben, de nem rendelkezhet uralommal. Egy egyetemi szak oktatói rendelkezhetnek hatalommal az adott szak hallgatói vonatkozásában, de nem rendelkezhetnek uralommal. Ha a modern államot mint egészet tekintjük, az állam hatalommal és uralommal is rendelkezik az állampolgárok vonatkozásában. Azonban az állami szervezeten belül is elkülöníthetjük az olyan szervezeti egységeket, egyrészt amelyek főleg vagy kizárólag hatalommal rendelkeznek, másrészt amelyek főleg vagy kizárólag uralommal rendelkeznek az állampolgárok vonatkozásában.

Az egyének viszonylag szűk körében az uralommal rendelkezők és azon egyének köre, akik közvetlenül alkalmazhatják és esetleg alkalmazzák a testi erőszakot, egybeeshet. Például a premodern családban, amennyiben a családfő uralommal rendelkezik a gyermekekkel szemben, közvetlenül alkalmazhatja velük szemben a testi erőszakot. Azonban az egyének tágabb körében – esetleg már negyven-ötven főt magában foglaló társadalomban is, különösen ha százakról, ezrekről, milliókról van szó – a testi erőszak cselekvési eszközeivel való kizárólagos rendelkezés csak egy elkülönült intézményes csoport létrehozása révén valósítható meg (Vö.: Weber, 1987: 77., 222–223.). Az uralommal rendelkezők közvetve, például testőrség, rendőrség, csendőrség, katonaság közvetítésével alkalmazhatják, illetve esetenként alkalmazzák a testi erőszakot az uralomnak alávetettek körében. E csoportok tagjai egyrészt védelmezik az uralommal rendelkezők testi épségét, másrészt biztosítják, hogy az adott társadalom tagjaival szemben csak közvetlenül az uralommal rendelkezők és/vagy az általuk ilyen hatáskörrel felruházott egyének élhessenek a testi erőszak cselekvési eszközeivel.

Az uralom fogalmának a meghatározása után térünk rá annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményként milyen jelenséget vagy milyen jelenségeket tulajdonítunk az uralomnak. *Az uralom az adott egyénnek (vagy csoportnak) egyoldalúan aktuális lehetőséget nyújt az egyének adott körében mások testi szükségletei kielégülésének a közvetlen korlátozására, mások elzárására és testi bántalmazására, végső soron esetleg mások életének a kioltására.* Az uralom által aktuálisan lehetővé tett testiségi befolyás a legalapvetőbb másokra gyakorolható és végső soron intézmények által meghatározott befolyás. Az uralom által aktuálisan lehetővé tett befolyás ugyanis közvetlenül az egyének alapvető testi szükségleteit, esetleg közvetlenül testi életüket, illetve életben maradásukat érinti.

Másutt hangsúlyoztuk, hogy az uralmat létrehozó, illetve meghatározó közvetlen kényszerítő intézmények természetének az adott intézmények ér-

vényességi körébe eső – kényszerített, illetve bizonyos viselkedésektől eltérített – egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg (Farkas, 2010c: 94.). Ennek megfelelően az uralom elfogadása az adott uralomnak alávetettek részéről racionális elfogadás, az uralomhoz való alkalmazkodás racionális alkalmazkodás.

Másutt, az intézmény fedezete fogalmának a meghatározásánál említettük, hogy végső soron minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) Az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének megegyezése az intézményes szabályok érvényességét illetően, és a szabályok érvényességi köréből a szabálysértők kizárásának a képessége; és/vagy (2) a testi kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés és a kizárás együttesen gyakorolható képessége önmagában elegendő alapját képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja (Farkas, 2010b: 285.).

Tehát a társadalmi erőket és a társadalmi erőviszonyokat, valamint a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó intézmények lehetnek olyan belső fedezetű intézmények, amelyeket maguk az adott intézmények érvényességi körébe tartozó egyének alakítanak ki és tartanak fenn. A belső fedezetű intézmények által meghatározott (belsőleges) erőviszonyok esetében az a végső képesség, amelyre ezen erőviszonyok visszavezethetők, az adott intézményes szabályok érvényességi köréből a szabálysértő egyének kizárásának a képessége, amellyel – az adott esetben a szabálysértő egyéntől eltekintve – együttesen rendelkeznek az adott egyének. Viszonylag nagyszámú egyén körében érvényesnek tekinthető intézmények azonban a valóságban általában külső fedezetű intézmények, amelyek fedezetét végül is csak a testi erőszak cselekvési eszközével való rendelkezés képezheti. A külső fedezetű intézmények által meghatározott társadalmi erők és társadalmi erőviszonyok esetében tehát az a cselekvési képesség, amelyre végső soron visszavezethetők az adott társadalmi erők és erőviszonyok, a testi erőszak cselekvési eszközével való rendelkezés.

A modern társadalomban, illetve általában viszonylag nagyszámú egyén körében a társadalmi viszonyokat, és e viszonyokon belül a társadalmi erőt és a hatalmat létrehozó, illetve meghatározó társadalmi intézmények végső fedezetét csak az uralom képezheti.

Tehát viszonylag nagy létszámú társadalomban bizonyos értelemben az uralom átalakításának az eredményeként jön létre a társadalmi erő és a hatalom. Kissé távolinak tűnő példával élve, ahhoz hasonlóan, ahogyan a szél ereje a szélmalom berendezéseinek a működése révén a malomkő erejévé alakul át, az uralom társadalmi természetű erővé és hatalommá alakul át azon mecha-

nizmus révén, amelyet a másik tanulmányban, a társadalmi erők létrehozását tárgyalva bemutatunk (Farkas, 2010a: 260–269.).

Társadalmi erő és hatalom elvileg csak annyiban lehetséges, amennyiben az erő és a hatalom hatókörébe eső egyéneket eltérítik attól, hogy testi erőszakkal akadályozzák az erő és a hatalom szubjektumát adott cselekvési lehetőségek megvalósításában, és erre – viszonylag nagyszámú egyén körében – csak a testi erőszak alkalmazásának a kilátásba helyezése és szükség szerinti alkalmazása lehet alkalmas. Már Thomas Hobbes hangsúlyozta a XVII. században, hogy a tartós rend fenntartásához, az emberi élet széles területeiről a testi erőszak alkalmazásának kiszorításához, szükség van a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítására egy adott egyén vagy testület kezébe (Hobbes, 1999: 205–209.). E felfogással összhangban van a szociológiában a strukturalista szemléletmód képviselőinek az a felfogása, hogy a társadalom egysége kényszerítő jellegű, a széthúzó erőkkel szemben végső soron és szükség esetén a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása tartja össze a társadalom egyes alkotórészeit (Hechter, 1987: 4–5.; Dahrendorf, 1976: 159., 162.). A normativista szemléletmód egyes képviselői is elismerik, hogy a társadalomban valójában szükség van a testi erőszak alkalmazásának a szabályozására, és a testi erőszak esetleges alkalmazása az egyik fontos vonatkozása a társadalmi együttélésnek. Parsons azt is hangsúlyozza, hogy az általa úgynevezett instrumentális irányultságok alrendszerének elkülönülése feltételezi az erőszak szabályozott alkalmazását, illetve egy adott területen élő egyének körében a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítását (Parsons, 1951: 91., 162–163.).

A modern társadalomban az uralmat a társadalmi élet létrejöttének az előfeltételeként adottnak vesszük, de az uralom hatókörét elvileg a kényszerű élet szférájára korlátozzuk. Másutt hangsúlyoztuk, hogy az úgynevezett heterogén társadalomban a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása, tehát az uralmat alkotó testiségi képességek tényleges alkalmazása elvileg egy viszonylag szűk életszférára, a kényszerű élet szférájára korlátozódik. Más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától és a közvetlen kényszerszermotivált cselekvésektől, az uralom hatása a társadalmi élet szférájában közvetett (Farkas, 2010c: 270.).

A társadalmi élet szférájában elvileg a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója érvényesül, a kényszerítő funkció másodlagos és közvetett, közvetlenül társadalmi természetű. A közvetlen kényszerítő intézmények, és ezáltal az uralom eltérítő funkciója arra irányul, hogy az adott csoporton belül élő egyéneket eltérítsék bizonyos cselekvésektől, különösen a testi erőszak másokkal szembeni alkalmazásától. A társadalmi élet szférájában a közvetlen kényszerítő intézmények, és ezáltal az uralom eltérítő funkciója mellett a kényszerítő funkciója igen korlátozott, csak másodlagos természetű és közvetett, közvetlenül társadalmi természetű. Csak akkor kerül sor a testi erőszak tény-

leges alkalmazására, ha a társadalmi természetű szankció alkalmazása nem bizonyul eredményesnek az elvárt cselekvés kikényszerítésében. A testi erőszak tényleges alkalmazását azonban elvileg már a kényszerű élet szféráján belül értelmezzük. Például a modern társadalomban társadalmi kényszer az adózás, és ha valaki az adózásra vonatkozó kötelezettségének nem tesz eleget, az ehhez kapcsolódó szankció társadalmi természetű (pénzbüntetés vagy javainak elvétele). Ha a társadalmi kényszerítés nem hatékony, csak ezt követi esetleg a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak, a szabadságvesztés, amit azonban elvileg már a társadalmi élet szféráján kívül, a kényszerű élet szférájában értelmezzük.

JEGYZETEK

- ¹ Az általunk használt terminológia szerint az erő kifejezésnek az angol nyelvben a „power”, a hatalom kifejezésnek az „authority” felel meg. Egyes szerzők esetenként hasonló értelemben használják az erő vagy az erőviszony kifejezést. (Lásd pl.: Ferge, 1982: 37.; Sajó, 1988: 80–81.; Szalai, 2001: 251., 253.) Az angol nyelvű társadalomtudományi munkák magyar nyelvű fordításában azonban a „power” kifejezést általában hatalomnak fordítják; az „authority” kifejezést viszont egyaránt fordítják hatalomnak, tekintélynek, uralomnak, esetleg autoritásnak vagy dominanciának. Az általunk meghatározandó értelemben az uralom kifejezésnek az angol nyelvben talán leginkább a „domination” kifejezés felel meg.
- ² Itt röviden utalunk a tanulmányban előfeltételezett olyan fontosabb fogalmakra, amelyeket sajátosan értelmezzük, és amelyek meghatározásával a *Társadalomelmélet* első és második kötetében foglalkozunk. Mindenekelőtt feltételezzük a *szükségletkielégítés összetevőire* vonatkozó fogalmak ismeretét. A szükségletkielégítés összetevőin belül megkülönböztetjük a *szükségletek tárgyait* és *negatív tárgyait*, a *szükségletkielégítés eszközeit*, valamint a *szükségletkielégítés pozitív és negatív feltételeit*. (Ehhez lásd: Farkas, 2010b: 167–174.) Az említett fogalmakhoz kapcsolódva határozzuk meg a *szükségletkielégítés előfeltételeinek* a fogalmát (i. m. 177–179.). Feltételezzük továbbá az intézmény fogalmának olyan értelmezését, ahogyan e fogalmat mi értelmezzük. Az intézmény és az ellenőrzés fogalmával összefüggésben határozzuk meg az *intézmény fedezetének* a fogalmát (i. m. 283–285.). Különbséget teszünk a *külső fedezetű intézmény* és a *belső fedezetű intézmény*, valamint a *felemás fedezetű intézmény* között. (Ehhez lásd: Farkas 2010c: 18–29.) Megkülönböztetjük az intézmények *készítő, kényszerítő és eltérítő funkciót*, valamint különbséget teszünk a *közvetlen*, illetve *testi* és a *közvetett*, illetve *társadalmi kényszerítés* között (i. m. 50–52.). Megkülönböztetjük az *intézmények normatív és tényleges funkcióit* abból a szempontból, hogy az intézmények milyen közvetítő mechanizmus révén határozzák meg a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket (i. m. 53–69.). *Társadalmi létezőknek* az olyan létezőket nevezzük, amelyek intézmények által meghatározottak, illetve létrehozottak és szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeik képezik (i. m. 99–102.). A társadalmi létezők értelmezésének megfelelően sajátosan értelmezzük a társadalmi hatás és a társadalmi befolyás fogalmát (i. m. 192–193.). Az életszféra fogalmának meghatározása után megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját (i. m. 235–242.).

³ A következő idézetekben tehát az angol „authority” kifejezésnek megfelelő értelemben a „hatalom” kifejezést használjuk, akkor is, ha az idézett magyar szövegben az „uralom” kifejezés szerepel.

⁴ Akkor a társadalmi erőt még érdekerőnek neveztem. Ehhez lásd például: Farkas. 1991: 128.

IRODALOM

- Beetham, David (1991): *The Legitimation of Power*. London, MacMillan
- Bertalan László (szerk.) (1987): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Blau, Peter M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. New York, John Wiley and Sons
- Blau, Peter M. (1983): *On the Nature of Organizations*. Malabar, Robert E. Krieger Publishing Company
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Csepeli György (2001): *A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó
- Dahrendorf, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London, Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Farkas Zoltán (1991): *Az általános szociológia vázlat*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Farkas Zoltán (2010a): „A társadalmi erő fogalma, létrehozása és következményei”. *Társadalomkutatás*, XXVIII. évf., 3., 253–274.
- Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán (2010c): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Foucault, Michael (1996): *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Friedman, Richard B. (1990): On the Concept of Authority in Political Philosophy. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford, Basil Blackwell, 56–91.
- Hechter, Michael (1987): *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles, University of California Press.
- Hobbes, Thomas (1999): *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Jávor István – Rozgonyi Tamás (2005): *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw-Hill Book Company.

- Némedi Dénes (szerk.) (1988): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest, Szociológiai füzetek (45.).
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1962b): Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York, Harper and Row Publishers, 45–275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1988): A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest, Szociológiai füzetek (45.), 5–37.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) (1962a): *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York, Harper and Row Publishers.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964): *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York, The Free Press; London, Collier-MacMillan Limited.
- Parsons, Talcott (1988): A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest, Szociológiai füzetek (45.), 38–83.
- Pfeffer, Jeffrey (1981): *Power in Organizations*. Marshfield, Pitman Publishing Inc.
- Raz, Joseph (ed.) (1990): *Authority*. Oxford, Basil Blackwell.
- Sajó András (1988): *Társadalmi-jogi változás. A társadalmi változás jogszociológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Samu Mihály (2000): *Hatalomelmélet. Különös tekintettel az államra*. Budapest, Korona Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wolff, Robert Paul (1990): The Conflict between Authority and Autonomy. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford, Basil Blackwell, 20–31.
- Wright, G. H. (1987): Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43–210.
- Wrong, Dennis H. (1979): *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford, Basil Blackwell.

A SZÉLSŐJOBBDAL IRÁNTI TÁRSADALMI KERESLET NÖVEKEDÉSE MAGYARORSZÁGON

Krekó Péter

(szociálpszichológus, kutatási igazgató, Political Capital)

Juhász Attila

(politológus, vezető elemző, Political Capital)

Molnár Csaba

(matematikus, módszertani szakértő, Political Capital)

ÖSSZEFOGLALÓ

A European Social Survey adatbázisán alapuló Jobboldali Extremizmus Index (Demand for Right-Wing Extremism Index, DEREK) azt mutatja, hogy az intézményesült szélsőjobboldal magyarországi megerősödésében a társadalmi kereslet növekedésének jelentős szerepe volt. A magyar társadalomban 2002 és 2009 között, a 15 év feletti korosztályt tekintve 10-ről 21 százalékra növekedett a szélsőjobboldali eszmékkel és politikával szimpatizálók aránya, ami nemzetközi összehasonlításban szinte példátlan emelkedést jelent. Ennek a folyamatnak meghatározó eleme volt a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom megroppanása, emellett jelentősen erősödött az előítéletesség, valamint némileg növekedett a félelem és a pesszimizmus is. Nem ment azonban végbe átfogó értékváltozás: a társadalom nem vált tradicionalistábbá, vallásosabbá az utóbbi években. Az egyes társadalmi csoportokat tekintve a vidéken élők és az alacsonyabban iskolázottak fogékonyak leginkább a szélsőjobboldali világlátásra. Ebben a vonatkozásban megfigyelhető azonban egyfajta „kiegyenlítődésként”: a korábban kevésbé fogékony városi, magasabban iskolázott rétegek felzárkóztak a sovinizmus, a kiábrándultság és rendszerellenesség terén. Bár az index révén az alábbiakban értelemszerűen a keresleti oldalon történt változásokra fókuszálunk, ez közel sem jelenti azt, hogy a szélsőjobboldal megerősödését kizárólag ezekkel magyaráznánk, sőt, meggyőződésünk szerint a jelenség okai csak a keresleti és kínálati tényezők, valamint a politikai környezet jellemzőinek együttes figyelembevételével tárhatóak fel.

Kulcsszavak: szélsőjobboldal ■ keresleti oldal ■ Jobbik ■ rendszerellenesség ■ előítéletek

A Jobbik Magyarországiért Mozgalom a 2009-es EP-választáson 427 773 (14,77%), a 2010-es országgyűlési választáson pedig 855 436 (16,67%) szavazatot szerzett, ami a hazai, intézményesült szélsőjobboldal rendkívüli – 1939 óta nem látott mértékű – előretérését jelezte, és meghatározó eleme volt a magyar pártrendszer átalakulásának. E folyamat háttérében nyilvánvalóan az okok sokfélesége áll, így különféle általános és konkrétan a Jobbik megerősö-

désére vonatkozó magyarázatok sora jelent meg az utóbbi időszakban mind a szélesebb, mind a szűkebb szakmai nyilvánosságban (lásd pl. Tóth–Grajczjár, 2009; Karácsony–Róna, 2010). Számos vitatott kérdés maradt még azonban, ezek közül jelen tanulmányban az alábbiakra igyekszünk egyfajta lehetséges választ adni.

- I. Milyen definíció, illetve mely jelzők használata indokolt a szóban forgó jelenség leírásakor?
- II. Mi alapozta meg inkább a szélsőjobboldal erősödését: a társadalmi kereslet vagy a kínálat?
- III. Mely társadalmi attitűdökben ragadható meg a szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése?
- IV. Milyen nemzetközi kontextusba illeszkedik a magyarországi szélsőjobboldal megerősödése?

DEFINIÍCIÓS PROBLÉMÁK

A „szélsőjobboldal” (Carter, 2005), a „jobboldali radikalizmus” (Norris, 2005), a „radikális jobboldali populizmus” (Mudde, 2007) és más hasonló megnevezések gyakran egymás szinonimájaként jelennek meg a szakirodalomban. E kategóriáknak nincs egységesen elfogadott meghatározása, így az egymástól való eltérésük mibenléte sem lehet világos. A leggyakoribb – elsősorban jogi szempontból szorgalmazott – különbségtétel a „radikalizmus” és a „szélsőségesesség” (extrémizmus) fogalmának elválasztására törekszik. Eszerint a radikálisok elfogadják a parlamentáris demokrácia kereteit, annak feszegetésében megmaradnak a szavak szintjén, míg a szélsőségesek tetteleg fellépnek ellene (Norris, 2005; Kurtán, 2007). Ez az elhatárolás azonban több szempontból is vitatható:

1. Az intézményrendszer felől nézve a parlamentáris demokrácia szabályainak elfogadása nemcsak meggyőződésből, hanem kényszerből (vagy taktikai megfontolásokból) is fakadhat, azaz ha elég erősek a demokratikus keretek, akkor a szélsőjobboldalnak nem marad más választása, mint azokon belül maradni. A történelmi tapasztalatok azonban nem arról tanúskodnak, hogy a demokratikus választás eredményeként parlamentbe kerülő, de a parlamentarizmus kereteit el nem fogadó pártok szükségszerűen elvetik a szélsőséges elveiket és eszközeiket – gondoljunk csak a német nemzeti-szocialisták vagy a magyar nyilaskeresztesek példájára.
2. A politikai kommunikáció, ha úgy tetszik a politizálás dimenzióját tekintve – legalábbis John L. Austin (1990) beszédaktus-elméletének következményei

óta – erősen kérdéses, hogy mennyire tehető különbség a szavak és a tettek között. Ebből kiindulva nem lehet egy párt politikáját csupán a döntései vagy a programja alapján megítélni és definiálni, megközelítésünkben a politikai cselekvés ennél többet jelent, magába foglalja például az eszméket, beszédeket, nyilatkozatokat és szimbólumokat is.

3. Normatív szempontból is erősen kérdéses a „szélsőségesesség” és a „radikalizmus” kifejezés elhatárolása, mert bár jogi megközelítésben ez indokolt, a politikatudomány számára aligha lehet előírás, hogy élesen megkülönböztessen olyan jelenségeket, amelyek között nem húzódik világos határvonal, és éppen egymással való szoros összefüggésük, egymásba csúszásuk az érdekes.¹

A fogalmi tisztázás politikatudományi nézőpontból tehát természetlennek látszik, még ott is vitatható, ahol erre nagyon erős törekvés volt – például Németországban a „Rechtsextremismus” és a „Rechtsradikalismus” fogalmának különválasztása esetében. Mindezek miatt az alábbiakban nem teszünk kísérletet a definíciós probléma megoldására, ehelyett átfogó kategóriaként a „szélsőjobbaldal” kifejezést használjuk, amelyen belül a keresleti oldalt tekintve leírhatók a különböző attitűdök (ld. alább), az általunk most nem részletezendő kínálati oldalon pedig elkülöníthetők a meghatározó jellemzők az ideológiai tartalom, a szervezeti jelleg, valamint a demokratikus keretekhez való viszony alapján (ld. erről: Szabó, 2006).

KERESLET ÉS KÍNÁLAT

Karácsony Gergelyhez és Róna Dánielhez (Karácsony és Róna, 2010) hasonlóan úgy véljük, a társadalmi igény szükséges, de közel sem elégséges feltétele a szélsőjobbaldal megerősödésének. Szükséges, mert egy olyan társadalomban, ahol a választók nem fogékonyak a szélsőjobbaldali ideológia valamely aspektusára (rendszerkritika, elitkritika, előítéletesség, ultranacionalizmus, stb.), ott a szélsőjobbaldali pártoknak sincs sok esélyük arra, hogy jelentős társadalmi bázist gyűjtsenek maguk köré. Nem elégséges ugyanakkor, mivel a jobbaldali extrémizmus iránti társadalmi kereslet nem teremt automatikusan szélsőjobbaldali politikai kínálatot. Ebből következően – bár a legtöbb esetben megfigyelhető az együttjárás – azokban az országokban, ahol magas a DEREK-index értéke, nem feltétlenül találunk erős szélsőjobbaldali pártokat vagy mozgalmakat, ugyanakkor ott is lehetnek ilyen politikai erők, ahol az index értéke alacsony. A szélsőjobbaldali politikai kínálatot a társadalmi kereslet mellett számos más tényező is meghatározza tehát, így például a politikai hagyományok, a múlt feldolgozottsága, az intézményes korlátok, a szélsőjobbal szem-

ben érvényesülő politikai stratégiák hatékonysága, a politikai erőter szerkezete, illetve a szélsőjobboldal szervezeti ereje és politizálásának hatékonysága.

Kereslet és kínálat viszonyával kapcsolatban jól látható az is, hogy a magasabb igény a jobboldali extrémizmus iránt nem csak egy erős szélsőjobboldali párt megjelenésében manifesztálódhat, hanem a politikai- és pártrendszer több szintjén kifejtheti hatását. Így például a közbizalom alacsony szintje erodálhatja a demokratikus rendszert, alááshatja annak legitimitását és működőképességét. Az erős elitellenesség és a gazdasági bezárkózás iránti igény a befektetői környezetet ronthatja és a kormányzó erőket orientálhatja a túlzottan protekcionista, paternalista, diszkriminatív gazdaságpolitikai megoldások felé. A xenofóbia, illetve az ultranacionalizmus a politikai rendszer minden szereplőjét radikálisabb irányba tolhatja, és társadalmon belüli, valamint nemzetek közötti etnikai konfliktusokat szíthat. Amennyiben tehát abból a nehezen vitatható tézisből indulunk ki, hogy a választójog kiterjesztését követően a modern politika alapvetően keresletvezérelté vált – azaz a politikai erőteret végső soron maguk a szavazók formálják szavazataikkal, a politikusok maguk rendelkeznek tudással a választók igényeiről, és az ő voksaik elnyeréséért versengenek (lásd pl. Johnson, 1999) –, akkor könnyen belátható, hogy a magas jobboldali extrémizmus iránti igény mindenképpen hat a politikai szereplőkre és a rendszer egészére.

Magyarország esetében a jobboldali extrémizmus iránti kereslet látványos növekedése évekkal előzte meg a Jobbik előretörését. Ennek magyarázta nem egyszerűsíthető le azokra a legtöbbször emlegetett tényezőkre, mint a gazdasági válság, a kormányzás évekig tartó válsága vagy a Fidesz azon politikai stratégiája, amely több vonatkozásban elmosta a határokat a mérsékelt politizálás, illetve a radikalizmus között. A szélsőségesek erősödésének összetettebb társadalmi és politikai okai vannak. A szélsőséges politikai válaszokra irányuló társadalmi kereslet már a 2006-os választások előtt növekedni kezdett, azt követően pedig rátalált Jobbik által kínált politikára. Többekhez hasonlóan úgy véljük, hogy – bár a Jobbik megerősödése nyilvánvalóan sok okra vezethető vissza – a kereslet és a kínálat leginkább a cigányellenesség vonatkozásában erősítette egymást (Gimes–Juhász–Kiss–Krekó, 2009). Egyben ez megfelel annak a több országban is igazolt elméleti koncepciónak, amely szerint szélsőjobboldal számára ott nyílik a legnagyobb tér, ahol az általa középpontba állított témát a többi politikai szereplő nem képes felvállalni, vagy nem is törekszik rá (Koopmans, 2005).

A KERESLETI OLDAL VIZSGÁLATA

A DEREK-index elméleti és módszertani kerete

A DEREK egy százalékos mérőszám: azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban pszichológiailag (attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve) fogékonyak a tradicionalista, sovíniszta, tekintélyelvű, rendszerellenes ideológiákra és az ezekből levezethető politikai cselekvésekre – tehát a potenciális jobboldali extremisták arányát. A hierarchikusan felépülő Jobboldali Extremizmus Indexet a Political Capital saját elméleti modell alapján, a kétévente frissülő és 33 országot felölelő, átfogó reprezentatív attitűd- és értékvizsgálat, a European Social Survey (ESS) adatbázisán végzett számítások alapján fejlesztette ki.²

Hierarchikus modellünk (lásd az 1. ábrát) szintjei:

- 1) *Tétel-szint.* A European Social Survey adatbázisából összesen 29 tételt használtunk fel az Index összeállításához. A tételeket az alindexekhez konceptuális alapon, „face validity” alapján választottuk ki.
- 2) *Komponens-szint.* A különböző alindexeket 1–5 tételből álló komponensekbe rendeztük. A komponensek egyrészt segítenek az alindexek konceptuális értelmezésében, másrészt az alindexek kiszámításában is segítséget jelentenek. Az előítéletességre vonatkozó kérdéseket például két komponensbe rendeztük: homofóbia és idegenellenesség, és az a válaszadó minősült előítéletesnek, aki vagy a homoszexuálisoktól és a leszbikusoktól megtagadná azt a jogot, hogy szabadon éljék az életüket, vagy szélsőségesen bevándorló ellenes válaszokat ad (például egyáltalán nem engedne be más etnikumút az országba).
- 3) *Alindexek szintje.* Elméleti előfeltevésünk szerint a jobboldali extrémizmus iránti igénynek alapvetően négy fő kategóriája különíthető el. Olyan négy alindexet választottunk, mely mind a fogalom köznyelvi használata, mind a korábbi szakirodalmi előzmények alapján ideológiai, illetve pszichológiai szempontból szerves részét képezi a szélsőséges jobboldali beállítottságnak.
 - a. *Előítéletesség és jóléti sovínizmus.* Ebbe az alindexbe azok a válaszadók kerültek, akik a felállított kritériumrendszer szerint korlátoznák a homoszexuálisok jogait a szabad életre, nem engednének be az országba más országokból és szegényebb országokból származó bevándorlókat, vagy meg vannak arról győződve, hogy a bevándorlás a saját országának három szempont közül legalább kettőben (gazdasági, kulturális, illetve általában „élhetőség” szempontjából) nagyon rosszat tenne. Mivel a kérdések között van olyan is, mely kifejezetten a más

- országokból származó, illetve a nem magyar nemzetiségű bevándorlók távoltartására kérdez rá, ebben az alindexben a nemzeti sovinizmus is megjelenik.
- b. *Jobboldali értékorientáció.* Ebbe az alindexbe azon válaszadók kerültek be, akik a kiválasztott kérdések alapján a bal-jobb skála jobb szélén helyezik el magukat, vagy erős vallásos, tradicionalista beállítottsággal, illetve erős szabálykövetéssel és rendpártisággal jellemezhetőek.
- c. *Rendszerellenesség.* E kategória azon válaszadókból áll, akik vagy a politikai elittel szemben (politikuskok és országgyűlés), vagy a jogrendszerrel és jogalkalmazókkal szemben (rendőrség és jogrendszer), vagy a nemzetközi szervezetekkel (Európai Unió és ENSZ), vagy pedig a politikai rendszerrel (kormány és demokrácia) szemben szélsőségesen bizalmatlanok.
- d. *Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus.* A minta tagjai közül azok kerültek ebbe a kategóriába, akik vagy bizalmatlanok más emberekkel szemben – ez a „horizontális” bizalom – vagy erősen elégedetlenek az életükkel, vagy kedvezőtlennek ítélik meg az ország és háztartásuk anyagi helyzetét.
- 4) *Dimenzió-szint.* Ezt a szintet utólag, az alindexekből alkottuk az értelmezést és az adatok interpretációját egyszerűsítendő. A két dimenzió az *Értéktétel* (Előítéletesség és Jobboldali Értékorientáció metszete), illetve a *Közhangulat* (Rendszerellenesség és Félelem, Bizalmatlanság és Pesszimizmus metszete).
- 5) *Index-szint.* A DEREK-index azok arányát mutatja, akik a négy alindex feltételei közül legalább háromnak megfelelnek: például az egyszerre idegenellenes, rendszerellenes és jobboldali értékorientációval jellemezhető válaszadók. Ezzel a szigorú feltételrendszerrel az index azon válaszadók arányát vizsgálja, akik szélsőséges nézeteik miatt, ha a társadalom meghatározó hányadát alkotják, valóban fenyegetést jelenthetnek a politikai, gazdasági rendszer stabilitására. Ezen besorolás (négyből legalább három kategória) előnye, hogy egyfajta heterogenitást is megenged: a jobboldali extrémizmusnak ugyanis sokféle formája létezik.

Az egyes alindexek kialakításakor egyszerre indultunk ki politológiai és pszichológiai megközelítésekben. Az első három (Előítéletesség és jóléti sovinizmus, Jobboldali értékorientáció, Rendszerellenesség) a szélsőjobboldali ideológiák inherens részét képezi szinte minden szerző szerint (az elméleti előzmények összefoglalását és a módszertan leírását ld. még: Kerekó és Molnár, 2010; Kerekó, 2011, megjelenés alatt; Political Capital, 2010). A negyedik alindex (Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus) pedig azon jellegzetes emocionális tényezőket tartalmazza, amelyek korábbi kutatások alapján az első három alindexben megjelenő tényezők felerősödéséhez vezetnek.

1. ábra a DEREK-index struktúrája

A jobboldali extrémizmus iránti igény-index

Előítéletesség és jóléti sovinizmus

Homofóbia

– Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják.

Bevándorlás-ellenesség

– A külföldön élő, nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a betelepülést?

– Általában véve árt, vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek?

– Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjön élni?

– Mit mondana, Magyarország kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni?

– Rosszabb, vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni?

Rendszerellenesség

Elégedetlenség a politikai rendszerrel

– Mennyire elégedett a jelenlegi magyar kormány munkájával?

– Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarország a demokrácia működéssel?

Bizalmatlanság a nemzetközi szervezetekkel szemben

– Ön személy szerint mennyire bíz az ENSZ-ben?

– Ön személy szerint mennyire bíz az Európai Parlamentben?

Bizalmatlanság a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben

– Ön személy szerint mennyire bíz a magyar jogrendszerben?

– Ön személy szerint mennyire bíz a rendőrségben?

Bizalmatlanság a politikai elittel szemben

– Ön személy szerint mennyire bíz a magyar Országgyűlésben?

– Ön személy szerint mennyire bíz a politikusokban?

Jobboldali értékorientáció

Szélsőjobboldali önelhelyezés

– A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobboldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti?

Tradicionálizmus

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.

– Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát?

– Az olyan különleges alkalmaktól eltekintve, mint az esküvők és a temetések, mostanában milyen gyakran vesz részt vallási szertartásokon?

Szabálykövetés és rendpártiság

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket.

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy a kormány bizottsága biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.

– Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát.

Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus

Elégedetlenség az élettel

– Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével?

Gazdasági bizonytalanság és aggodalmak

– Mindent összevetve, mennyire elégedett Magyarország jelenlegi gazdasági állapotával?

– Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?

Közbiztonsági félelmek

– Mennyire érzi úgy, hogy ezen a környéken sötétedés után biztonságos egyedül sétálni?

Gyanakvás másokkal szemben

– A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?

– Gondolja, hogy a legtöbb ember, megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?

– Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?

Előítéletesség és jóléti sovínizmus

Ez az alindex két alapvető komponenst tartalmaz. Ezek a *Bevándorlás-ellenesség* és a *Homofóbia*. Az előbbi tényező gyakorlatilag minden szélsőjobboldal-konceptió szerint részét képezi az extrémista jobboldali ideológiáknak. Mudde (2000) ezt a jellemzőt „rasszizmusként”; illetve „xenofóbiaként” jellemzi. Meijerink és munkatársai (1998) „exclusionism”-ként, Falter és Schumann (1988) „etnocentrizmusként” hivatkoznak rá. Bár a legtöbb megközelítés a faji alapú megkülönböztetést helyezi előtérbe a szélsőjobboldalon, többen is hangsúlyozzák, hogy ez szervesen összefügg más csoportok megkülönböztetésére irányuló hajlammal is. Ami a fogalmi-ideológiai összetartozást illeti, a szélső-

jobboldal eszményi közösségéhez, a homogén nemzetállához tartozáshoz nem csak faji, hanem más alapokon is erős „exkluzivitási” és „inkluzivitási” kritériumokat fogalmaz meg (Minkenberg, 2009), így a kirekesztő hajlam nem csak más faji, nemzeti csoportokkal, de más vallású vagy más szexuális orientációjú csoportokkal szemben is megnyilvánulhat (Muiznieks, 2005). Számos vizsgálat kimutatta, hogy a külső csoportok elutasítása mögött egy általános hajlam, egyfajta előítéletesség-faktor is meghúzódik.³ A külső csoportokkal szembeni általános előítélet, amelynek háttérében a faji-kulturális homogenitás megteremtése mellett a hierarchikus társadalmi rend fenntartása iránti igény is kitapintható, a tekintélyelvűség újabb koncepcionális és operacionális megközelítéseiben is nagy szerepet játszik – például a jobboldali tekintélyelvűség (Altemeyer, 1981) vagy éppen a szociálistdominancia-orientáció (Sidanius és Pratto, 2005).

Jobboldali értékorientáció

Ebben a kategóriában foglaljuk össze azokat az jellemzőket, amelyeket hagyományosan a jobboldali/konzervatív világnézet inherens részének tekintünk, tehát a „jobboldali extrémizmus” fogalmának (az előítéletesség és sovinizmus tényezőin túl) a jobboldali karakterét adják. Ez az alindex három komponenset tartalmaz:

- *Szélsőjobboldali öndefiníció.* A radikális jobboldali választók „tudatosabb” csoportja önmeghatározás szintjén is felvállalja markánsan jobboldali ideológiai orientációját. Ennek megragadására kiváló eszközt nyújt a hagyományos, ESS-ben is alkalmazott bal-jobb skála. Aki e hagyományos mérőeszközön a jobb szélre helyezi el magát, azt gyakorlatilag „öndefiníció” szintjén tekinthető szélsőjobboldalinak. A kutatások többsége szerint a választók jelentős része tisztában van ennek a dimenzióknak a jelentésével, és ez a mérőeszköz jól alkalmazható a választók ideológiai orientációjának mérésére, és jól előrevetíti számos témában a társadalmi attitűdöket (Huber, 1984). Az ráadásul, aki ezt a pozíciót vállalja, fogékony lehet azokra az ideológiai üzenetekre is, amelyeket a szélsőjobboldali önmeghatározású pártok fogalmaznak meg, és azonosulhat azokkal a pártokkal, amelyek a maguk radikális jobboldaliságát hangsúlyozzák. A szélsőjobboldaliak bal-jobb skálával történő azonosítása a hazai kutatásokban is bevett eljárás (Tamás, 2007).
- *Tradicionalizmus.* Ebben a komponensben a vallásossággal, a vallásos szokások követésével és a tradíciókövetéssel kapcsolatos tételeket kapcsoltuk össze. A tradicionalizmus Karl Mannheim (1994, 59. o.) definíciója szerint pszichológiai beállítódás, „általános emberi lelki hajlam, ami abban nyilvánul meg, hogy szívósan ragaszkodunk a hagyományokhoz, és csupán kellenlenül fogadunk el újításokat”. Ez a jellemző több szerző szerint is fontos részét képezi a jobboldali extrémizmusnak. Minkenberg (2009) szerint a jobboldali

radikalizmus maga, a modernitás és a társadalmi változások ellen folytatott radikális politikai kísérlet, egyfajta „romantikus és populista ultranacionalizmus, amely a liberális és pluralista demokráciák koncepciójával, és a mögöttük álló individualizmussal és univerzalizmussal száll szembe, a tradicionalizmus szerepét hangsúlyozva”. Ugyanezen szerző kiterjedten ír a válás szerepéről is a radikális jobboldal ideológiájában, és a radikális jobboldali szervezetek egyik típusaként utal a vallásos fundamentalista szervezetre.⁴

- *Rendpártiság és szabálykövetés.* A „jog és a rend” erejének és fontosságának hangsúlyozása nem csak a klasszikus fasiszta, de a kortárs szélsőjobboldali pártoknak is gyakori közös jellemzője (Hagtvet, 1994). Ezt a megfigyelést pszichológiai elméletek és empirikus vizsgálatok is erősítik. A rendpártiság és a szabálykövetésre való hajlam az Adornoék által elindított kutatások (összefoglalásukat lásd például Fábián, 1999) gyakorlatilag egybehangzó tanúsága szerint a „tekintélyelvűség-szindróma” részét képezi. Altemeyer jobboldali tekintélyelvűség koncepciója szerint a tekintélyelvűség három fő „faktora” az autoriter agresszió, a tekintélyeknek való alárendelődés és a konvencionizmus. Jelen komponens leginkább az utóbbi két tényezőre összpontosít, a Schwartz (2003) – féle értékérdőív négy kérdése segítségével –, de Schwartz módszertanát nem mindenben követve, amelyek mindegyike a tekintélyekhez, illetve a biztonságot nyújtó szabályokhoz és konvenciókhoz való viszonyt vizsgálja.

Rendszerellenesség

A rendszerellenesség a legtöbb szerző szerint a szélsőjobboldali ideológiák szerves részét képezi. Ignazi (1992) az európai „új jobboldalt” ideológiai szempontból definiáló három tényező egyikeként hivatkozik a politikai rendszerrel szembeni negatív attitűdre (*attitűdinális-szisztematikus kritérium*). A rendszerkritika és a politikai intézményekkel szembeni érzület többféleképpen manifesztálódhat a szélsőjobboldali pártok ideológiájában és retorikájában: pártellenes érzületként (Mudde, 1996), politikaellenes establishment-ellenességként, illetve nyílt rendszerellenességként (Cappoccia, 2002). Az elitellenesség az új populista mozgalmaknak és pártoknak is általános jellemzője (Canovan, 1981), a populizmus pedig az új szélsőjobboldali mozgalmak gyakori attribútuma (Mudde, 2000). Nem ritka, hogy az intézményellenesség olyan nemzetközi intézmények ellen irányul, amelyek a nacionalista, jobboldali mozgalmak szerint komoly fenyegetést jelentenek a nemzet szuverenitására – ennek minősített esete például az elitellenesség és euroszkepszis (Köpeczky és Mudde, 2002). A rendszerellenesség vizsgálatában négy komponenst különítettünk el (az intézmények ezen négy kategóriába csoportosítását a korrelációs vizsgálat is megerősítette): ezek a *politikai rendszerrel, a jogrendszerrel és jogalkalmazókkal, a politikai elitel, valamint a nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos bizalmatlanság.*

Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus

Ez az alindex azon érzelmi tényezőket vizsgálja, amelyek korábbi kutatások és elméletek alapján hajlamosíthatják az egyéneket az előítéletes, tekintélyelvű vagy éppen konzervatív válaszokra vagy ezek támogatására. Az itt vizsgált változók valamilyen módon a félelem érzelmi állapotához kapcsolódnak. A félelem és a fenyegetettség érzése pedig számos vizsgálat és elmélet szerint erősítheti az előítéletességet, az egyént a tradicionális normákba való kapaszkodásra készítheti és felerősítheti a tekintélyek iránti igényt (Jost és mtsai, 2003; Simon és mtsai, 2007).

– *Az étellel való elégedetlenség.* A pesszimizmus és az étellel való elégedetlenség egyes elméletek és kutatások szerint összefüggésben van a jobboldali ideológiákkal (Tomkins, 1963), és egyes vizsgálatok szerint a tekintélyelvűséggel is (Stenner, 2005). Az ESS adatbázison végzett vizsgálatok szerint ráadásul az étellel való elégedetlenség szorosan összefügg a közállapotokkal való elégedetlenséggel.⁵ Bár az adatok alapján nem állapítható meg ok-okozati összefüggés, feltételezhető, hogy ez esetben inkább a saját étellel való elégedetlenség hatása „vetül ki” a közintézmények és közállapotok megítélésére, mintsem fordítva.

– *Gazdasági bizonytalanság és aggodalmak.* A gazdasági helyzettel kapcsolatos félelmek, az egzisztenciális fenyegetettség érzése nem csak a közállapotokkal való elégedetlenséget és a rendszerellenességet növelheti. Az erős gazdasági-társadalmi fenyegetettséggel jellemezhető korszakokban erősödhetnek a tekintélyelvű tendenciák is (Fromm, 2002; Sales, 1973, Doty és mtsai, 2006).

– *Közbiztonsági félelmek.* A közbiztonsággal kapcsolatos aggodalmak könnyen az igazságos, rendezett és tekintélyelvű politikai csoportosulások felé orientálhatják a társadalom szélesebb rétegeit. A szélsőjobboldali csoportok ideológiájának a rendpártiság mindig is szerves részét képezte (Mudde, 2000). A „veszélyes világtól” való félelem már Adornoék klasszikus elmélete és vizsgálatai szerint is összefügg az intoleráns jobboldali tekintélyelvűséggel, és az újabb vizsgálatok is összefüggést látnak a bűnözés észlelt fenyegetése, a bűnözők szigorú megbüntetésének erősebb vágya, valamint a jobboldali tekintélyelvűség között (Altemeyer, 2006).

– *Gyanakvás másokkal szemben.* Egyes megközelítések szerint az erősödő individualizáció, atomizálódás, a hagyományos társadalmi kötelékek felbomlása kifejezetten kedvez a szélsőjobboldalnak, amely az erős és éles kontúrokkal rendelkező közösség szimbolikus megteremtésével válhat vonzóvá. A szélsőjobboldal „totális” közösségéhez csatlakozva a választók egy része úgy érzi, csökkentheti saját elszigeteltségének érzését, és feloldódhat a kollektivitás intenzív élményében. A társadalmi tőke (Putnam, 1995) magasabb szintje ennek alapján védelmet jelenthet a szélsőséges, sovíniszta és kirekesztő csoportok ideológiájával szemben (Ignazi, 2003), míg a társadalomba kevésbé integrált és másokkal szemben bizalmatlanabb egyének sokkal fogékonyabbnak mutatkozhatnak a szélsőséges retorikára (Arendt, 1951; Kornhauser, 1960; Lubbers és mtsai, 2002; Ignazi, 2003).

A JOBBOLDALI EXTREMIZMUS IRÁNTI IGÉNY TRENDJEI
MAGYARORSZÁGON

Magyarországon 2009-ben 21% volt azon választók aránya, akik megfelelnek a DEREK-index – meglehetősen szigorú – feltételrendszerének. Ez azt jelenti, hogy a 18 év feletti populáció több mint egyötöde ideológiai és pszichológiai szempontból fogékony volt a szélsőjobboldal ideológiájára. Ez az arány az elmúlt hét év alatt csaknem megduplázódott, 2002-ben a potenciális jobboldali extremisták aránya még csak 10%-on állt.

1. táblázat: a DEREK-index alindexei: magyarországi értékek, 2002–2009

	2002	2005	2007	2009
	2002. 10. 29 – 11.26.	2005. 04. 02 – 05. 05.	2006. 11. 21 – 2007. 01. 28.	2009. 02. 20 – 2009. 04. 20.
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	37,3%	46,1%	55,1%	52,4%
Jobboldali értékorientáció	27,8%	29,5%	29,1%	27,3%
Rendszerellenesség	12,4%	22,3%	32,6%	45,5%
Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus	19,1%	18,6%	20,9%	27,2%
DEREK-érték	9,9%	11,8%	17,4%	20,7%

Előítéletesség és jóléti sovinizmus

A kisebbségi csoportokkal szembeni erős előítéletesség minden hazai és nemzetközi kutatás szerint a magyar közvélemény jellemző tendenciája.⁶ A rendszerváltás óta szisztematikusan végzett vizsgálatok egyik fő tanulsága, hogy a magyarokat (a kelet-közép-európai országok mezőnyéből egyébként nem kilógva) a faji és szexuális kisebbségekkel kapcsolatos nagyfokú intolerancia jellemzi. Ez összefügg a társadalmi fenyegetettségérzés magas szintjével is, ugyanis általában azokkal a csoportokkal szemben vagyunk intoleránsak, amelyeket fenyegetőnek is látunk (Enyedi, 2004). Problémát jelent, hogy – szemben a több nyugati országban megfigyelhető javuló tendenciával – Magyarországon az utóbbi években inkább felerősödött a kisebbségekkel szembeni előítéletesség, és nem hatnak olyan normák, amelyek megszelídítenék és tompítanák a nyíltan vállalt előítéleteket.

- Az DEREK-index által mutatott homofób és/vagy bevándorlásellenes előítéletesség 2002-ben még csak a közvélemény 37 százalékát jellemezte, de ez az arány 2005-re 46%-ra, 2007-re 55 százalékra növekedett. 2009-ben az alindex értéke enyhe visszaesést mutatott (52%), Magyarország ezzel együtt is Európa (Törökország és Lettország után) harmadik legelőítéletesebb közvéleményével jellemezhető. Ez elsősorban a faji előítéletesség és a sovinizmus erősödésének köszönhető, amelynek indikátorai 2007-ig csaknem duplájára emelkedtek, és enyhe csökkenés után is rendkívül

magas szinten maradtak. A homoszexuálisokkal kapcsolatos előítéletekről elmondható, hogy a téma tabusítása, illetve a melegekkel kapcsolatban a szélsőjobb által folytatott kampány inkább a homofóbia erősödésének, agresszívabbá és láthatóbbá válásának irányába mutató tendenciákat erősítette,⁷ az ESS adatai szerint azonban azok aránya, akik korlátoznák a homoszexuálisok szabadságjogait, nem emelkedett látványosan az elmúlt években. A diszkriminatív homofób válaszadók aránya (azok, akik egyáltalán nem értenek egyet azzal az állítással, amely szerint „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják”) csak az össz-előítéletesek kevesebb mint egyharmadát teszi ki (15%). Ez nemzetközileg viszont magas arálynak számít, amelyet a 2009-es adatfelvételben csak néhány ország (például Ukrajna, Bulgária, Oroszország) múlt felül.

- A jóléti sovinizmussal „fűszerezett” bevándorlásellenesség ennél jóval szélesebb tömegbázist tud építeni Magyarországon. Azon válaszadók aránya, akik szerint egyáltalán nem szabadna külföldön élő, nem magyar nemzetiségű embereknek engedélyezni a betelepülést: 33%, ezt pedig csak azok aránya haladja meg, akik szerint az Európán kívüli szegényebb országok lakóinak nem szabadna egyáltalán megengedni a betelepülést (41%). Mindkét előző mutató a 2009-es adatfelvétel legmagasabb értéke. Az adatokból látható az is, magyar idegenellenességnek a fő mozgatórugója inkább gazdasági eredetű (pl. munkahelyföltés, „segélyirigység”), tehát a jóléti sovinizmus hazánkban erősebb taszítóerőt jelent, mint a kultúrsovinizmus és az etnonacionalizmus. Ezt támasztja alá, hogy a magyar lakosság mindössze 9 százaléka van azon a véleményen, hogy a magyar kultúrára egyértelműen káros hatással vannak a bevándorlók, azonban több mint kétszer ennyien, 22 százaléknyan gondolják úgy, hogy a bevándorlók hatása a gazdaságra nagyon kedvezőtlen. A magas idegenellenesség mutatói mögött ugyanakkor az ismeretlentől való félelem is meghúzódik. Fontos megemlíteni, hogy hazánkban a bevándorlók aránya a lakosságon belül töredéke a (kutatások szerint toleránsabbnak tűnő) nyugati országokénak. Így a migráció miatti társadalmi feszültségek jelenleg elenyészőnek mondhatók, az ismeretlentől való félelem és a következő évtizedekben várható növekedő bevándorlás, illetve az idegenellenességre is építő politikai retorika (pl. „Magyarország a magyaroké”) a konfliktusok erősödésének határozott veszélyét vetítik előre.

Jobboldali értékorientáció

Míg a rendszerváltás óta hagyományosan jellemző volt hazánkban a bal- és jobboldali erők viszonylagos egyensúlya, 2006-ot követően ez a helyzet megbomlott, majd 2010-re a pártrendszer teljesen átalakult. Az ezt eredményező jobbratolás elsősorban a baloldali-liberális kormányok elutasíthatóságának felerősödésé-

vel magyarázható, mely egyre több választót „csapott” a pártpolitikai ellenoldalra. Ezzel együtt azonban a magyar közvéleményben éles érték váltás, a jobboldali-konzervatív ideológiai pólus irányába történő eltolódás nem ment végbe.

- A jobboldali attitúd- és értékorientációval jellemezhető válaszadók aránya 2002 és 2009 között gyakorlatilag állandó, 27 és 29 százalék között ingadozik (a változások nem szignifikánsak), ami más európai országokkal összevetve egyáltalán nem számít magasnak. A magukat bal-jobb skála jobbszélén (a 11 fokú skála két, jobbszélő értéke) elhelyező válaszadók aránya 10%, ami némi emelkedést mutat 2002 óta (akkor 6% volt ez az arány). A vallásosságot, az egyházi szokások követését és a hagyománykövetést magában foglaló tradicionalizmus a válaszadóknak mindössze 7 százalékára jellemző, ami alacsony-közepes szintnek számít, és egyáltalán nem mutatott emelkedést az elmúlt években.
- Magyarországon a válaszadók 17 százaléka jellemezhető magas szabálykövetéssel és rendpártisággal, ami nemzetközi szinten viszonylag magas arány, ugyanakkor inkább enyhe hanyatlást mutatott a vizsgált időszakban (a 21%-ot jelentő csúcserőértéket 2005-ben mutatta ez a komponens). Ezen, tekintélyelvűséggel rokonítható vélemény-együttesen belül (erős vezetés iránti igény, biztonságra törekvés, merev szabály- és normakövetés) az erős állam és a nagyfokú biztonság iránti igény továbbra is meglehetősen magas. A korábban említett demokráciakritikus vélemények könnyen a tekintélyelvű válaszok iránti növekvő igényben futnak ki, amit más vizsgálatok (pl. a European Value Study adatai⁸) is visszatükröztek.
- A tekintélyek iránti igényt erősítheti a jövőben az is, hogy a mai magyar társadalom teljességgel nélkülözi a mintát és értékeket adó tekintélyeket, inkább egyfajta „tekintélyvákuumról” beszélhetünk. A rendszerváltás lerombolta az államszocialista rendszer korábban létező tekintélyi struktúráit, és a tekintélyek általános megroppanásához vezetett (Hunyady, 1996), azonban sem az új intézmények, sem az új szereplők nem tudtak valódi megbecsültségre szert tenni és széles körben mintaadóvá válni. A vallásnak hazánkban nincs valódi értékorientációs és tekintélyközvetítő szerepe. A rendszerváltás után nagy megbecsültségnek örvendő politikai szereplők (például az államfő) megítélésének jelentős zuhanása és általában az intézmények egyre kedvezőtlenebb megítélése az utóbbi években pedig a politikai tekintélyek (részben az azokat megtestesítő személyektől elvonatkoztatott) gyengülésére utal.

Rendszerellenesség

A vizsgált időszakban a rendszerellenesség terén láthatjuk a legmeredekebb emelkedést. A rendszerkritikus véleményt osztó válaszadók aránya a 2002-es 12%-ról 2009-re 46%-ra nőtt. A rendszer intézményeivel kapcsolatos bizalmatlanságot négy csoportra bontva vizsgáltuk.

- *Bizalmatlanság a politikai elittel szemben.* Ennek a komponensnek az értéke kiemelkedően magas: a 2009-es adatok alapján 34% azok aránya, akik az Országgyűléssel és a politikusokkal szemben egyaránt bizalmatlanok (2002-ben ez az arány csak 7 százalékos volt). A politikai elittel és a legfőbb népképviselői szervvel kapcsolatos bizalom hagyományosan gyakorlatilag kéz a kézben jár, a politikusok iránti visszaeső bizalom azonban a szavazók által közvetlenül választott népképviselői intézményen, az országgyűlésen keresztül a demokratikus rendszer egészére átsugárzik.
- *Elégedetlenség a politikai rendszerrel szemben.* Bár a bizalom erodálódásából minden intézménynek kijutott, a vizsgált hét évben a kormánnyal szemben érzett bizalmatlanság mellett éppen a demokráciával szembeni bizalmatlanság emelkedett leginkább. 2009 elején (még a Gyurcsány-kormány, illetve a kormányváltás idején) a szélsőségesen kormányellenesek aránya 53%, míg az erősen demokráciakritikus válaszadók aránya 29% volt (ennél magasabb értéket 2009-ben csak Bulgária mutatott, minden más országban a mért érték ettől a szinttől messze elmaradt). Azon válaszadók aránya, akik egyszerre elégedetlenek az aktuális kormánnyal és általában a demokráciával 26%, ami szintén rendkívüli emelkedés, figyelembe véve, hogy 2002-ben ennek a komponensnek az értéke mindössze 4%-os volt. Mindez összefügghet azzal, hogy a hazai közhangulat változásában ennek megfelelően egy jellegzetes mintázat figyelhető meg: a küszöbön álló változásokkal kapcsolatos, túlzottan illuzórikus elvárások megfogalmazása, a megalapozatlan lelkesedés és a hurráoptimizmus az elvárások teljesülésének elmaradásából fakadóan gyakran gyors illúzióvesztésbe és csalódottságba csap át. Fontos hozzátenni azonban, hogy az intézménykritikus hozzáállás nem jelent feltétlenül harcos rendszertagadást is. A demokráciával elégedetlen válaszadók jelentős része nem a legmilitánsabb szélsőjobboldal „rendszerdöntő” utcai megmozdulásaitól várja a helyzet megoldását.
- *Elégedetlenség a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben.* 2009-ben a lakosságon belül 13% volt azon válaszadók aránya, akik egyszerre nagyon bizalmatlanok a jogrendszerrel és a jogszabályok betartása felett őrködő rendőrséggel szemben. A bíróságokkal szemben 22%, a rendőrséggel szemben 17% nagyon bizalmatlan, ezek az arányok 2002-höz képest szintén növekedést mutat. Ez bár a többi komponenshez képest alacsony számnak tűnik, európai összehasonlásban így is magasnak számít, ezt meghaladó értékeket csak Oroszországban és Bulgáriában láthatunk. A jogrendszerrel és a rendőrséggel szembeni bizalmatlanságot a kutatásokon túl az azóta feloszlott és több részre hullott Magyar Gárda 2007 utáni tündöklése és robbanásszerűen növekvő taglétszáma is bizonyította. Többek között a jogérvényesítéssel kapcsolatos elégedetlenség következménye ugyanis, hogy a lakosság egy része külső szervezetektől várta az állami feladatok ellátását.

- *Nemzetközi intézményekbe vetett bizalom.* Az utóbbi években nem csak a jogállam intézményeibe, de a külső, Magyarországot magába foglaló demokratikus intézményekbe vetett bizalom is visszaesést mutatott. 2009-ben az Európai Parlamenttel szemben a válaszadók 18, az ENSZ-szel szemben 15 százaléka volt nagyon bizalmatlan (2002-ben még csak 5 százalék!) és 12 százalék mind a kettővel szemben gyanakvó. Bár az unióval kapcsolatos bizalomvesztés okai önmagában is vizsgálhatóak, feltűnő tendencia, hogy az Európai Unió és szervezeteinek hazai megítélése a csatlakozás időpontja óta gyakorlatilag a kormányéval párhuzamosan változott, azaz az EU is osztozott a kormánnyal és általában a demokratikus intézményrendszerrel kapcsolatos bizalomvesztésben. A magyar közérzet differenciálatlanságát is mutatja, hogy az alapvetően a hazai „minden rossz” érzület külső szervezetekre, így az unióra és az ENSZ-re is átsugárzik. Nehéz lenne legalábbis az Egyesült Nemzetek Szervezetének konkrét intézkedéseivel összefüggésbe hozni, hogy 2002 és 2009 között a vele szemben nagyon bizalmatlan válaszadók aránya is csaknem megháromszorozódott, 5-ről 15 százalékra emelkedett.

Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus

Ennek az alindexnek az értéke a vizsgált időszakban ugyancsak növekedést mutatott, 19%-ról 27%-ra növekedett. Ennek alapvető oka az, hogy jelentősen nőtt a gazdasággal kapcsolatos aggodalmak szintje.

- 2009-ben 49% volt azon válaszadók aránya, akik nagyon rossznak ítélték meg az ország gazdasági helyzetét (2002-ben 10%) és 14% azoké is, akik azt mondják, nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből (2002-ben 12%). Jellemző a magyar közgondolkodásra, hogy a gazdasági kilátástalanság érzésében a nálunk jóval kedvezőtlenebb helyzetű és életszínvonalú országokat is magunk mögé utasítunk (ld. még: Keller, 2009). Feltűnő ugyanakkor, hogy míg az ország helyzetének megítélése a vizsgált időszakban drasztikusan romlott, ezt nem követte a saját élethelyzet megítélésének ilyen mértékű visszaesése.
- A jellegzetes magyar pesszimizmus inkább passzív és beletörődő, nehezen fordítható át aktív tiltakozásba. A személyes élethelyzet, illetve a gazdasági, politikai környezet megítélésében mutatkozó pesszimizmus ugyanakkor az utóbbi években (főleg 2006-ot követően) részben a folyamatos megszorító intézkedéseknek, részben a gazdasági válságnak köszönhetően rendkívül felerősödött, és erős kormányellenes protesthangulatba csapott át, ami az elmúlt évek szavazásainak (a 2006-os önkormányzati választás, a 2008-as népszavazás, a 2009-es EP-választás) eredményeiben egyértelműen tükröződött. Ebből az intenzív elégedetlenségből pedig (az aktuális parlamenti ellenzék mellett) az intézményesülő szélsőjobboldal is tudott profitálni. Ami

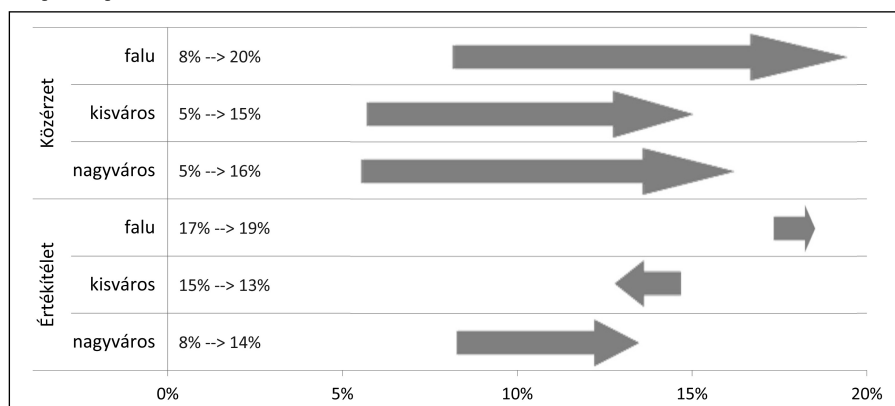
a közbiztonsággal kapcsolatos félelmeket illeti, nemzetközi összevetésben viszonylag magas azok aránya, akik szerint nagyon nem biztonságos este sötétedés után az utcán sétálni (9%, 2004-ben még csak 4% volt).

A DEREK-INDEX ÉRTÉKEI AZ EGYES TÁRSADALMI CSOPORTOKBAN

Településtípusok szerinti bontás

Már a 2002-es első ESS-hullám esetében megállapítható, hogy a DEREK-index négy alindexe, és maga az összesített index is a falvakban lakó emberek körében mutatja a legmagasabb értéket, míg a nagyvárosokban a legalacsonyabbat. Amíg a közérzet-dimenzió esetében nem tapasztaltunk jelentős különbséget, addig az értékítélet esetében már nem ez volt a helyzet. A nagyvárosokban élők 8,1 százalékára volt jellemző az előítéletesség és a jobboldali értékorientáció együttes jelenléte, ugyanez az arány a falvakban már 17,3% (2. ábra).

2. ábra A Közérzet és Értékítélet dimenziók változása 2002–2009 között hazánkban, településtípusok szerint

A negyedik hullám adatfelvételéig eltelt hét év alatt az összetevők többségében látványos emelkedés történt. Az alapvető megállapítás, miszerint a falvakban a legmagasabb a szélsőjobboldal iránti igény, érvényben maradt, ugyanakkor a településtípusok között 2002-ben tapasztalt eltérések némileg csökkentek. Sőt, egyes összetevők esetében a nagyváros, kisváros, falu sorrend is megváltozott. A tapasztalt változások főként a nagyvárosi lakosság „jobbrtolódásának” köszönhetőek. Miközben 2002-ben a kisebb városokban élők minden összetevő tekintetében „megelőzték” a nagyvárosi lakosságot, 2009-re a két csoport helyzete minden kategóriában felcserélődött. Kijelenthető, hogy az adatok alapján a közepes és kisvárosi lakosság körében a legalacsonyabb a jobboldali extrémizmus iránti igény. Persze ez a helyezés is relatív. Nem sza-

bad elfelejteni, hogy ezekben a városokban is a társadalom fele szélsőségesen előítéletes és 42 százalékkal rendszer- és intézményellenes. 2002–2009 között a jobboldali értékorientáció alindexben eltérő irányú változások figyelhetők meg. Az összetevő értéke a falvak és a kisvárosok esetében csökkent (4, illetve 1 százalékkal), a korábban legalacsonyabb értéket mutató nagyvárosi lakosságban viszont majd 7 százalékkal emelkedett (2. táblázat). Összességében tehát egyfajta „kiegyenlítődési” tendenciát láthatunk: a falvak, a kisvárosok és nagyvárosok közti különbségek csökkentek az utóbbi hét évben.

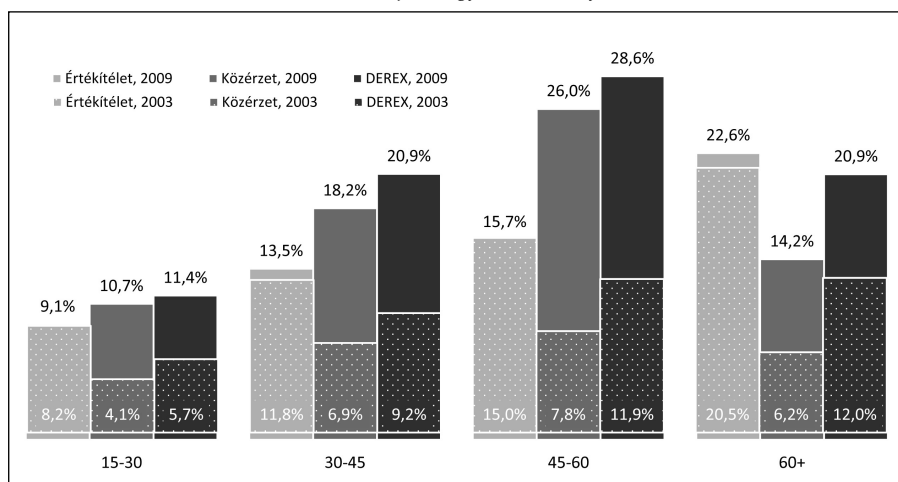
2. táblázat: DEREK alindex-értékek településtípusok szerinti bontásban

	Előítéleteség és jóléti sovinizmus		Rendszerellenesség		Jobboldali értékorientáció		Félelem, bizalmatlanság, peszimizmus	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009	2002	2009
nagyváros	26,7%	50,8%	10,7%	46,4%	23,9%	30,5%	16,9%	27,1%
kisváros	39,2%	50,1%	10,9%	41,8%	25,8%	24,7%	18,7%	25,9%
falu	42,3%	55,0%	14,8%	48,3%	32,0%	28,2%	20,7%	28,4%

Életkor szerinti bontás

A különböző korcsoportokban a DEREK-index két dimenziója eltérő eredményeket ad. A közérzet dimenzió a középkorúak körében a legerősebb (ezen belül is a 45–60 közötti korosztályban). Az értékítélet dimenzió ugyanakkor az életkorral folyamatosan nő. Ezek az arányok az első és az utolsó mérés között nem változtak.

3. ábra A DEREK-index és két fő dimenziója az egyes korosztályokban

A DEREK-értékek a 15–30 éves korosztály esetében a legalacsonyabbak, ugyanakkor a tendencia azt mutatja, hogy az ESS első hullámához képest a

legfiatalabb korcsoportban nőtt a legnagyobb mértékben az előítéletesség (másfélzszeresére) és a rendszerellenesség is (csaknem négyszeresére). A nyugdíjasok (60 évnél idősebbek) közérzet-indexe lényegesen alacsonyabb az aktív korúakénál. Csak a 30 alattiak esetében mértünk kisebb arányokat. A jobboldali értékítélet ugyanakkor itt a legerősebb. Ez a homofóbiában és bevándorlás-ellenességben éppen úgy megjelenik, mint a jobboldali értékorientációban (3. ábra és 3. táblázat).

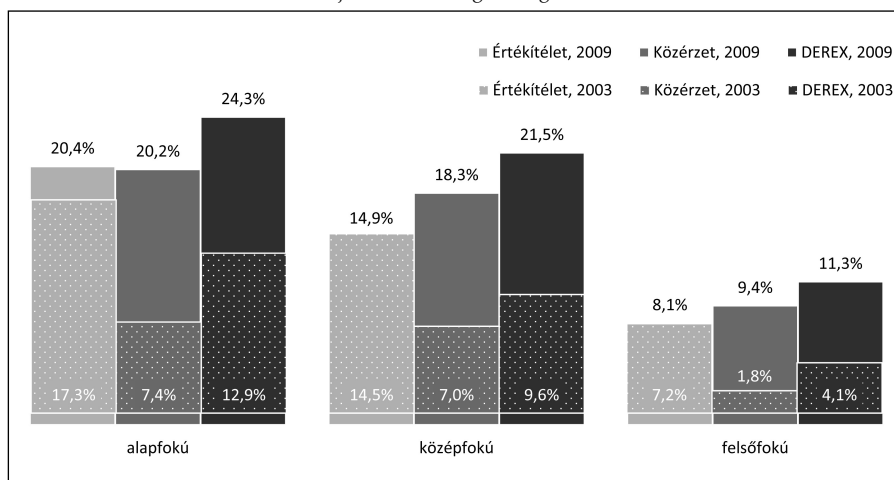
3. táblázat: DEREK alindex-értékek életkori bontásban

	Előítéletesség és jóléti sovinizmus		Rendszerellenesség		Jobboldali értékorientáció		Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009	2002	2009
15–30	28,1%	42,8%	9,8%	38,0%	19,6%	19,8%	14,2%	21,1%
30–45	36,2%	51,8%	14,6%	49,0%	22,1%	25,2%	16,9%	26,6%
45–60	38,1%	55,6%	13,8%	53,8%	29,0%	30,1%	21,8%	33,2%
60+	45,7%	58,2%	11,3%	40,7%	38,9%	33,2%	22,3%	27,3%

Iskolai végzettség szerinti bontás

A legmagasabb iskolai végzettség alapján vizsgálva a DEREK-indexet és két dimenzióját, elmondható, hogy az alapfokú végzettséggel rendelkezők között a legmagasabb mindhárom érték (4. ábra).

4. ábra A DEREK és két fő dimenziója az iskolai végzettség tükrében

Némileg kisebb értékeket kaptunk a középfokú végzettségűek körében. Az előző két csoportnál lényegesen kisebb arányokat mértünk a felsőfokú végzettségűek között. Itt ugyanakkor szintén megfigyelhettük a radikalizálódás tendenciáját. Míg a legmagasabb végzettségű csoport értékítélet-pontszáma

csak kismértékben (7,2-ről 8,1-re) változott, a közérzet viszont több mint ötszörösére (1,8-ról 9,4-re) nőtt, és a DEREK-összpontszámuk 4-ről 11 százalékra nőtt. Az előítéletesek aránya ebben a körben csaknem duplájára emelkedett, és megközelítette a 40 százalékot. A településtípusnál tetten ért „kiegyenlítődési” hatás tehát a végzettség vonatkozásában is megmutatkozik: csökken a különbség a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségű csoportok között.

A legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők a legelőítéletesebbek, és körükben a legmagasabb a bizonytalanság- és félelemérzet is. Bár nem a középfokú végzettséggel rendelkezők körében a legmagasabb a közérzet értéke, többségük (50,9%, a legnagyobb érték) szélsőségesen rendszerellenes.

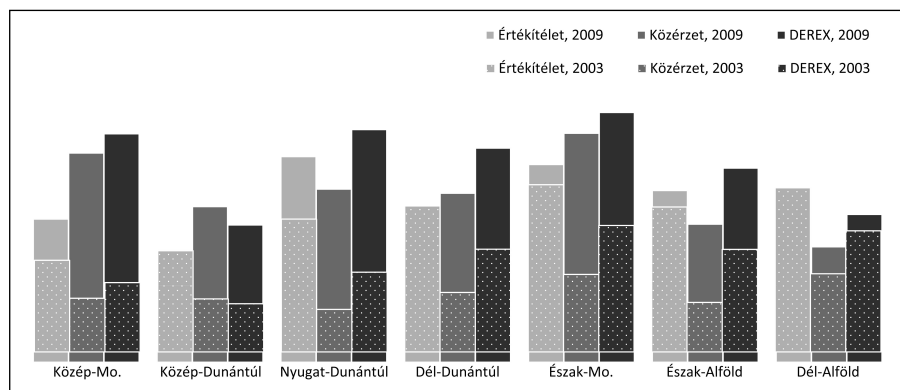
4. táblázat: DEREK alindex-értékek iskolai végzettség szerinti bontásban

	Előítéleteség és jóléti sovínizmus		Rendszerellenesség		Jobboldali értékorientáció		Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009	2002	2009
alapfokú	43,7%	57,9%	13,3%	41,1%	32,0%	28,9%	23,4%	34,1%
középfokú	38,6%	53,5%	13,3%	50,9%	27,5%	28,0%	19,8%	27,2%
felsőfokú	20,4%	38,1%	7,7%	36,2%	21,3%	22,2%	8,1%	14,6%

Régiók szerinti bontás

A hazai régiók meglehetősen eltérő képet mutatnak a DEREK fő összetevői alapján. Az észak-magyarországi régióban a legmagasabb a DEREK és a közérzet dimenzió, míg az értékítélet dimenzió ugyanitt a második legmagasabb. A legalacsonyabb arányokat a Dél-Alföldön és a Közép-Dunántúlon mértük. Itt az értékítélet 2002-höz képest csökkent. Ez a jobboldali értékorientáció alindex csökkenésének tudható be, az előítéleteség ugyanis nőtt. Kiemelendő még a közép-magyarországi régió, ahol a legdinamikusabb volt a növekedés. A DEREK 3,2, a közérzet-index 3,8, az értékítélet-index pedig 1,5-szeresére nőtt (4. táblázat).

5. ábra A DEREK és két fő dimenziója az egyes régiókban

A Jobbik népszerűsége és választási eredményei miatt reflektorfénybe került észak-magyarországi régióban a legmagasabb nemcsak az index összértéke, de a *Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus*, valamint a *Jobboldali értékorientáció* alindexek értéke is. Ez jó táptalajt biztosított a „cigánybűnözésre” építő retorikának. A Dunától keletre mindenhol ötven százaléknál magasabb az előítéletesek aránya. A rendszerellenesség mértéke a Nyugat-Dunántúlon a legmagasabb (2002-ben még a legalacsonyabb volt). A „legnyugodtabb” régió a dél-alföldi, itt három kategóriában is a legalacsonyabb arányokat mértük (5. táblázat).

5. táblázat: DEREK alindex-értékek régiók szerinti bontásban

	Előítéleteség és jóléti sovinizmus		Rendszerellenesség		Jobboldali értékorientáció		Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009	2002	2009
Közép-Mo.	29,6%	59,1%	12,3%	49,3%	22,6%	24,9%	18,8%	32,4%
Közép-D.	33,7%	49,5%	10,9%	47,1%	24,4%	16,8%	14,0%	23,6%
Nyugat-D.	37,7%	51,7%	9,7%	51,7%	29,7%	33,0%	14,9%	25,0%
Dél-D.	39,0%	40,2%	12,2%	40,2%	29,7%	29,6%	20,3%	29,6%
Észak-Mo.	43,0%	51,9%	13,6%	49,2%	28,9%	35,0%	22,8%	35,0%
Észak-Alföld	40,3%	58,4%	12,2%	45,9%	34,6%	30,6%	16,7%	26,3%
Dél-Alföld	43,7%	53,9%	15,1%	36,4%	28,2%	22,3%	24,8%	21,4%

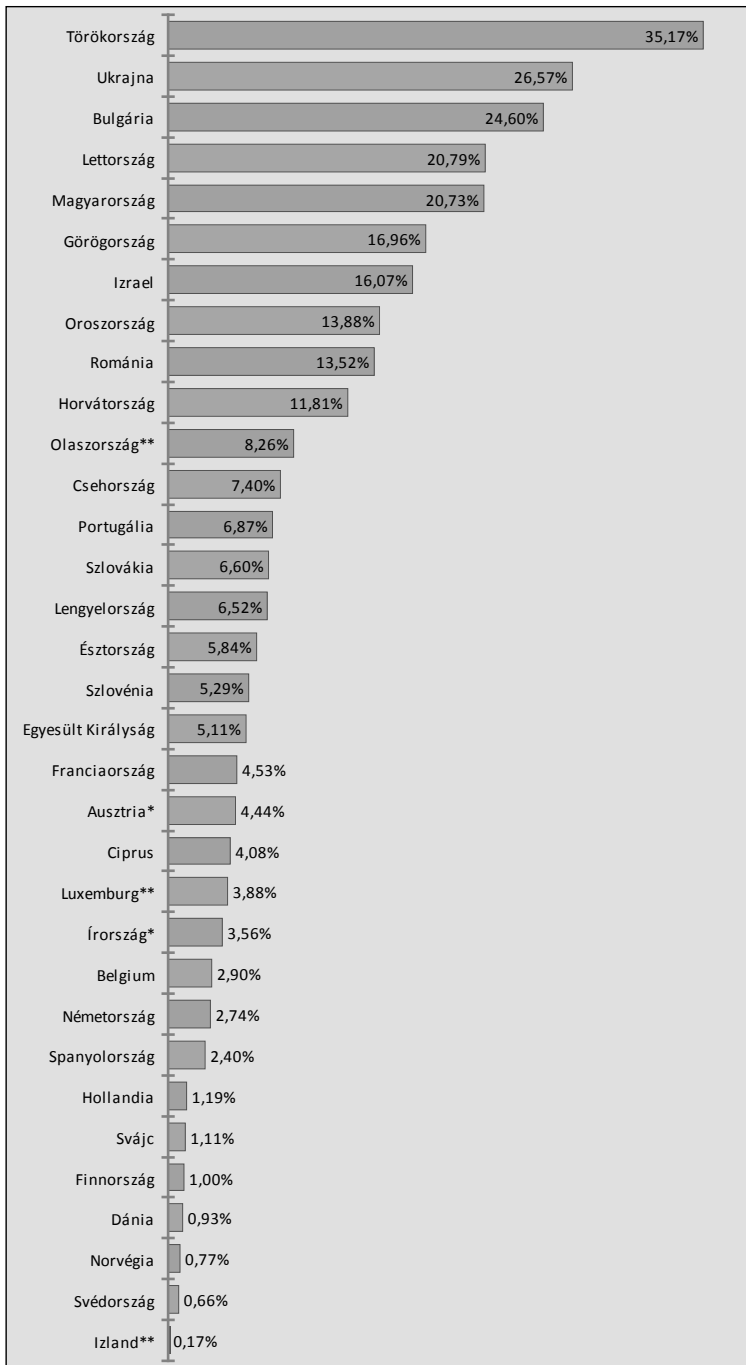
NEMZETKÖZI KONTEXTUS

Magyarország nemzetközi összehasonlításban egyértelműen a legmagasabb jobboldali extrémizmus iránti kereslettel rendelkező országok közé sorolható. Hazánk a 33 országra felállított rangsorban az ötödik legmagasabb értéket felmutató ország, a tágabb régióban is mindössze Bulgáriában, Ukrajnában és Lettországon láthatunk a magyarországinál nagyobb értéket. (6. táblázat, 6. ábra).

6. táblázat: DEREK alindex-értékek régiók szerinti bontásban

Legmagasabb előítéleteség és jóléti sovinizmus	1. Lettország (58,0%, 2009)
	2. Törökország (55,4%, 2009)
	3. Magyarország (52,4%, 2009)
Legmagasabb rendszerellenesség	1. Ukrajna (65,2%, 2009)
	2. Bulgária (58,2%, 2009)
	3. Lettország (52,0%, 2009)
Legmagasabb jobboldali értékorientáció	1. Izrael (44,1%, 2009)
	2. Törökország (42,0%, 2009)
	3. Ciprus (39,2%, 2009)
Legmagasabb Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus	1. Törökország (52,5%, 2009)
	2. Bulgária (42,9%, 2009)
	3. Ukrajna (42,7%, 2009)

6. ábra DEREK-index értékek (2009)

Általánosságban elmondható, hogy a DEREK-index az országok közötti különbségeket tekintve két tengely fontosságára hívja fel a figyelmet. Az egyik a Kelet–Nyugat törésvonal: minél keletebbre megyünk, annál több magasabb DEREK-értéket találunk. Emellett nem elhanyagolható az Észak–Dél törésvonal szerepe sem, az EU 15-ök közül a déli országokban (Görögországban, Olaszországban és Portugáliában) láthatunk magasabb arányokat. Mindez arra utal, hogy azon országokban magasabb a jobboldali szélsőséges ideológiák iránti pszichológiai igény, ahol a totalitárius, diktatórikus vagy autoriter rezsimek jelentős szerepet vállaltak a XX. század második felének politikai karakterének formálásában is – ahol tehát a tekintélyelvűség „politikai „gyakorlatként” hatotta át a társadalmat.

A legalacsonyabb jobboldali extrémizmus iránti igényt a skandináv országokban találhatjuk, itt a lakosság alig egy-két százaléka fogékony az ilyen ideológiákra. Nyugat-Európában egyedül Portugáliában tapasztalhatunk számottevő, és Nagy-Britanniában kismértékű emelkedést, más országokban a DEREK inkább csökkenést mutat.

Nemzetközi összehasonlításban szembevető a magyarországi adatokban megfigyelhető drámai változékonyság, ami elsősorban a rendszerellenesség gyors növekedésében, másodsorban pedig az előítéletesség további erősödésében volt megfigyelhető. A gyors változások némileg megkérdőjelezzik a Ralf Dahrendorfnak tulajdonított, közhellyé vált tételt, mely szerint egy politikai rendszert hat hónap, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, a társadalmi változáshoz azonban hatvan év kell. A demokratikus intézményekhez való állampolgári viszonyban ugyanis adataink szerint alapvető változások tudnak végbemenni egy társadalmon belül akár néhány év leforgása alatt is. Ennek alapján a szélsőjobboldal sokszor megfigyelhető változó politikai teljesítményének, „szalmaláng”-természetének egyik okaként egyértelműen a társadalmi attitűdök rendkívüli változékonyságát említhetjük.

A jobboldali extrémizmus iránti igényben és a társadalmi közgondolkodásban megfigyelhető gyors változások nem azt jelentik, hogy a történelmi múltnak (Magyarország esetében például a „Trianon-traumának”, illetve a tekintélyelvű antidemokratikus jobb- és baloldali rezsimek hagyatékának) ne lenne szociálpszichológiai szerepe. Azt azonban mindenképpen, hogy a demokráciába vetett bizalom, az előítéletesség és a közhangulat az aktuális társadalmi, politikai folyamatok tükrében rendkívül gyors és hektikus változásokat mutathat – különösen a kelet-európai országokban.

JEGYZETEK

- ¹ Ebben a vonatkozásban nehezen értelmezhető az a érvelés is, amely szerint a „radikalizmus” kategória az objektív, tudományos igényeknek inkább megfelel, mint a „szélsőjobboldal” kifejezés. Egyrészt utóbbi is használható leíró értelemben, illetve előbbi is felfogható megbélyegzőként. Másrészt eleve nem kell a szélsőjobboldal politikájához semleges viszonyulni azért, hogy elemezhesük. A náciizmus jelenségét például a második világháború után igen kevesen vizsgálták hűvös távolságtartással vagy empátiával. Hasonló mondható el a kommunizmus rémtetteiről is. Mégis, tudásunk egy része az e rezsimekkel szemben nyíltan állást fogláló szerzők tollából származik. Hannah Arendt a totalitarizmus jelenségét boncolgató, humanista alapállásból írt, így szükségképpen „elfogult” művei és az általuk indukált viták például sokkal inkább segítettek, mint hátráltatták a totális rendszerek természetének megértését. A magyarországi közbeszédben időről időre felmerül, hogy a „szélsőjobboldal” elnevezés azért nem helyes politikailag felhasználható definíció. Csakhogy ugyanez elmondható akkor is, ha valaki például „jobboldali radikálisnak” vagy éppen „nemzeti radikálisnak” nevezi a Jobbikot. A különbség mindössze annyi, hogy az előbbi a Jobbik ellenfelei által felhasználható definíció, az utóbbi meghatározás pedig a Jobbik önmeghatározásának a megerősítése.
- ² Adatokat eddig négy hullámban publikáltak; a következő hullám adatai 2011 második felében válnak elérhetővé. A Jobboldali Extremizmus Index alindexeinek kialakításánál alapvetően deduktív utat követtünk – ugyanakkor az egyes komponensek tartalmának és az ezekre épülő alindexek kialakításában az ESS kérdéssorára, illetve az egyes tételek közötti együttjárás mintázatokra is támaszkodtunk. Az eredmények szerint a DEREK megfelelő megbízhatósággal rendelkezik: Cronbach Alpha=0,87; az egyes alindexek belső konzisztenciája (a lent látható sorrendben: $\alpha_1=0,81$; $\alpha_3=0,64$; $\alpha_2=0,9$; $\alpha_4=0,76$). Az alábbiakban „alulról felfelé” mutatjuk be vázlatosan a hierarchikus modellünket, hogy ezzel érthetővé váljon az index kialakításának módja.
- ³ Az előítéletesség különböző területei közötti (nem mindig rendkívül erős) kapcsolat részben az ESS adatbázisa alapján is megerősítést nyert: az idegenellenesség változói és a homofóbia között egyes országokban szignifikáns, 0,2 és 0,25 közötti korrelációkat találtunk.
- ⁴ A hagyománykövetés és a vallásosság összekapcsolása az ESS adatbázisának eredményei alapján is indokolt. A tradicionalizmusra vonatkozó tétel („Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.”) és a vallásosságra vonatkozó tétel („Mennyire vallásos Ön?”) egymással viszonylag magas szignifikáns korrelációt mutatott ($R=0,364$), és az értékskála tradicionalizmust mérő tétele erősebben korrelált a vallásosságra vonatkozó kérdéssel, mint bármelyik más értékekre vonatkozó kérdéssel.
- ⁵ A demokráciával és az étellel való elégedetlenség közötti korreláció is kifejezetten erős: $R=0,4$.
- ⁶ Ennek egyik legmarkánsabb dimenziója a romaellenesség, amit ugyanakkor az ESS kutatás nem kérdez (ennek jól indokolható oka van: a kérdőív szándékosan nem nevesít etnikai csoportokat annak érdekében, hogy biztosítsa az országok közti összehasonlíthatóságot. Ennek előnye az, hogy jól összevethető az előítéletesség szintje teljesen különböző kulturális háttérű és etnikai összetételű országokban is, például Törökországban és Izraelben).

- ⁷ A bevándorlókka kapcsolatos előítéletekről részletesebben lásd a 2008-as Látlelet-tanulmányt. A homoszexualitás társadalmi megítéléséről pedig ugyanott, illetve részletesebben a témáról írt elemzésünket: A homoszexualitás a magyar társadalomban: a félrenézés politikája. 2009-09-04. http://www.hirszerzo.hu/cikk_a_homoszexualitas_a_magyar_tarsadalomban_a_felrenezes_politikaja. 121865.html.
- ⁸ European Values Study: magyar adatok, <http://www.forsense.hu/?page=cikk&source=articles&id=70&p=1>

IRODALOM

- Adorno et al. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- Altemeyer, B. (2006): *The authoritarian specter*. Cambridge, Harvard University Press.
- Altemeyer, R. (1981): *Right-wing authoritarianism*. Winnipeg, University of Manitoba Press.
- Arendt, H. (1951): *The origins of totalitarianism*. New York, Harcourt, Brace and World.
- Austin J.L. (1990): *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Canovan, M.: *Populism*. London–New York, 1981, Harcourt, Brace, Jovanovich,
- Capoccia, G. (2002): Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment. *Journal of Theoretical Politics*, 2002. 14. sz., 9. o.
- Carter, E. (2005): *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* Manchester University Press.
- Enyedi Zs. (2004): Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle*, 2004. XIII./ 4. sz. 5–18. o. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2004_4szam/2004_4_enyedi.pdf
- ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- Fábián Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Falter, J. & Schumann, S. (1998): *Affinity towards right-wing extremism in Western Europe*. *West European Politics*, April 1988, Volume 11, Issue 2, 96–110. o.
- Fromm, E. (2002): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest, Napvilág Kiadó. (a német nyelvű eredeti megjelenés éve: 1941).
- Gimes G. – Juhász A. – Kiss K. – Krekó P. (2009): *Látlelet 2009 – a szélsőjobbdal megerősödésének okai*. http://maraalapitvany.hu/upload/latlelet_2009.pdf
- Hagtvet, B. (1994): Right-Wing Extremism in Europe. *Journal of Peace Research*, 1994. 31. sz. 241. o. <http://www.asap-spssi.org/pdf/0501cohrs.pdf>
- Huber, J. D. (1998): Values and partisanship in left-right orientations: measuring ideology. *European Journal of Political Research*, 1984, Volume 17 Issue 5, 599–621. o.
- Hunyady Gy. (1996). *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Ignazi, P. (2002): *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Ignazi, P. (1992): The Silent Counter-Revolution. Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties. *European Journal of Political Research*, 1992. 22. sz. 3–34. o.
- Johnson, D. B. (1999): A közösségi döntések elmélete. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A.W. – Sulloway, F. (2003): A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In: *Önalávetés a társadalomban: a rendszergazolás pszichológiája*. Budapest, 2003a, Osiris Kiadó, 525–617. o.
- Karácsony G. – Róna D. (2010). „A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól”. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1., 94–123.
- Keller T. (2009.): Magyarország helye a világ értéktérképén. Tárki, Budapest. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf
- Koopmans, R.; Statham, P.; Giugni, M.; Passy, F. (2005): *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. University of Minnesota Press
- Kopecky, P; Mudde, M. (2002): The Two Sides of Euroscepticism- Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*, 2002., Volume 3, 297–326. o.
- Kornhauser, W. (1960): *The politics of mass society*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Krekó P. (2011): Jobboldali extremizmus iránti igény Magyarországon és Izraelben. *Alkalmazott Pszichológia* (megjelenés alatt).
- Krekó P. – Molnár Cs. (2010): A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon. In: Sándor P. – Vass L. *Magyarország Politikai Évkönyve, 2009*. DKMKA, Budapest.
- Kurtán Sándor (2007): A Szabadság Párt (Ausztria). In: *Politikatudományi Szemle*, 2007/1., 23-44. o.
- Lubbers, M – Gusberts, M. – Scheepers, P. (2002): *European Journal of Political Research*. 2002. 41. sz., 345–378. o.
- Mannheim, K.: *A konzervativizmus*. Budapest, 1994, Cserépfalvi Kiadó, 59. o.
- Meijerink, Frits – Cas Mudde and Joop [J.M.] van Holsteyn (2000): Right-Wing Extremism. *Acta Politica*, 1998, 33. sz., S. 165–178. o.
- Minkenbergh, M. (2000): *The Radical Right in Europe: Challenges for Comparative Research. Strategies for Combating Right-Wing Extremism in Europe*. Bertelsmann Stiftung.
- Mudde, C. (2000): *The ideology of the extreme right*. Manchester University Press.
- Mudde, C. (1996): The Paradox of the Anti-Party Party: Insights from the Extreme Right. *Party Politics*, 1996. 2. sz., 265. o.
- Muižnieks, Preface to Mudde, C. (eds.) (2005): *Racist Extremism in Central and Eastern Europe*. London, Routledge.
- Norris, Pippa (2005): *Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge.
- Political Capital Institute (2010): Back by Popular Demand – Demand for Right-Wing Extremism Index. Június 11, 2010. http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/dere_x_study.pdf
- Putnam, R. D. (1995): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *The Journal of Democracy*, 1995, 6:1. sz., 65–78. o.
- Doty, R. M. –Peterson, B. E. – Winter D. G. (1991): Threat and Authoritarianism in the United States: 1978–1987. In: J. Jost & J. Sidanius (eds.): *Political psychology: Key readings*. New York, Taylor and Francis, 86–108. o.

- Sales, S. M. (1973): Threat as a factor in authoritarianism: An analysis of archival data. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973. 28. sz., 44–57. o.
- Schwartz, S. H. (2003): Univerzáliák az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 105–154.
- Sidanius, J.; Pratto, F. (2005): *A társadalmi dominancia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Simon, L. – Greenberg, J. – Harmon-Jones, E. – Solomon, S. – Pyszczynski, T. – Arndt, J., Abend, T. (1997): “Terror management and cognitive-experiential self-theory: Evidence that terror management occurs” (in the experiential system). *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (5): 1132–1146.
- Stenner, K. (2005): *The Authoritarian Dynamic*. Cambridge University Press.
- Sumner, W. G. (1978): *Népszokások: szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, Gondolat.
- Szabó T. (2006): Szélsőjobboldali pártok Olaszországban. *Politikatudományi Szemle*, XV/1., 141–164.
- Tamás P. (2007): Radikális jobboldali világképek a 2006 politikai évad kezdetén. In: Sándor Péter–Vass László (eds.): *Magyarország politikai évkönyve 2006-ról*. Budapest, DKMKA, 313–322. o.
- Tomkins, S. (1963): Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In: White R-W. (eds.): *The study of lives*. New York, Atherton.

POLITIKAI NÉZETEK ÉS REPUTÁCIÓ AZ ÉRTELMSÉGI ELITBEN

Kristóf Luca

(tudományos segédmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet)

Összefoglaló

A tanulmányban egy kérdőíves elitvizsgálat adatainak segítségével elemezzük a közéletben részt vevő értelmiség politikai nézeteinek és reputációjának összefüggését. Az intellektuel elitekre általában jellemző markáns politikai véleményformálás a magyar értelmiségi elitben dominánsan baloldali nézetek és egy karakteres jobboldali kisebbség formájában jelenik meg. A két elitsoport attitűdjei nem csak a valláshoz és a szocializmushoz való viszony, hanem a más elitszegmensekkel, a politikai és a gazdasági elittel tartott kapcsolatok szempontjából is különböznek. Az értelmiségi eliten belül kialakuló tekintélynek a szakmai teljesítményen túl fontos összetevője a bal- illetve jobboldali önmeghatározás, de a két értelmiségi milió reputációs hierarchiájának szerkezete eltér egymástól. Az aktívabb intellektuel diskurzussal bíró baloldali milióban a reputációt képző belső mechanizmusok jóval sikeresebben működnek, azt eredményezve, hogy a legnagyobb baloldali sztárok tekintélye jóval a milió határain túlra, a magyar intellektuális élet egészére kiterjed. Az értelmiségi elitben kisebbségnek számító jobboldali csoport a baloldalinál szorosabban illeszkedik egy elitszegmenseken átívelő, a politikai nézetek hasonlósága alapján összetartó kapcsolathálóba. Ez az erős beágyazottság, valamint a médiabeli intellektuel diskurzusban mutatott kisebb aktivitás gátolja az autonóm intellektuel reputáció termelődését a jobboldali értelmiségi milióban.

Kulcsszavak: intellektuel elit ■ jobboldal ■ baloldal ■ reputáció

Ebben a tanulmányban arra keressük a választ, milyen hatása van az értelmiségi elit körében kialakuló tekintélyre az elittagok politikai nézeteinek. Ez a kérdés magát a politizáló értelmiséget is élénken foglalkoztatja. Több narratíva létezik: a baloldali értelmiségiek általában a „függetlenséghez” és a szakmai teljesítményhez kötik a tekintélyt, a politikai, ideológiai tényezőket szívesen kisebbítve, a jobboldali narratíva ellenben szekértáborok között dúló harcról és ideológiai elnyomásról szól, olykor konspirációs elméletekkel színesítve (Kristóf, 2005).

Az MTA Politikatudományi Intézetében 2009-ben lezajlott kulturális elit-kutatás egyedülálló lehetőséget biztosított a kérdés empirikus vizsgálatára. A felvett adatok jellegéből adódóan is, a politizáló értelmiségiek tekintélyét ezúttal nem a közvélemény formálásának szempontjából, hanem a belső, intellektuelek közötti reputáció szempontjából közelítjük meg. Azaz: mitől válik valaki a többi értelmiségi szemében a magyar intellektuális élet tekintélyes alakjává?

Az így feltett kérdés előnye, hogy az adatfelvétel óta eltelt két év politikai változásai alig-alig befolyásolják az akkor adott válaszok mai aktualitását. Mint látni fogjuk, az értelmiségi reputáció rendkívül tartós, politikai kurzusokon átívelő, a kulturális szféra saját belső törvényeinek engedelmessé jóság. Ugyanakkor természetesen az értelmiségi elit nem egy, a magyar valóság felett szabadon lebegő csoport, a kulturális mező erős társadalmi és politikai beágyazottsága az értelmiségi tekintély termelődésének mechanizmusaiban is megmutatkozik.

AZ INTELLEKTUEL ELIT POLITIKAI NÉZETEI

Ahhoz, hogy állításokat tehessünk politikai nézetek és reputáció összefüggéseiről az értelmiségi elit körében, először néhány fontos fogalmat kell tisztáznunk. Az értelmiségi kifejezés jelen esetben kimondottan egy meghatározott társadalmi szerepre, a *közéletben részt vevő intellektuelle* (public intellectual)¹ utal. Intellektuelként definiáljuk az értelmiségnek azt a csoportját, amely a széles nyilvánosságban (a médiában) a közügyekről való véleményformálás képességével és befolyásával rendelkezik. Az intellektuelek csoportjába azonban jelen esetben nem értjük bele a „hivatásos” véleményformálókat, azaz a közéletnek azokat a szereplőit, akik a közügyek kommentálását foglalkozásszerűen, politikai kommentátorként, publicistaként űzik. Az intellektuel fontos jellegzetessége, hogy a közéleti részvételt, valamely más hivatás, szakmai tevékenység *mellett* valósítja meg. Az a tekintély, mely a közügyekhez való hozzászólását legitimálja, szakmai teljesítményéből, elismertségéből származik.

Az ebben a tanulmányban bemutatott kutatás során az intellektuel elit definiálásához az MTA PTI kulturális elitfelvételének kvantitatív adatbázisából választottuk ki azokat az elittagokat, akik megfeleltek az intellektuel szerepvállalás fenti kritériumának. A teljes kulturális elitminta felvételi szempontjait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A kulturális elitminta

Kvóta	elemszám	%
Akadémikusok	50	10
Tudományos, kulturális intézetek vezetői	52	10
Tájékoztatói intézmények vezetői	27	5
Egyetemek, főiskolák vezetői	15	3
Napilapok vezetői	8	2
Heti- és havilapok vezetői	52	10
Művészeti és tudományos díjazottak	150	30
Könnyűzenei toplista	25	5
Könyveladási toplista	22	4
Reputációs elit (a többi elittag szavazatai alapján)	100	20
Összesen	501	100

A kulturális elitminta részben az elitkutatásokban általánosan szokásos pozicionális kritériumok alapján került kialakításra: a tudomány, az oktatás, valamint a média vezetőit tartalmazza. Az alkotó tevékenységet folytató kulturális szereplők esetében a vezető pozíció azonban sokszor nem megfelelő indikátora a szakmai hierarchiának. A második mintavételi szempont ezért a kulturális élet belső hierarchiáját jobban leképező rangos tudományos és művészeti díjak (Kossuth-díj, Széchenyi-díj, Ybl-díj, József Attila-díj, stb.) kitüntetettjeit tartalmazta.

A zenei és könyveladási toplisták vezetőinek mintába kerülését az indokolta, hogy a szórakoztató irodalom és a könnyűzene nagy hatású kultúraformáló műfajok, ám e szegmensek elitje nem pozíciók, vagy a magas kultúrát elismerő állami kitüntetések alapján határozható meg.

A reputációs almintá, a kulturális elit megkérdezése, az alábbi kérdés alapján jött létre: *„Az Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?”* A reputációs szempont alapján lehetett bevonni a kutatásba a kulturális elitnek azokat a tagjait, akik a három előző szempont alapján nem kerültek a vizsgálat fókuszába, mégis nagy szerepet játszanak a magyar kulturális mező formálásában.

Annak az eljárásnak, hogy az intellektuel elit vizsgálatakor egy általános kulturális elitmintából indultunk ki, előnyei és hátrányai is vannak. Előny, és egyben a választott módszer indoklása, hogy – az intellektueleket általában interjú módszerrel vizsgáló kutatásokkal szemben – a meglévő 500 fős adatbázis segítségével statisztikai módszerekkel elemezhető mennyiségű megkérdezett vonhattunk be a kutatásba. Hátránya viszont, hogy az intellektueleket a kulturális elit tagjai közül nem kutatói besorolás, hanem önbevallás alapján tudtuk kiválasztani.

Az intellektuelség definíciójának a szakmai elismertséggel kapcsolatos kritériumát a kulturális elitehez való tartozás ténye miatt minden megkérdezett esetében kielégítettnek tekintettük. A közügyekről való nyilvános véleményformálás kritériumát pedig a következő kérdés operacionalizálta: *„Szokott-e Ön közéleti (napi, heti vagy havi) lapokban publikálni, nyilatkozni, nem az ön szűk szakterületét érintő, jelentősebb társadalmi, kulturális vagy gazdasági kérdésekről?”* A magyar kulturális elit csaknem fele (46%) igennel válaszolt erre a kérdésre, meghatározásunk szerint tehát intellektuelnek tekinthető. Talán rendelkezésünkre álló nemzetközi összehasonlítás nélkül is kijelenthetjük, hogy ez az arány elég magas, a magyar kulturális elitben az értelmiségi szerep közéleti felfogásának hagyománya erősen él. A továbbiakban tehát intellektuel eliten a kulturális elit 230 fős intellektuel csoportját értjük, és e csoport politikai nézeteinek vizsgálatát kíséreljük meg.

A kulturális elit különböző csoportjainak pártpreferenciáiról korábban már több tanulmány is született (Csurgó és mtsai 2002; Csurgó–Kovács, 2003). Az elit pártválasztási mintázata, bár a népesség átlagánál – mint más magasan

kvalifikált csoportok esetében is – stabilabbnak mondható, mégis politikai ciklusokkal párhuzamosan változik. Az elit tagjainak természetes cserélődése ellenére azonban permanens stabilitást mutat a klasszikus politikai önbesorolás kérdésére adott válasz.²

2. táblázat. A kulturális elit tagjainak politikai önbesorolása (%)

Politikai önbesorolás 1-9	Nem intellektuel elit (N=271)	Intellektuel elit (N=230)
bal (1-4)	43	52
közép (5)	27	20
jobb (6-9)	30	28
összes	100	100

Az 2. táblázatban látható, hogy az egész kulturális elitben, de még inkább az intellektuel szerepet is vállaló elittagok körében erős baloldali túlsúly mutatkozott. Az intellektuelek több mint fele a politikai skála bal oldalára sorolta magát, 28%-uk jobbra, és 20% választotta a politikai közép opcióját. Az intellektuelek és nem intellektuelek közötti különbséget részben az okozta, hogy a nem intellektuelek közül többen választották a skála közepét. Az intellektuel szerepvállalás viszont a politikai nézetek határozottabb felvállalásával járt együtt.

Ha összehasonlítjuk a kulturális elit ideológiai önbesorolását az ugyanabban az időben felmért politikai és gazdasági elitcsoportéval (3. táblázat), a kulturális elit baloldali beállítottsága még szembeötlőbb.

3. táblázat. A gazdasági és a politikai elit politikai önbesorolása (%)

Politikai önbesorolás 1-9	Kulturális elit (N=501)	Gazdasági elit (N=438)	Politikai elit (N=400)
baloldali (1-4)	47	34	43
közép (5)	24	31	22
jobboldali (6-9)	29	35	35
összes	100	100	100

A politikai elit önbesorolása nyilvánvalóan nagyrészt az aktuális politikai erőviszonyok függvénye, melyben a felvétel idején némi baloldali túlsúly mutatkozott. Ebben az időben baloldali kormányzat működött, valószínű azonban, hogy egy év elteltével – különösen az önkormányzati választások után – már többségbe kerültek volna a jobboldali önmeghatározású válaszolók. A gazdasági elit viszont pozícióját tekintve jóval kevésbé függ a négyévenkénti választások eredményétől, ami ideológiai összetételén is meglátszik. Az elitnek ez a csoportja a baloldali túlsúlyú kulturális elithez képest meglepő kiegyensúlyozottságot mutat: közel egyenlően oszlik meg a három kategória (bal, közép, jobb) között.

Az értelmiséggel foglalkozó szakirodalom többféle megközelítésben tárgyalja az intellektuelek politikai beállítottságát. A szocializációs elmélet (Brym, 1980) szerint, melyet nagymértékben inspirált Gramsci klasszikus teóriája az organikus értelmiségről (Gramsci, 1965), az értelmiség attól lesz jobb vagy bal oldali, hogy kötődik a társadalom alapvető osztályaihoz: családjá társadalmi pozíciója, neveltetésének karaktere, valamint azon foglalkozási és politikai lehetőségek határozzák meg beállítottságát, melyekkel kora felnőttkorában szembenéz. Ezek a tényezők azonban nem csak speciálisan az értelmiség tagjaira hatnak: plauzibilisnek tűnik, hogy a szocializáció minden társadalmi csoport politikai gondolkodására hatással van. Így Brym modellje nem tulajdonít az értelmiségnek más csoportoktól eltérő minőséget az ideológiai nézetek terén. Más szerzők viszont (Shils, 1972; Gouldner, 1979) úgy vélik, hogy az intellektuelek baloldali gondolkodásának még lényegesebb összetevője az értelmiség közös kultúrájának hatása, mely felülírhatja a szocializációs mechanizmusokat. A kulturális elmélet e tekintetben inkább rokonítható Mannheim szabadon lebegő értelmiségével, melyet a közös műveltség egyesít (Mannheim, 1975).

Shils elképzelése szerint az intellektueleknek az a gyakran megfigyelt vonása, hogy ellenségesek saját társadalmukkal szemben, sajátos, a „laikusoktól” eltérő kultúrájukból ered (Shils, 1972). Az intellektuelek speciális gondolkodása ugyanis teoretizálásra hajló, kevésbé szituáció- és kontextusfüggő, viszont az alternatívákra igen érzékeny, ezért kritikus a hagyománnyal és a tekintéllyel szemben. Hasonlóan érvel Gouldner, amikor az értelmiség meghatározó jellemzőjének a kritikai diskurzus kultúráját tartja (Gouldner 1979). Az értelmiségi kultúrában a legfőbb érték az autonómia, ami erősen hozzájárul a tradíció és az autoritás elutasításához. Ezek a tényezők a szocializációs hatástól függetlenül is az intellektuelek kulturális és politikai baloldaliságát erősítik, mely számos, egymáshoz különben kevésbé hasonlító társadalomban és történelmi helyzetben megfigyelhető.

A jelenkori magyar értelmiségi eliten belül mutatkozó baloldali túlsúly komplex magyarázatára tett kísérlet meghaladná e tanulmány kereteit, és véleményünk szerint kizárólag kvantitatív módszer használatával nem is volna lehetséges. A kvantitatív megközelítés eleve nem képes azt feltárni, hogy mit is jelent pontosan a válaszadók számára a baloldaliság, avagy a jobboldaliság az egydimenziós skálán. Regresszióelemzés segítségével azonban feltárhatunk néhány – főként a szocializációs elmülethez kapcsolható – tényezőt, mely összefüggést mutat az intellektuel elit tagjainak politikai önbesorolásával.

A teljes magyar népesség körében folytatott közvélemény-kutatások eredményei szerint két évtizede az életkor és a vallásosság az a két meghatározó tényező, mely leginkább hat a politikai önbesorolásra (Karácsony, 2006).

Az intellektuel elit körében vizsgálva a kérdést, az életkor nem volt szignifikáns hatással a bal-jobb skálán való önmeghatározásra, valószínűleg éppen

azért, mert az elit a teljes népességnél életkorilag jóval homogénebb csoport. Az elit magas átlagéletkora (60 év) lehet az első olyan tényező, mely hozzájárulhat a baloldali túlsúly magyarázatához. A vallásosság (a templomba járás gyakoriságával mérve) a teljes lakossághoz hasonlóan az intellektuel elit körében is összefüggést mutatott a politikai nézetekkel. A baloldaliak 60%-a egyáltalán nem jár templomba, ez az arány a jobboldaliak körében csak 18% (magukat középre sorolóknál 33%). A rendszeres vallásgyakorlók aránya a baloldaliak körében mindössze 5%, míg a jobboldaliak egyharmada hetente legalább egyszer elmegy templomba. A magukat ideológiailag középre sorolók itt is köztes csoportot alkotnak (13%-uk rendszeres templomba járó).

A politikai önbesorolás a vallásosságon kívül néhány másik változóval is összefüggést mutatott az értelmiségi elitben (4. táblázat). A mintában szereplő nők szignifikánsan baloldalibbak voltak a férfiaknál. A származási családra utaló változók közül a szülők iskolázottsága és foglalkozása nem volt hatással, nem számított az intellektuel (első) diplomájának típusa sem. Az egykori MSZMP-tagság³ viszont a lakossági felmérésekhez hasonlóan az intellektuel elit körében is szignifikáns összefüggést mutatott a politikai önbesorolással: a magukat baloldalra sorolók 36%-a párttag volt, szemben a magukat középre sorolók 11 és a jobboldaliak 12%-ával.

A vallásosság és az egykori párttagság hatása a családi orientáció és a kora felnőttkori foglalkozási és politikai lehetőségek hatását jelzik, és a szocializmus idején szocializálódott intellektuel elit esetében baloldaliságra hajlamosítanak.

4. táblázat. A politikai önbesorolás lineáris regressziós modellje, intellektuel elit.

Függő változó: bal-jobb skála. $R^2 = 0,361$

	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
(Constant)	5,074	1,153		4,401	,000
Budapesten született-e?	-,029	,273	-,008	-,108	,914
nem jár templomba	-,995	,302	-,278	-3,294	,001
rendszeres templomba járó	,809	,403	,170	2,008	,047
jogász, közgazdász	,105	,387	,023	,270	,787
művész	,570	,424	,113	1,343	,182
műszaki	,570	,389	,138	1,467	,145
természettudományos	-,726	,509	-,118	-1,427	,156
apa foglalkozása (szellemi vs. fizikai)	-,367	,364	-,080	-1,008	,316
nem	-,887	,359	-,193	-2,472	,015
MSZMP tagság	-,693	,335	-,174	-2,069	,041
prominens baráti kapcsolatok indexe	,142	,061	,195	2,322	,022
kor	,015	,014	,092	1,082	,282

KAPCSOLATHÁLÓ ÉS POLITIKAI ÖNBESOROLÁS

A politikai önbesorolást magyarázó fenti regressziós modellben (4. táblázat) a szocio-demográfiai változók mellett megtalálható egy, az elittagok kapcsolat-hálójára vonatkozó index (prominens baráti kapcsolatok indexe) is, mely szintén összefüggést mutatott a függő változóval. Az intellektuel elit magát jobboldalinak valló kisebbsége az átlagosnál több olyan baráti kapcsolattal rendelkezett, mely valamely elit foglalkozás prominens képviselőjéhez fűzte (5. táblázat).

5. táblázat. Prominens baráti kapcsolatok indexének átlagai bal-jobb önbesorolás szerint mérve

Politikai önbesorolás	Intellektuel elit (N=230)
baloldali	4,6
közép	4,5
jobboldali	6,2
összes átlaga	5

A jobboldali intellektuelek kiemelkedően magas kapcsolati index-eredményei magyarázatra szorulnak. Jobban megérthetjük ezt az eredményt, ha összetevőire bontjuk, és egyenként vizsgáljuk meg a kapcsolati index alkotóelemeit. A következő személyekkel való rokoni, baráti kapcsolatra kérdeztünk rá: 1. országosan ismert politikus, 2. jómódú magánvállalkozó, 3. banki, nagyvállalati menedzser, 4. ismert művész, 5. kiemelkedő tudós, 6. híres sportoló, 7. médiában dolgozó, 8. országos intézmény vezetője.

A tudósok és a művészek, azaz a tipikus kulturális elittagok említési gyakorisága tekintetében nem volt különbség politikai oldalak szerint: mind a bal-, mind a jobboldali intellektuelek nagy része is (70%) barátai közt tudhat legalább egy-egy híres tudóst, illetve művészt. A magukat jobboldalra soroló elittagok közül viszont szignifikánsan többen barátkoznak más elitszegmensek tagjaival: politikusokkal, híres sportolókkal, médiában dolgozókkal, nagyvállalkozókkal, menedzserekkel és országos intézmények vezetőivel, mint a baloldaliak, illetve a magukat középre sorolók.

A médiaelit és a sportelit mellett tehát a jobboldali intellektuel elit mind a gazdasági, mind a politikai elit tagjaival szorosabb személyes kapcsolatot mutatott fel, mint a baloldaliak, vagy a magukat középre sorolók. Tovább vizsgálva a különbséget, a politikai önbesorolás szempontjából elemeztük a megkérdezetteknek a különböző elitsportoktól érzett távolságát (6. táblázat).

6. táblázat. Mennyire érzi magát közel vagy távol a politikai és a gazdasági elittől (1-nagyon közel, 7-nagyon távol)

	Politikai elittől	Gazdasági elittől
Baloldali	5,6	5,8
Közép	5,8	5,9
Jobboldali	4,2	4,8
összes átlaga	5,3	5,6

A jobboldali intellektuelek, személyes baráti kapcsolataik bevallásával egybehangzóan, szignifikánsan közelebb érezték magukat mind a politikai, mind a gazdasági elithez, mint a baloldaliak, illetve a magukat középre sorolók.

Ezek az eredmények megerősítik korábbi kutatásaink megállapításait, melyek szerint a baloldali értelmiség önmeghatározásának, a jobboldalival szemben, hagyományosan része a gazdasági és politikai elittől való elhatárolódás. A jobboldali intellektuel nyilvánosságnak ellenben a jobboldali politikusok is legitim szereplői (Kristóf 2005, Csurgó et al. 2002). A jobboldali elitértelmiség a többi elitszegmenssel (politika, gazdaság) – feltehetően azok jobboldali tagjaival – szorosabb kapcsolatot ápol.

REPUTÁCIÓ AZ INTELLEKTUEL ELITBEN

Az intellektuel elit politikai önbesorolásának bemutatása után térjünk rá második fontos fogalmunk, a *reputáció* tisztázására. Az értelmiséggel foglalkozó elméletek közül a reputáció fogalmát leginkább Bourdieu mezőelméleti kutatása hangsúlyozza (Bourdieu, 1983 és 1990). Eszerint a reputáció alapvető jelentőséggel bír a kulturális mezők, és így az értelmiségi mező működésében is. Olyan szerveződési mechanizmusnak tekinthető, mely nélkül maga a kultúra működése válna lehetetlenné.

A reputáció ugyanis annak az egyéni teljesítménynek a megtestesülése, melyet a mező többi szereplője elismer a mező normái szerinti teljesítménynek. A múltbéli elismerések „összege” alkotja a jelenbeli reputációt. A reputáció tehát a mező szereplői számára alapvető tájékoztatást nyújt a többiek teljesítményéről. Az egyének számára a megszerzett reputáció idővel önmaga is erőforrássá válik, tőkeként felhasználható a mező pozícióinak eléréséhez, mivel a többi szereplő az egyének jövőbeli teljesítménye előrejelzőjének is tekinti.

Bourdieu megközelítésében a reputáció a kulturális tőke dominálta társadalmi mezőkben, a javakért folytatott küzdelem állásának mutatóját jelenti, amely jelzi birtoklójának a mezőben elfoglalt pozícióját. Ugyanakkor az intellektuelek reputációja nem csak az értelmiségi mezőn belül, az ottani hierarchia szempontjából fontos, hanem a nyilvánosságban megjelenő befolyásuk, véleményformálásuk alapjául is szolgál, tehát a mezőnek a társadalmi környezettel való viszonyában is vizsgálendő.

Az e tanulmány alapjául szolgáló kutatásban az intellektuel reputációról olyan módon gyűjtöttünk információt, hogy az intellektuel elit tagjait kérdeztük meg arról, ki számít nagy értelmiséginek. „Az Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?” kérdésre adott szavazatok összesítéséből hoztuk létre a reputációt mérő rangsort.⁴

A reputációs rangsor sztárjai közül értelemszerűen nem mindenki intellektuel; a magyar kulturális élet legnagyobb alakjai közé tartozás még nem feltétlenül implicál intellektuel szerepvállalást is. A legnagyobb reputációjú kulturális szereplők közül sokan nagyon híres, de intellektuel szerepet nem vállaló művészek, mint például Kurtág György vagy Töröcsik Mari. Főként a zenészek és a színészek között találhatunk ilyen szereplőket, a híres írók legtöbbje ellenben véleményformáló értelmiségi szereplője is a nyilvánosság-nak.

Azoknak a személyeknek a listája, akik az intellektuel elit tagjaitól legalább három reputációs szavazatot kaptak, 61 főből áll, ebből 21 fő tekinthető maga is intellektuelnek. Mivel a reputációs lista éllvasai közül sokakat nem sikerült bevonni a kérdőíves kutatásba, az önbevallásos intellektuel-definícióra itt nem alapozhattunk (a kérdőívek egyébként is anonim módon kerültek összesítésre, így a válaszok konkrét személyekhez rendelése sem etikus, sem megoldható nem lett volna). A reputációs rangsorok nevesített szereplői esetében az intellektuel szerepet ezért a PRESSDOK-adatbázis⁵ segítségével definiáltuk: azokat a reputációs rangsorban szereplő személyeket minősítettük intellektueleknek, akik ebben az adatbázisban legalább egyszer szerepeltek, nem a saját szűk szakterületüket érintő közéleti témákban megnyilvánulva. Ez a 21 személy alkotja tehát az intellektuel mezőn belüli reputációs toplistát (7. táblázat).

7. táblázat. Reputációs intellektuel toplista

2009	Szavazat
Esterházy Péter	77
Nádas Péter	33
Kertész Imre	25
Makovecz Imre	16
Csoóri Sándor	15
Jókai Anna	8
Spiró György	8
Jancsó Miklós	7
Konrád György	7
Pálinkás József	7
Hankiss Elemér	5
Sólyom László	5
Glatz Ferenc	4

2009	Szavazat
Kornai János	3
Jankovics Marcell	3
Roska Tamás	3
Heller Ágnes	3
Nemeskürty István	3
Tamás Gáspár Miklós	3
Márta István	3
Váncsa István	3

A legnagyobb tekintélyű intellektuelek listáját nézve látható, hogy elsősorban művészek, azon belül is írók jutottak eszükbe a megkérdozetteknek. A tudósok, és különösen a természettudósok részvétele a közéletben csekélyebb mértékű. Viszont a listából az is világos, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége olyan pozíció, mely még egy természettudósnak is széles körű ismertséget és tekintélyt biztosít. Lehetséges azonban, hogy ebben az esetben a reputáció inkább az intézményi pozícióhoz, mint magához az azt betöltő személyhez kapcsolódik. Más szempontból jelentett határesetet a nagy tekintélyű jogászprofesszor, egykori alkotmánybíró, az adatfelvétel idején köztársasági elnök. Politikai pozíciója ellenére azonban az intellektuelek kifejezetten a *kulturális* élet nagy alakjának említették, ezért, és természetesen közéleti részvétele miatt, végső soron őt is intellektuelnek tekintették.

A POLITIKAI NÉZETEK HATÁSA A REPUTÁCIÓRA

Kiinduló hipotézisünk szerint az intellektuelek reputációjának alapja a kulturális teljesítmény (Bourdieu, 1990 és 2001). A saját szakterületükről a közéleti ügyek szférájába kilépő értelmiségiek esetében azonban könnyen feltételezhető, hogy a nyilvánosságban róluk alkotott képbe a szakmai teljesítményen kívül más árnyalatok is belevegyülnek – különösen olyan kulturális szereplők esetében, akiknek teljesítménye kívülállók számára nehezen megítélhető.

Az elemzés első felében láthattuk, hogy a kulturális elit többi tagjához képest az intellektuelek politikai önbesorolása határozottabb volt. Ez nem meglepő, hiszen az intellektuel szerep megvalósításához hozzátartozik a határozott vélemény társadalom, gazdaság és politika kérdéseiről. A közéleti véleményformálás azonban természetesen nem feltétlenül jelenti az intellektuelek pártpolitikai elköteleződését. Maguk az intellektuelek általában úgy vélik, hogy a pártpolitikai elkötelezettség egyenesen kizárja az intellektuel csoporthoz való tartozást (Lomax, 1999; Szalai, 2000) A legtöbb intellektuel bizonyára az ellen is tiltakozna, hogy az általa és társai által képviselt eszméket a durva és pon-

atlan jobb-bal dimenzióra egyszerűsítsük. Tény, hogy az ideológiai bal- illetve jobboldaliság nem implikálja feltétlenül az aktuális politikai irányzatok követését. A média és a közvélemény azonban, bár a finom ideológiai árnyalatok megkülönböztetésére nem mindig képes, a nyilvánosságban szereplő intellektueket a legtöbb esetben egyértelműen besorolja jobbra vagy balra politikai nézeteik szerint.

Plauzibilis és köznapitapasztalatainkkal egybevágó feltételezésnek tűnik tehát, hogy az intellektuek politikai beállítottsága reputációjukra is hatással van. A legkézenfekvőbb ebből következő megállapítás szerint a megkérdezettek valószínűleg a saját nézeteikhez hasonló nézeteket valló intellektueket tartják tekintélynek saját maguk számára.

Richard Posner az amerikai közéleti értelmiségről írott könyvében (Posner, 2001) a következőképpen érvel ezzel kapcsolatban: az olvasók nem annyira információt, hanem megerősítést és támogatást keresnek az értelmiségiek írásaiban. Nem szeretik ugyanis, ha saját nézeteik kihívásnak vannak kitéve, szívesebben keresik a hasonlóan gondolkodók közösségét, nagyobb biztonságban érzik magukat, ha mások is osztják a véleményüket. Semmi sem önbizalomnövelőbb, mint találni egy intellektuelt, aki saját nézeteinket nálunk jobban ki tudja fejezni, és jobban alá is tudja támasztani érvekkel, ezzel fegyvert adva kezünkbe még a saját kétségeink ellen is. Ennek a biztonságérzetnek az elérése érdekében működésbe lép a megerősítési torzításnak (confirmation bias) nevezett mechanizmus: az olvasók olyan bizonyítékokat keresnek, amelyek megerősítik a nézeteiket. Az ellenbizonyítékokat, így például azokat, melyek az értelmiségi tévedéseire világítanak rá, nem veszik figyelembe. Kérdés, hogy ez a jelenség megfigyelhető-e az intellektuel elit esetében is, tehát amikor értelmiségiek ítélnék meg más értelmiségieket?

Az intellektuek vélemény megerősítő szerepét figyelembe véve azt feltételezhetnénk, hogy az intellektuel elit tagjai saját politikai beállítottságuknak megfelelően választanak azok közül az értelmiségiek közül, akik expliciten besorolhatók valamelyik politikai oldalra. Mivel megkérdezett intellektueljeink között több volt a baloldali, a reputációs rangsorban várhatóan több baloldali értelmiségi fog szerepelni. Ugyanakkor a baloldali értelmiségiek nem feltétlenül kapnak több szavazatot, hiszen ha jobboldali értelmiségiből kevesebb szerepel a reputációs listán, a nagy jobboldali sztárookra éppolyan sok szavazat juthat, mint a baloldaliakra. Posner megfogalmazásában: bal- és jobboldal csillagai ugyanolyan fényesek, bár a számuk nem egyenlő.

A kulturális elit intellektuel tagjai szavazatainak alapján összeállított reputációs rangsorban szereplő legtöbb intellektuel a nyilvánosságban kifejtett nézetei alapján elhelyezhető a bal-jobb skálán, így lehetővé válik a politikai nézetek és a reputáció összefüggésének tesztelése (8. táblázat).⁶

8. táblázat. A reputációs rangsorban szereplő intellektuelek politikai nézetei, és a kapott szavazatok átlagai az egyes kategóriákban⁷

Politikai nézetek	%	Kapott szavazatok átlaga
nem besorolható	18	4,8
baloldali	50	23,2
jobboldali	32	8,1
összes	100	11,9

Sig: 365

A 8. táblázatban látható, hogy a reputációs rangsorban szereplő értelmiségiek kutatói besorolás alapján vett politikai nézetei meglehetősen hasonló arányokat mutatnak az egész intellektuel elitminta önbesorolás alapján vett nézeteihez: a jobboldaliak és a nem besorolhatók együtt szinte pontosan akkora csoportot alkotnak, mint a baloldali többség. Az egyes intellektuelekre leadott szavazatok száma – a legnagyobb sztárokon kívül – sajnos kevés ahhoz, hogy érvényes megállapítást tehesünk arról, valóban az azonos beállítottságúakra szavazás okozta-e ezt. A kapott szavazatok politikai nézetek kategóriái szerint bontott átlaga azt mutatja, hogy a baloldali intellektuelek több, átlagosan 23,2 szavazatot kaptak a reputációs listán, mint a jobboldaliak (átlag 8,1) és a nem besorolhatók (4,8), ám a különbség nem szignifikáns.

Mondhatjuk-e ezen eredmény alapján, hogy a bal- és a jobboldal sztárjai ugyanolyan fényesen ragyognak, bár a számuk nem egyenlő? Posner kutatásában (Posner, 2001) az ismert amerikai elitértelmiségiek hírnevének nagyságát nem befolyásolta a politikai beállítottságuk, eredménye azonban nem az intellektuelek közötti belső reputációra, hanem nyilvánosságbeli hírnevük fényére vonatkozott, melyet média-adatbázisok találati számával mért. A magyar (elsősorban politikai és gazdasági) írott sajtó adatait tartalmazó adatbázis, a PRESSDOK segítségével mi is megvizsgáltuk a reputációs rangsorban szereplő értelmiségiek médiaemléteinek számát. (9. táblázat).⁸

9. táblázat. Az intellektuelekre leadott szavazatok a politikai nézetek kategóriái szerint

Politikai nézetek	Médiaemlétek átlaga 1989–2008 között
nem besorolható	50,3
baloldali	187,7
jobboldali	118,7
összes	139,5

Sig: 0.065

A reputációs szavazatok számával szemben a médiaemlétek számát tekintve a baloldali intellektuelek előnye egyértelmű: 1989 és 2008 között átlagosan 187,7 említést tett róluk a PRESSDOK adatbázisban szemlézett írott sajtó, szemben a jobboldaliak 118,7 és a néhány nem besorolható értelmiségi átlagosan 50,3 említésével. A baloldal csillagai tehát a magyar médiában fé-

nyesebben ragyognak. Eredményeinket magyarázhatja, hogy a PRESSDOK-adatbázisban többségben vannak az inkább baloldalra húzó lapok. Ez önmagában még nem adna magyarázatot, hiszen ettől még érvényesülhetne a kevesebb jobboldali lap, kevesebb, de ugyanolyan fényes jobboldali csillag elve. A reputációs rangsorba bekerült intellektuelek között azonban nem sokkal kevesebb a jobboldali (7, a 11 baloldallal szemben), így lehetséges, hogy számukra valóban szűkösebb volt a beállítottságuknak megfelelő médiatér.

Ha megvizsgáljuk az intellektueleknek 1989 és 2008 között az írott sajtóban szerzőként jegyzett publikációit (szintén a PRESSDOK adatbázis alapján, 10. táblázat), láthatjuk, hogy a baloldali értelmiség szerzőként is jóval aktívabb volt a médiában.

10. táblázat. Az intellektuelek publikációinak átlaga a politikai nézetek kategóriái szerint

Politikai nézetek	Publikációk átlaga
nem besorolható	22,3
baloldali	98
jobboldali	31,7
összes	57,1

Sig: 0.052

A médiaemlítések és a publikációk száma között viszonylag erős (Pearson 0,6) a korreláció: a termékenyebb szerzőket többet is emlegette a sajtó. Ez arra utal, hogy a média díjazza az intellektuel szerepvállalás intenzitását – ebben pedig a baloldali értelmiségiek aktívabbak voltak. Nagyobb aktivitásukban közrejátszhatott, hogy szélesebb médiatér állt rendelkezésükre.

A listán szereplő kevés, politikailag nem besorolható intellektuel reputációja – és médiaemlítéseinek, illetve publikációinak száma is – jóval alacsonyabb lett, mint a bal- illetve a jobboldaliaké. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy az intellektuel szerepnek gyakorlatilag elengedhetetlen eleme a politikai nézetek vállalása, e nélkül az igazán jelentős reputációépítés nem valósítható meg.

A politikai nézetek vállalása tehát fontos; nem mindegy azonban, hogy miként teszi ezt egy intellektuel. A továbbiakban részletesebben megvizsgáljuk egy olyan sztár-intellektuel esetét, akinek reputációja olyan kiemelkedő, hogy a rá leadott szavazatok nagy száma lehetővé teszi az őt választók körének statisztikai elemzését, ezáltal alkalmas lehet a reputáció árnyaltabb összefüggéseinek megvilágítására.

AZ ESTERHÁZY-JELENSÉG

Amint a reputációs rangsor intellektueljeit bemutató listából (7. táblázat) láthattuk, Esterházy Péter tekintélye a magyar intellektuel elit körében kiemelkedő. Reputációjának stabilitását jelzi, hogy már egy 2001-ben készült hasonló felmérésben (Csurgó–Kovács, 2003) is ő végzett az élen.

Az irodalmi ízlés természetesen szubjektív dolog. Feltűnő azonban, hogy Esterházy több mint kétszer annyi szavazatot kapott, mint második helyezett író társa, Nádas Péter. Ez az igen koncentrált reputációs jelenség azt sugallja, hogy az írói kiválóság mellett egyéb hatások is közrejátszhatnak Esterházy népszerűségében.

Logisztikus regresszió segítségével megvizsgáltuk, az intellektuel elit tagjai közül kik szavaztak arra, hogy az író a magyar kulturális élet legkiemelkedőbb alakjai közé tartozik. Egy korábbi kutatás szerint az intellektuelek tekintélye elsősorban a megkérdezettek médiafogyasztási szokásaitól függött. Ha olyan sajtótermékeket fogyasztottak, melyben az intellektuel rendszeresen feltűnt, akkor hitelesnek tartották (Csite, 2001). Esterházy esetében azonban az intellektuel elit tagok médiafogyasztása nem fejtett ki hatást. Az ő reputációja eszerint nem elsősorban publicisztikai működéséből, hanem írói munkásságából származik. Mindazonáltal az alábbi regressziós modellt (11. táblázat) szemügyre véve láthatjuk, hogy azért intellektuel szerepvállalása is számít.

11. táblázat. Az Esterházyra való szavazás logisztikus regressziós modellje.
Függő változó: Szavazott-e Esterházyra? Nagelkerke $R^2 = 0,223$

	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Budapesten született-e?	,112	,280	,162	1	,688	1,119
apa diplomás-e?	,060	,272	,048	1	,826	1,062
diploma típusa			5,639	5	,343	
bölcsész	,506	,683	,549	1	,459	1,659
jogász, közgazdász	1,215	,742	2,680	1	,102	3,370
műszaki	,256	,728	,124	1	,725	1,292
művészeti	,102	,687	,022	1	,882	1,107
természettudományos	,346	,713	,236	1	,627	1,414
elitegyetemre járt-e?	-,146	,350	,175	1	,676	,864
MSZMP-tag volt-e?	-1,050	,379	7,655	1	,006	,350
reputáció	,043	,334	,017	1	,897	1,044
politikai önbesorolás			31,442	2	,000	
közép	-,920	,333	7,638	1	,006	,398
jobboldali	-1,975	,353	31,222	1	,000	,139
korcsoportok			12,615	4	,013	
40 alatt	-2,353	1,160	4,113	1	,043	,095
40-49 között	,504	,472	1,139	1	,286	1,655
50-59 között	,964	,411	5,505	1	,019	2,621
60-69 között	,550	,380	2,090	1	,148	1,733
Constant	,832	1,087	,585	1	,444	2,298

A modellben Esterházy reputációjára három változó hatása bizonyult szignifikánsnak: a válaszolók egykori MSZMP-tagsága, életkora és politikai önbesorolása. Az egykori párttagság, a 70 év feletti és 40 év alatti életkor negatív,

az 50-59 közötti életkor pozitív hatással volt az író tekintélyére. A politikai önbesorolást tekintve leginkább az önmagukat baloldaliként besoroló elittagok szavaztak Esterházyra.⁹ Az oldalsemleges, illetve jobboldali politikai beállítottság negatív hatással volt az író reputációjára.

Az intellektuel elit majdnem fele megemlítette Esterházy Pétert, mint a magyar kulturális élet egyik legnagyobb alakját. Ám politikai nézetek szerinti bontásban, míg a baloldaliak 62%-a szavazott rá, a jobboldaliaknak csak a 24%-a (12. táblázat).

12. táblázat. Politikai önbesorolás és Esterházyra szavazás összefüggése

Politikai önbesorolás	Esterházyra szavazott (%)	
	<i>nem</i>	<i>igen</i>
baloldali	38	62
közép	54	46
jobboldali	76	24
Összes	52	48

Ennek a különbségnek az okát nyilván nem pusztán Esterházy szépirodalmi műveinek tartalmában találjuk – bár éppenséggel a szépirodalmi ízlésben is lehetnek különbségek az intellektuel elit bal- és jobboldali tagjai között –, valószínűbb, hogy az ok az író baloldalinak tartott intellektuel voltában keresendő. Természetesen író és intellektuel szerepe nem válik élesen szét sem Esterházy életművében, sem a szavazók fejében. Mégis úgy véljük, a politikai nézetek szerinti értékelési különbség a legfőbb sztár-értelmiségi, Esterházy Péter népszerűségének fontos összetevője.

Posner már idézett kutatása (Posner, 2001) szerint az intellektuel sztárok népszerűségének fontos összetevője, hogy az olvasó egy intellektuális közösségben való tagságát fejezi ki és erősíti meg azzal, hogy ugyanazokat az értelmiségieket olvassa, mint más hasonlóan gondolkodók. Sokszor egy-egy értelmiségi egy csoport gondolkodásának megszemélyesítőjévé, igazodási pontjává válik. Egy intellektuális közösség azonban maximum néhány értelmiségit tud ilyen fókuszpontnak használni. Az, hogy mely értelmiségiek kerülnek ebbe a kitüntetett szerepbe, hasonlóan működik a tömegkultúra sztár-kultuszához (Cowen 2000), ahol a rajongók nem feltétlenül az adott területen legjobbakat veszik körül, hanem az olyan személyiségeket, akik képesek koordinációs pontként szolgálni egy nagyobb, heterogén rajongói csoport számára is.

Cowen és Posner szerint azokon a piacokon, ahol nehéz megmérni a minőséget, a hírnév plusz információval szolgál egy termék melletti döntéshez: bizonyára nem véletlen, ha valamit, vagy valakit sokan szeretnek. A hírnévre, mint információra hagyatkozó csatlakozás mellett az úgynevezett hólabdahatás is hozzájárul a sztár-kultuszok kialakulásához: ha egy sztárnak már elég

nagy a rajongótáborra, a többiekkel való azonosulási vágy eredményeként egyre többen és többen fogják őt választani, még olyanok is, akiknek eredetileg a saját preferenciájuk más volt. Ez a preferencia-falszifikáció a kezdeti kis hírnévbéli különbségből óriásit hozhat létre két művész között.¹¹

A tömegkultúra sztárjaival vont analógia természetesen nem tökéletes. Az amerikai példánál maradván, Noam Chomsky kultusza sem kiterjedtségében, sem intenzitásában nem hasonlítható össze mondjuk Lady Gagá-éval. Látunk kell azonban, hogy maga a mechanizmus működhet hasonlóan. Amennyiben egy magyar baloldali értelmiségi tisztában van vele, hogy a hozzá hasonlóan gondolkodó többiek szeretik, tisztelik Esterházy Pétert, az megnövelheti számára könyveinek élvezeti értékét. Sőt, amennyiben nem rendszeres szépirodalom-olvasó, akár anélkül is a magyar kulturális élet egyik legnagyobb alakjának tarthatja, csupán a hozzá hasonlóan gondolkodók véleményére hagyatkozva, hogy az összes, vagy a legtöbb könyvét olvasta volna. Természetesen ez a mechanizmus fordítva is működhet: jobboldali értelmiségiként nem kell valakinek különösebben ismernie Esterházy munkásságát ahhoz, hogy elutasítsa pusztán „rossz híre” miatt.

Összehasonlításképpen megvizsgáltuk, érvényesül-e a politikai nézetek hatása a legtöbb szavazatot kapott jobboldali értelmiségi, Makovecz Imre reputációjában is (13. táblázat).

13. táblázat. A Makoveczre való szavazás logisztikus regressziós modellje.

Függő változó: Makoveczre szavazott-e Nagelkerke $R^2 = 0,33$

	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Budapesten született-e?	-1,874	2,028	,854	1	,355	,154
apa diplomás-e?	-4,201	2,068	4,125	1	,042	,015
diploma típusa			1,108	5	,953	
bölcész	-22,944	5640,875	,000	1	,997	,000
jogász, közgazdász	-43,807	8698,456	,000	1	,996	,000
műszaki	-45,423	7789,804	,000	1	,995	,000
művészeti	-,101	2,038	,002	1	,960	,904
természettudományos	-20,983	5640,875	,000	1	,997	,000
elitegyetemre járt-e?	23,173	5640,875	,000	1	,997	1,159E10
MSZMP-tag volt-e?	1,837	2,068	,789	1	,374	6,280
reputáció	-1,099	1,304	,710	1	,400	,333
politikai önbesorolás			5,585	2	,061	5,585
közép	2,807	2,306	1,481	1	,224	16,556
jobboldali	4,923	2,084	5,579	1	,018	137,374
korcsoportok			3,443	4	,487	
40 alatt	-17,026	28075,988	,000	1	1,000	,000
40-49 között	2,930	2,132	1,888	1	,169	18,724
50-59 között	-,621	1,933	,103	1	,748	,537
60-69 között	-1,809	1,699	1,135	1	,287	,164
Constant	2,465	5,946	,172	1	,678	11,760

A regressziós modell alapján kijelenthetjük, hogy Makovecz esetében is a politikai beállítottság az a tényező, mely legerősebben befolyásolta a reputációt: a jobboldaliak jóval inkább a magyar kulturális élet nagy alakjának tartották az építész, mint a baloldaliak, vagy a magukat középre sorolók. A modellben még egy változó hatása volt szignifikáns: a diplomás apák gyermekei kevésbé tartották a magyar kulturális élet egyik legnagyobb alakjának az építész. A szavazók egykori MSZMP-tagsága, mely Esterházy reputációjával negatívan függött össze, Makovecz reputációjára nem hatott.

Az egyes politikai nézetek kategóriáiban Makovecz megítélésének különbsége óriási volt: 1% baloldali és 6% magát középre helyező Makovecz-tisztelő áll szemben 24% jobboldalival (14. táblázat).

14. táblázat. Politikai önbesorolás és Makoveczre szavazás összefüggése

Politikai önbesorolás	Makoveczre szavazott (%)	
	<i>nem</i>	<i>igen</i>
baloldali	99	1
közép	94	6
jobboldali	76	24
Összes	92	8

Sig. 0.000

Makovecz Imre tehát egyértelműen a jobboldaliak sztár-értelmiségije. Körántsem tekinthetjük azonban őt valamiféle ellen-Esterházy Péternek, reputációja ugyanis egy alapvető dologban különbözik az íróétól. Esterházy a baloldaliak csaknem kétharmadának szavazatát megszerezte, Makovecz ellenben a jobboldaliaknak csak kevesebb, mint egyharmadát. Ilyen szavazati aránnyal – a jobboldalról éppen annyian szavaztak rá, mint Esterházyra – Makovecz nem tekinthető a jobboldali értelmiségi identitás egyértelmű azonosulási pontjának, mivel reputációja ugyan politikailag meghatározott, de nem általános.

Esterházy Péter reputációjához a magyar kulturális élet egyetlen alakjának tekintélye mérhető csak: Kocsis Zoltáné. Amennyiben nem csak az általunk intellektuelnek kategorizált személyek listáját tekintjük, 54 szavazattal ő a második Esterházy mögött. Ugyanakkor a regresszióelemzés, illetve a kereszt-tábla-elemzés szerint (15. táblázat) Kocsis elismertségét nem befolyásolta a rá szavazók politikai beállítottsága.

15. táblázat. Politikai önbesorolás és Kocsisra szavazás összefüggése

Politikai önbesorolás	Kocsisra szavazott (%)	
	<i>nem</i>	<i>igen</i>
baloldali	66	34
közép	74	26
jobboldali	70	30
Összes	68	31

Sig. 0.702

Kocsis tulajdonképpen határeset. A pártpolitikától korábban még Esterháznál is inkább tartózkodott, igazán csak kultúrával kapcsolatos ügyekben nyilvánult meg. 2009-ben ezért – bár talán már akkoriban is sokan jobboldalnak tartották – reputációját a politika nem befolyásolta. Nemrégiben viszont egy német lapnak adott elhíresült interjújában¹² politikai témákról is beszélt, a közkeletű értelmezés szerint az Orbán-kormány védőjének szerepébe kerülve. Roppant érdekes volna megvizsgálni, hogy ez a szereplés vajon okozott-e érzékelhető változást Kocsis reputációjának politikai meghatározottságában. Ennek alapján vizsgálni lehetne, hogy egy politikai „coming out” mennyire képes befolyásolni egy egyértelműen művészi alapú, szilárd reputációt. Sajnos azonban az intellektuelek reputációját nem méri olyan gyakran, mint a politikusok népszerűségét.

Kocsis Zoltán tehát a 2009-es felmérés idején, Makovecz Imréhez képest éppen fordított okból nem tekinthető Esterházy jobboldali ellenpárjának: reputációja általános ugyan, de nem politikailag meghatározott. Az Esterházyt illető fenti szavazati arányok ismeretében akár az a kérdés is felvetődhet, milyen alapon kategorizálhatnánk a baloldal sztárjának Esterházy Pétert, ha egyszer még a jobboldaliak közül is akkora arányban szavaztak rá, mint a legnagyobb jobboldali sztárra? Vitathatatlan, hogy Esterházy reputációjának is van egy általános, politikától független vetülete, melynek alapja Esterházy írói munkássága. Az Esterházyra szavazás, a Kocsisra való szavazáshoz hasonlóan, egyfelől tekinthető egyszerűen a magas kultúrát fogyasztók „közösségéhez” való tartozást kifejező tetteknek. Ám a fenti többváltozós elemzések arra figyelmeztetnek, hogy Esterházy ezen felül egyértelműen a *baloldali* intellektuel szféra kulturális igazodási pontja, akinek tekintélye – vélhetően általánosan elismert kulturális teljesítménye és a szigorúan vett pártpolitikától való tartózkodása miatt – a jobboldalra is kisugárzik.

Nyilvánvaló, hogy egy ehhez hasonló, kvantitatív adatokkal dolgozó elemzés nem képes megválaszolni azt a kérdést, miért és hogyan lett éppen Esterházy a legkiemelkedőbb reputációjú baloldali író. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy vajon miért nem a szintén intellektuel, baloldalinak tartott, ugyanakkor egy teljesen egyedülálló előnnyel, az egyetlen magyar irodalmi Nobel-díjjal bíró Kertész Imre a legnagyobb sztár? A sztár-kultusz fentebb leírt mechanizmusa értelmében Kertész Nobel-díja könnyen szolgálhatna koordinációs pontként a baloldali intellektuális közösség számára. Egy másik reputációs mechanizmus, a hólabda-hatás, azaz a kezdeti előnyök kumulálódása azonban Kertésszel szemben Esterházyt kedvez. Nobel-díja előtt ugyanis Kertész Imre a szűk irodalmi közegen kívül kevéssé volt ismert, egy 2001-es felmérés alapján készült reputációs rangsorban mindössze 3 szavazatot kapott. Esterházy Péter azonban már akkor írófejedelemnek számított. Emlékezhetünk rá, hogy a Nobel-díj odaítélését az öröm mellett baloldali intellektuel körökben is fogadta némi értetlenség: miért nem Esterházy kapta? Azaz a kívülről jövő elis-

merés nem esett egybe az intellektuel mező belső értékelésével. A Nobel-díj hatására természetesen Kertész reputációja igencsak megnőtt: 2009-re a harmadik legtekintélyesebb íróvá vált Esterházy és Nádas mögött, utóbbit megközelítve. Ahhoz azonban a Nobel-díj óta eltelt nyolc év nem volt elegendő, hogy az Esterházyval szembeni hatalmas kezdeti reputációs hátrányát ledolgozza. Esterházy reputációja továbbra is kiugró (több mint háromszor annyi szavazatot kapott, mint Kertész). A hólabda-hatás elméletének értelmében ez az erőssorrend, legalábbis a két író életében, már nem is valószínű, hogy megváltozik.

Azokat a helyzeteket, amikor az egyének saját tapasztalataiktól függetlenül, pusztán a többiek megfigyelt viselkedése alapján döntenek, információs zuhatagnak nevezi a közgazdaságtan (Hirshleifer és mtsai, 2009). Egy ilyen zuhatagot az egyéni tapasztalatok későbbi sorozata nagyon nehezen tud csak megtörni. A tökéletlen egyéni tapasztalatok ugyanis egy bizonyos ponton túl nem ellensúlyozhatják azt a nyilvános információt, amely az összes korábbi döntés megfigyelésén alapul. A hólabda-hatás mellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy a kulturális kánon a legfelsőbb régiókban igen kevésbé rugalmas: az új információk (a Nobel-díj és Kertész azt követő újraértékelése) nem egykönnyen tudják megváltoztatni a korábbi évtizedek információs zuhatagként is szolgáló diskurzusát, mely szerint Esterházy Péter a legnagyobb magyar író.

Egy Esterházyhoz hasonló mértékű tekintéllyel rendelkező sztár reputációja tehát igencsak tartós alapokon nyugszik, nehéz volna bármit is elképzelni, ami erodálhatná azt. A fenti többváltozós elemzésből (11. táblázat) ugyanakkor az is látszott, hogy Esterházy leginkább az ötvenes generáció szemében sztár. A negyven alattiak (és a hetven felettiak) az átlagnál kevésbé szavaztak rá. Ez arra figyelmeztethet minket, hogy az újabb generációkkal előbb-utóbb mindig kell jönnie egy újabb intellektuel sztárnak.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben a tanulmányban az intellektuelek közötti reputáció-termelődés folyamatának egyetlen aspektusát, a politikai beállítottság szerepét vizsgáltuk. A kvantitatív elemzés segítségével kialakított komplex reputációs modell leírása jóval nagyobb terjedelmet igényelne, hiszen szerepet kapnak benne az intellektuelek szocio-demográfiai sajátosságai, az institutionális életutak, a kulturális szférák közötti különbségek, a kapcsolati tőke is. Mindazon tényezők közül azonban, melyek az intellektuelek világát strukturálják, a politikai beállítottság az intellektuel reputáció termelődésének egyik leginkább meghatározó eleme.

A magyar elitértelmiség, más nyugati társadalmakhoz hasonlóan, dominánsan baloldali, ám létezik egy kisebb, de karakteres jobboldali intellektuel

csoportja is. Ugyan az intellektuel elit szavazataiból kialakult reputációs rangsorban valamivel több volt a baloldali tekintély, ám nem kaptak szignifikánsan több szavazatot. Az írott sajtóban való megjelenésre viszont a politikai beállítottság erős hatással volt. A baloldali intellektueket nem csak, hogy többet emlegeti a média, de ők maguk is aktívabban publikálnak. Ennek nyomán jön létre az az aktív baloldali értelmiségi diskurzus a sajtóban, melyhez hasonlóval a jobboldali intellektuel szféra jóval kevésbé rendelkezik.

Az intellektuel reputáció további fontos jellemzője, hogy koncentrált, más-képp megfogalmazva a magyar intellektuális életnek sztárjai vannak. A legtekintélyesebb intellektuel sztárok reputációja politikailag meghatározott: kimutatható, hogy a velük politikailag azonos oldalra tartozó elit-tagok jóval hajlamosabbak rájuk szavazni. A sztárok közül is kiemelkedik Esterházy Péter, aki valódi igazodási pont, a baloldali értelmiség kulturális identitásának egyik sarokköve.

Ha összevetjük a politikai önbesorolás szerint balra illetve jobbra tartozó intellektuel elit-tagok szavazatai alapján külön-külön felállított reputációs rangsorokat (16. táblázat), komoly különbségeket vehetünk észre.

16. táblázat. Baloldali és jobboldali intellektuel toplisták

Baloldali intellektuelek szavazatai		Jobboldali intellektuelek szavazatai	
Esterházy Péter	56	Makovecz Imre	11
Nádas Péter	28	Csoóri Sándor	10
Kertész Imre	14	Esterházy Péter	10
Jancsó Miklós	6	Nádas Péter	5
Konrád György	5	Kertész Imre	5
Spiró György	5	Pálinkás József	4
Kornai János	3	Nemeskürty István	3
Tamás Gáspár Miklós	3	Jókai Anna	3

Egyfelől természetes, hogy a baloldalnak és a jobboldalnak is megvannak a saját sztárjai. Látható azonban, hogy a baloldalon a sztárság sokkal koncentráltabb – a baloldali intellektuel szavazók mintegy kétszer annyian voltak, mint a jobboldaliak, legnagyobb sztárjuk mégis ötször annyi szavazatot kapott, mint a jobboldal első helyezettje. A jobboldali intellektuel mező tehát nem tudott kitermelni egy Esterházyéhoz hasonlítható reputációjú sztárt, még a saját körén belül sem. Ugyanakkor a két toplistából azt is láthatjuk, hogy az Esterházy–Nádas–Kertész baloldali író-intellektuel hármas-reputációja a jobboldalra is erősen kisugárzik.

A tanulmány elején már utaltunk arra a különbségre, mely a baloldali és a jobboldali intellektuel elit szerveződésében mutatkozik. A jobboldali intellektuel elit, bár a baloldalnál jóval kisebb, de, talán kicsiségéből is adódóan, az egyéb – gazdasági, politikai – elitcsoportokhoz kapcsolataival jobban kötődik. Úgy tűnik, létezik egy elitzsegmenseken átívelő, az azonos politikai nézetek

alapján szerveződő jobboldali összetartás, kapcsolatháló. A más elitszegmensekkel, főként a politikával tartott felvállaltan szoros kapcsolat következtében azonban a jobboldal jóval kevésbé képes autonóm intellektuel mezőként megszerveződni. Véleményünk szerint ez lehet a fő oka annak, hogy a jobboldali intellektuel reputációtermelés nem olyan sikeres, mint a baloldali: sem a jobboldali intellektuel mezőn belül, sem azon kívül nincsenek igazán kiemelkedő reputációjú sztárok. A jobboldali értelmiség intellektuális azonosulási pontként funkcionáló személyeit, ha vannak ilyenek, másutt, vélhetően a politikai mezőben kell keresni.

A baloldali értelmiségi miliő népesebb, és a más elitcsoportokkal tartott kapcsolat szempontjából autonómabb szerveződésű. A médiabeli értelmiségi diskurzus, amely az intellektuel reputáció termelésének egyik fő csatornája, ebben az elitcsoportban jóval erőteljesebb, ami erősen hozzájárul a baloldali intellektuel sztárok sikeréhez.

Az autonómia eltérő foka miatt a két elitcsoport belső normái is eltérnek. A baloldali értelmiségi elit autonómiájának nagyobb foka azért előnyös, mert így a körükben termelődő reputáció a körön kívül is legitimebbé válik. Így fordulhat elő, hogy egyes baloldali intellektuel sztárok legitimitása a jobboldalra is kiterjed – a jobboldali értelmiségiek baloldali volta ellenére is elismerik, mivel a kulturális mező általuk is elfogadott normái szerint nagy a teljesítménye. A másik irányba, tehát jobbról balra ugyanez a folyamat ennek a kutatásnak az eredménye szerint még véletlenül sem megy végbe. A baloldali sztár-értelmiségiek részleges jobboldali elfogadottságát azonban nem csak elismert kulturális teljesítményük, hanem a tekintélyük körül a baloldalt jellemző aktívabb médiabeli diskurzus nyomán kialakult információs zuhatag is befolyásolhatja. Intellektuális fókuszpontból nem lehet túl sok, így a sztárok száma nem arányos az őket tisztelő közösség tagjainak számával, reputációjuk nagysága azonban nő azáltal, ha nagyobb kör tiszteli őket. Így a népesebb és határozottabban fókuszált baloldal sztárjait nem csak egyéni teljesítményük, hanem a reputáció termelődésének strukturális mechanizmusai is az általánosabb elfogadottság felé segítik.

JEGYZETEK

¹ Az elterjedtebb magyar írásmód ugyan a franciás entellektüel, ám ez negatív konnotációkat is hordoz, ezért maradunk inkább a semlegesebb intellektuelnél.

² „Hol helyeznéd el saját politikai nézeteit egy baloldaltól jobboldalig terjedő kilencfokú skálán?”

³ A 2009-es intellektuel elitben az egykori párttagok aránya már nem túl magas, 20%-ra tehető.

⁴ A kutatásban szereplő összes kulturális elitagnak feltettük ezt a kérdést, a reputációs rangsor felállításánál azonban csak az intellektuelek szavazatait vettük figyelembe, annak érdekében, hogy a lista valóban csak az intellektuel mező belső normarendszerét tükrözze. Ezt az elvet Charles Kadushin az amerikai elitértelmiségről szóló, reputációs alapon vett mintával dolgozó

kutatásában így fogalmazta meg: ki más mondhatná meg, ki az elitértelmiségi, mint a többi elitértelmiségi (Kadushin 1974) (Mindazonáltal hozzátehetjük, hogy a kulturális elitminta egésszének szavazatai alapján felállított reputációs rangsor csak minimálisan különbözött az intellektuel elit értékelésétől).

⁵ Az Országgyűlési Könyvtár PRESSDOK adatbázisa közel 700 000 tételből áll; a kezdő éve 1989. Az adatelemzés során a 2009.1-es verziót használtam, amely 1989 és 2008 közötti adatokat tartalmaz. Az adatbázisban szemlézett napi- és hetilapok, valamint folyóiratok listája megtalálható a <http://www.ogyk.hu/konyvt/allomany/pressdok.html> címen.

Az írott sajtó adatbázisának használata valószínűleg kissé leszűkítette az intellektuel kategóriát az önbevalláshoz képest, nem került be néhány olyan személy, akit időnkénti megnyilvánulásai alapján esetleg lehetne közéleti intellektuelnek tekinteni (például olyan elismert zenészek, mint Kocsis Zoltán vagy Fischer Iván). Nem kerülhettek be továbbá olyan elismert kulturális szereplők, akik 2009 után aktivizálták magukat a közéletben, ez azonban nem is baj, hiszen az ő reputációjukra későbbi intellektuel szerepvállalásuk nyilván nem hathatott.

⁶ A kategorizálás szubjektív voltával kapcsolatban kritikával lehet élni, azonban az tagadhatatlan, hogy a közvélemény ráüti a pecsétet az intellektuelekre politikai hovatartozás szerint. Amennyiben megítélesem szerint az intellektuel beállítottsága nem volt „köztudott”, a nem besorolható kategóriába helyeztem.

⁷ Azért választottam az átlagok összehasonlításának módszerét, mert ilyen alacsony elemszámnál már nem lehet regresszióanalízist végezni.

⁸ Ez az egyetlen olyan magyar média-adatbázis, mely tárgyszavas keresésre alkalmas, és az internetes keresőprogramokkal ellentétben nem becsült adatokat közöl. A Google a becsült találati számok módszere miatt nem megbízható: két egymás utáni keresés egy adott értelmiségi nevére nem ad ugyanannyi találatot, így hírnév mérésére, különösen sorrend felállítására nem alkalmas (Balgrow et al. 2004). A PRESSDOK adatbázis a Google-nél azért is alkalmasabb a médiahírnév mérésére, mert a vizsgált intellektuelek legnagyobb része kevésbé jelenik meg az internetes médiában. A PRESSDOK adatbázisban szerepel minden olyan lap, melyekben az intellektuel elit a 2009-es adatfelvétel tanúsága szerint leginkább publikál. A reputációs rangsorban szereplő személyek médiahírnevét tehát ezen adatbázis tárgyszavas keresőjének 1989 és 2008 közötti találati számaival azonosítottam.

⁹ Érdekes, hogy míg az MSZMP-tagság és a baloldaliság az intellektuel elitben egymással pozitívan függött össze, Esterházy reputációjával kapcsolatban ellentétes irányú hatást fejtettek ki.

¹⁰ A hólabda-hatás eredménye a tömegkultúrában igen hasonló a tudományszociológiában Mátéhatásnak nevezett jelenségéhez. Robert Merton híressé vált felismerése (Merton 1968) Jézus Krisztusnak a tálumokról szóló példabeszédéből kapta a nevét: „Akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól az is elvétetik, amije van.” (Mt 25,29). A Máté-hatás elve szerint két, egyenlő minőségű tudományos publikáció közül azt olvassák és idézik többen, amelynek szerzője nagyobb reputációval bír. Ez racionális eljárás az idézőtől, hiszen a reputáció-rangsor a teljesítményről való tájékozódásra szolgál. Bizonyos idő elteltével azonban az így felgyülemlett elismertségi előnyt már lehetetlen ledolgozni az ugyanannyira érdemes, de kevésbé ismert tudósoknak. Akit ugyanis egyszer elkezdenek idézni, azt már később is fogják, kevésbé ismert szerzőt ugyanarról a témáról nehezen, hiszen a reputáció-rangsor azt mutatja, hogy nem ő a legjobb.

Így lehetséges, hogy a kezdetben csak kis teljesítménybeli különbség a tudósok életkorának előrehaladtával nagy hírnév- és elismertségbeli egyenlőtlenséggé fokozódik.

- ¹¹ Az interjú magyarul itt olvasható: http://hirszerzo.hu/belfold/20110217_kocsis_zoltan_interju_sueddeutschehiv

HIVATKOZÁSOK

- Bagrow, J. P. – Rosenfeld, H. D. – Bolt, E. M. – ben-Avraham, D. (2004): How Famous is a Scientist? – Famous to Those Who Know Us. *Europhysics Letters*, 67: 81–89.
- Bourdieu, Pierre (1983): The Field of cultural production, or: the economic world reversed. *Poetics*, 12: 311–356.
- Bourdieu, Pierre (1990): The intellectual field: a world apart. In: *In other words: essays towards a reflexive sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. 2001. *Előadások a televízióról*. Budapest, Osiris.
- Cowen, Tyler (2000): *What Price Fame?* Cambridge, Harvard University Press.
- Csité András (2001): Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. *Századvég új folyam*, 22: 93–120.
- Csurgó Bernadett – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre (2002): Elitek és politikai preferenciák. In: Kurtán S. et al. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2001-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Csurgó Bernadett – Kovách Imre (2003): A kulturális elit politikai preferenciái. In: Bayer József – Kiss Balázs (szerk.) *Trendváltások: Tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Gouldner, Alvin W. (1979): *The future of intellectuals and the Rise of the New Class*. London, Macmillan.
- Gramsci, Antonio (1965): Az értelmiség kialakulása. In: *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. Budapest, Kossuth Kiadó
- Hirshleifer, Jack – Amihai Glazer – David Hirshleifer (2009): *Mikroökönómia: Árelmélet és alkalmazásai – döntések, piacok és információ*. Budapest, Osiris.
- Kadushin, Charles (1974): *The American Intellectual Elite*. Boston: Little, Brown and Company.
- Karácsony Gergely (2006): Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In: *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, DKMKA.
- Kristóf Luca (2005): Közéleti értelmiség és hírnév. *Századvég új folyam*, 25: 97–127.
- Lomax, Bill (1999): The Inegalitarian Nature of Hungary's Intellectual Political Culture. In: Bozóki András (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Central European University Press.
- Mannheim, Karl (1975): Az értelmiség szociológiai problémája. In: Huszár Tibor (szerk.) *Korunk értelmisége*. Budapest, Gondolat.
- Posner, Richard A. (2001): *Public Intellectuals. A Study of Decline*. Cambridge, Harvard University Press.
- Shils, Edward (1972): *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Szalai Erzsébet (2000): Értelmiségi szerepek az ezredvégen. In: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum.

TÁJÉKOZÓDÁSI LEHETŐSÉGEK ÉS POLITIKAI TARTALMAK MEGOSZTÁSA AZ INTERNETEN

Papp Dénes

(politológus, pszichológus hallgató, Debreceni Egyetem BTK)

Összefoglaló

A közelmúltban egyre több és alaposabb empirikus kutatás foglalkozott azzal, hogy az internet térnyerése révén milyen módon alakulhatnak át a politikai információkeresés és tartalommegosztás mintázatai. E kutatások értékes adatokat eredményeztek arról, kik és milyen politikai tartalmakat keresnek, fogyasztanak, illetve állítanak elő az új médium segítségével. Azonban annak a pontos mértéke, hogy bizonyos jelenségek, például a politikai blogok és a közösségi oldalak milyen mértékben segítenek az átlagembereknek releváns politikai információkhoz jutni, illetve mondanivalójukat szélesebb közönségek számára is elérhetővé tenni, továbbra is szakmai vita tárgya.

Jelen tanulmányban a politikai információkeresési szokások és lehetőségek aktuális tendenciái mellett a népszerű információforrások sajátosságait és az online tartalommegosztás egyes nehézségeit tekintem át. Kifejtésre kerül, hogy habár az információterjesztés költségei radikálisan lecsökkentek, maga a releváns politikai tartalom előállítása a legtöbb polgár számára továbbra is túlságosan erőforrás-igényes lehet, ami az olcsóbbá vált terjesztéssel párosulva elősegítheti a piac monopolizálódását a hírportálok, sőt, akár a hétköznapi politikai blogok között is.

Kulcsszavak: internet, médiapiaci koncentráció, közösségi oldal, blog

ÁTALAKULÓ MEGKÖZELÍTÉSEK

Az elmúlt évtizedek során nagy számú és egyre érettebb elmélet jelent meg arról, hogy az internet politikai jellegű felhasználása során a gyakorlatban milyen lehetőségeket kaphatnak, illetve kaptak kezükbe az átlagemberek. Az internet térnyerésének kezdeti szakaszában jobbra empirikusan alig, vagy egyáltalán nem megalapozott elméletek születtek, amelyek nem voltak képesek pontosan megragadni a lezajló tendenciákat, és olykor túlzó változásokat jósoltak. A kommunikáció kétoldalúvá válása, az interaktív lehetőségek térnyerése kapcsán felmerült, hogy immáron a hétköznapi emberek is képesek lehetnek – képviselőik számára is hallható módon – kifejezni álláspontjukat (Corrado–Firestone, 1996: 117.), sőt, olyan könnyű lesz érdekeket képviselni,

illetve részt venni a politikai döntésekben, hogy a pártrendszerek akár el is tűnhetnek (Friedenberg, 1997: 205.). Bill Clinton egykori tanácsadója, Dick Morris pedig 1999-ben azt feltételezte, hogy a kampányok tíz év elteltével már jelöltek és választóik közötti négy szemközti virtuális párbeszédéből fognak állni, miközben a pártok elhalványulnak (Morris, 1999).

Néhány év múltán azonban a terület kutatói felismerték, hogy a már létező politikai intézmények meglehetősen alkalmazkodóképesnek bizonyulnak (Chadwick, 2006), az új eszközök jobbra megerősítik a politikai aktivitás korábbi mintázatait (Gibson és mtsai, 2006), és egy, az angol nyelvű szakirodalom alapján készült, átfogó meta-analízis szerint önmagukban az internethasználat vagy az online hírfogyasztás még nem elégségesek ahhoz, hogy kimutatható hatással bírjanak az egyének politikai aktivitására (Boulianne, 2009).

Továbbra is aktuális maradt azonban a kérdés, hogy miképp alakulnak át az új közegben a politikai információkeresés és tartalommegosztás mintázatai. Példának okáért nem egyértelmű, hogy azok, akik az internet létrejöttét megelőzően ritkán hallatták a hangjukat más médiumok révén, netán teljesen a perifériára is szorultak, képesek és hajlandók lehetnek-e az új közeg által biztosított új eszközök révén hatékonyabban információt szerezni a közügyekről, és álláspontjuk közzétételével a korábbiakban megszokottnál szélesebb közönséget elérni. A témakörben folytatott kutatások meglehetősen sok oldalról igyekeztek megragadni az internet politikai felhasználását, és egyre megfoghatóbb, egyre nagyobb gyakorlati relevanciával bíró eredmények birtokába jutottunk. Növekvő számban folytattak olyan vizsgálatokat, amelyek igyekeztek számszerűsíteni azt, vajon milyen módon és mekkora hatást gyakorolhat az internet a politikai aktivitás világára, túl a pártok és politikusok lehetőségein. Ezen kutatások is jelentős hangsúlyt fektettek az egyéni szintű politikai információkeresés és -megosztás terén megfigyelhető trendekre (Hindman, 2009a; Mossberger és mtsai, 2008; Panagopoulos, 2009).

Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy milyen tendenciák érvényesülhetnek az internet átlagemberek által történő felhasználása során a politikai tartalmak elérése és közzététele kapcsán.

INFORMÁCIÓKERESÉS AZ INTERNETEN

A politikai aktivitásnak rendszerint fontos előfeltétele, hogy az egyén valamilyen mennyiségű információval rendelkezzen azon a területen, ahol ki szeretné fejteni akaratát. Mielőtt valaki blog írásába vagy online közösségépítésbe kezdene, valahonnan használható politikai információkat kell szereznie. Vajon mennyiben segíti elő ezt az internet? Mit keresünk és mit találunk ebben a közegben? A közelmúltban a felhasználói szokások egyre kifinomultabb elem-

zéseinek és a növekvő szakmai érdeklődésnek hála komoly empirikus kutatások születtek e területen, amelyek alapján legalább nagy vonalakban képet kaphatunk arról, mit és hogyan keresünk, valamint arról, hogy mindezek eredményeképpen milyen információkat találhatunk meg az internet révén.

A politikai weboldalak látogatottságának és használatának elemzése sajátos kihívást jelenthet, ugyanis rengeteg forgalmi adatra van szükség, hogy a többi online tartalomtípushoz képest szinte elhanyagolható mennyiségű politikai tartalom elérésének mintázatairól következtetéseket tudjunk levonni. Ésszerű kompromisszum lehet a vizsgálatok léptékét szűkebbre venni és példának okáért egy kampány során kizárólag a leglátogatottabb, a kampányhoz szorosan kapcsolódó oldalakat szemügyre venni, ám ekkor több probléma is felmerül. Az egyik, hogy alig tudunk meg valamit arról, hogy a politikailag releváns tartalmakkal találkozó egyébként mit tesznek az interneten: legrosszabb esetben megismerjük, hogy egy-egy oldal hány találatot kapott, és semmi mást. Továbbá még a terület veterán kutatói számára is komoly fejtörést jelenthet összegezni, hogy pontosan melyik oldalakra kellene összpontosítani: azok tartalmának megfelelő kategorizálása és elemzése még a közelmúltban is komoly módszertani kérdéseket és kevés határozott következtetést eredményezett (Kluver és mtsai, 2007).

A problémák részben áthidalhatóak olyan számítógépes algoritmusokkal, amelyek emberi felügyelet mellett meglehetősen pontosan kategorizálnak tartalomtípusokat, de a megfelelő mintanagyság mellett a folyamat még így is jelentős anyagi ráfordítást és emberi erőfeszítést igényel. Egy igazán ígéretes projekt eredményeképp egy kutató a Hitwise vállalat támogatásával szerzett és dolgozott fel adatokat a 2007. márciusi amerikai internetforgalomról (Hindman, 2009a). Az adatok mintegy tíz millió amerikai internethasználati szokásaiból álltak össze, és azt követték nyomon, hogy az egyes emberek milyen típusú oldalakat látogatnak. Jelen esetben az tekinthető egy látogatásnak, ha egy honlapról valaki egy vagy több oldalt kér le úgy, hogy a kattintások között nem telik el több, mint 30 perc. Az oldalak kategorizálása gyors, emberi irányítás mellett tanuló számítógépes eljárásokkal történt, ahol is a kategorizáció érvényességét véletlenszerűen kiválasztott oldalakon utólag emberekkel is ellenőriztették.

Tartalom típusa	Részesedés a teljes forgalomból
erotikus oldalak	10,50%
internetes levelezőszolgáltatások (pl. Gmail)	9,60%
keresőszolgáltatások (pl. Google, Yahoo)	7,20%
hírportálok, médiaoldalak (pl. CNN)	2,90%
politikai oldalak (pl. Daily Kos)	0,12%

1. táblázat: a legnépszerűbb tartalomtípusok és a politikai weboldalak részesedése a teljes amerikai internetforgalomból. Forrás: Hindman, 2009a: 60–62.

Az eredmények szerint a politikai weboldalak olvasottsága más típusokhoz képest csekély, az erotikus tartalmakat kínáló oldalak például a vizsgált időszakban majdhogynem két nagyságrenddel látogatottabbak voltak náluk (1. táblázat). Az amerikai adatok alapján az elsődlegesen politikai tartalmakat megjelenítő oldalakra érkező forgalom minimálisnak tűnik a nagy internetes hírportálok és a hagyományos média weboldalainak forgalmához képest, ami körülbelül harmincszorosa a döntően politikai témájú weboldalak látogatottságának (Hindman, 2009a: 60–62). A fenti kutatás egy kampányidőszak elején zajlott le, így fontos azt is megjegyezni, hogy később, 2008 októberében, az elnökválasztási kampány hevében mintegy 0,50%-ra nőtt a politikai tartalmak aránya az internetforgalomban, 2009 februárjára pedig újra 0,26%-ra csökkent (Hindman, 2009c). Tehát még a felfokozott érdeklődés által kísért elnökválasztási kampány sem alakította át alapvetően az interneten elért politikai tartalmak keresettségét. A hatalmas különbségeket részben magyarázhatja, hogy a politikai oldalakat meglátogatók célzottan egy dolog (az adott forrás álláspontja, elemzése) iránt érdeklődnek, míg példának okáért a Washington Post oldalát felkeresők az időjárástól a belföldi híreken át a legújabb könyvbemutatókig sokfelé információt kereshetnek. Egy, több mint 9000 fő internethasználati szokásait vizsgáló, reprezentatív mintával dolgozó kutatás szerint az efféle híroldalakra számos amerikai elsősorban a sport- és az üzleti hírek érdekelnek, és csak kevésbé keresettek a közügyekről szóló információk (Tewksbury, 2003: 704.). Az új csatornán pedig a politikai információk könnyebb elkerülhetősége mellett azok, akik inkább szórakoztató tartalmakra vágynak, a korábbiaknál kisebb mértékben tájékozódhatnak politikai kérdésekről, így az azokról való tájékozottságuk is csökkenhet (Prior, 2007).

2007-ben a hírportálokra és a politikai oldalakra inkább a középkorúak és a férfiak voltak kíváncsiak. Az ilyen weboldalak forgalmának hatalmas arányát, 78%-át a 34 év felettek adták, pedig ők a teljes internetforgalomból egyébként csak 57%-ot tettek ki (Hindman, 2009a: 67–68.). Érdekesképpen az adott minta esetében a politikai oldalak látogatói jövedelmük tekintetében nem tértek el szignifikánsan a többi internetezőtől.

A 2007-es statisztikáktól eltérést jelent egy frissebb, 2010-es felmérés eredménye, melyet egy, mintegy 2000 fős reprezentatív amerikai mintán végeztek. Az újabb adatok szerint a hagyományos médiumokon keresztül (pl. tévé, helyi lapok) minden jövedelmi csoport nagyjából hasonló arányban tájékozódik, azonban az online hírfogyasztás valószínűsége nagy mértékben eltér az évi 50 000 dollár alatt keresők (35–40%) és az évi 50 000 dollár feletti jövedelműek között (58–61%), azaz a magasabb jövedelemmel rendelkezők inkább keresnek politikai híreket ezen a csatornán (Jansen, 2010).

Amerikában a közelmúltban is sikerült jelentős különbségeket kimutatni a lakosság internethasználati készségeiben – még az egyébként jól felkészültnek tartott fiatalok körében is. A fiatal felnőttek efféle felkészültsége szempontjára

ból is nagy jelentőséggel bírnak ugyanis a hagyományosan fontos tényezők (pl. a szülők iskolázottsága), azaz körükben sincs szó arról, hogy az internetre csatlakozva hirtelen mérséklődnének a hagyományos társadalmi egyenlőtlenségek hatásai (Hargittai, 2010). Úgy tűnhet, hiába rendelkeznek a fiatalok nagyobb arányban az internethasználathoz szükséges készségekkel, amennyiben más korosztályoknál kevésbé foglalkoztatja őket a politika világa, készségeik nem tudják kompenzálni az érdeklődés hiányát.

Márpedig a politikai oldalak tartalmának alapos megértése nem mindenki számára jelent rutinfeladatot: az átlagos kormányzati weboldalak egészen pontos értelmezése is meghaladja a világviszonylatban egyáltalán nem rossz iskolázottsággal bíró amerikai lakosság mintegy felének szövegértési készségeit (Mossberger és mtsai 2008: 14.), és akkor az információkeresés változó hatékonyságáról vagy az online tartalmak kritikai megközelítésére való hajlandóság nem feltétlenül erős voltáról még szó sem esett (Livingstone, 2007). Az internetezők egy része számára a hagyományos csatornákhöz képest nagyobb nehézséget okozhat a talált információk értékelése is. Egy 2200 fős, 2010-es amerikai felmérés szerint a megkérdezettek 56%-a érezte úgy, hogy az interneten talált politikai információk esetén rendszerint nehéz eldönteniük, mi igaz belőlük és mi nem (Smith, 2011b).

KERESÉSI SZOKÁSOK

A keresett tartalmak arányai mellett informatív lehet szemügyre venni, hogyan keresünk politikai információt az internetes keresőszolgáltatások segítségével. A keresések révén a polgároknak az egyik fő célja lehet olyan információkat találni, amelyek segíthetnek eldönteni, kikre adják szavazatukat (Farnsworth–Owen, 2004). 2005-ös amerikai adatok alapján megállapítható, hogy a politikai weboldalak alacsony látogatottságukhoz méltóan viszonylag kevés keresés célpontjai; az összes keresés mintegy 7%-a vonatkozhatott politikai tartalmakra. Ezek azonban nagyon fontos szerepet töltenek be, lévén a politikai oldalak forgalmuk jelentős részét, átlagosan több, mint negyedét rajtuk keresztül kapják (Hindman, 2009a: 74.).

A területre vonatkozó kutatások már 2005-ben arra a megállapításra jutottak, hogy az amerikai internetezők többsége napi szinten használ valamilyen keresőszolgáltatást, jelentős részük pedig kettőt vagy akár többet is. Vélhetőleg a technológia fiatal kora is közrejátszott abban, hogy a vizsgált személyek kétharmada képtelen volt felismerni a szponzorált találatokat és elfogulatlan információforrásnak tartotta a keresőket (Fallows, 2005: I–IV). A felhasználók a találatok között pedig általában nem is sokat válogattak: a kattintások akár több mint 90%-át az első oldal első 10 találatára kapta, egy 657 000 America Online-felhasználó keresési adatait feldolgozó kutatás szerint a legelső ered-

ményt pedig – akár fizetett hirdetés, akár nem – a szörfölők 86%-a szemrevételezte, mielőtt tovább válogatott volna, ha egyáltalán megnézett másokat (Pass és mtsai, 2006: 4.).

Az első oldalon óhatatlanul is rengeteg, politikusok vagy politikailag aktív szervezetek által szponzorált keresési eredményt tekinthetnek meg az azok megkülönböztetésére képtelen vagy nem hajlandó internetezők, hiszen a keresőbe gyakran beütött kifejezések (pl. a 2008-as amerikai választási kampány során a „pro-life”, „Iraq”, vagy „social conservative”) rendszerint valamilyen határozott álláspontot kifejtő oldalra, vagy éppen egy jelölt kampányoldalára vezetnek el. A rájuk épülő keresőhirdetések piaca már 2007-ben is komoly jelentőséggel rendelkezett, az ártatlannak tűnő kattintások ugyanis jelentős anyagi vonzattal bírnak: a 2008-as amerikai elnökválasztási kampány során a jelöltek 2007 júliusáig az interneten keresztül kapott adományok 40%-át ilyen keresőhirdetésekre kattintó polgároktól szereztek be (Cornfield–Kaye, 2009: 171–172.). Ez a kampányelem nem kifejezetten látványos ugyan, mégis jelentős hatást gyakorolhat az adománygyűjtési kísérletek sikerére – és egyúttal befolyásolja a gyorsan megtalálható politikai információk jellegét is.

A fizetett hirdetések sikeres vagy sikertelen észrevétele mellett a keresések hatékonyságát más tényezők is befolyásolhatják. Kilenc, 1997 és 2002 között végzett kutatás eredményeinek összegzése arra mutat rá, hogy az egyszavas keresések aránya a vizsgált évek során nem változott jelentős mértékben, és már ebben az időszakban is kifejezetten gyakori volt, hogy a böngészők nem léptek túl a találatok első oldalán (Jansen–Spink, 2006: 260–261.). Mindazonáltal az internethasználat gyors változásainak fényében az ezredfordulóról származó adatok inkább alkalmasak az azóta történt változások értelmezésére, mint a napjainkra is érvényes következtetések levonására.

Továbbá, mielőtt az internetezők keresési szokásairól negatív következtetéseket vonnánk le, megfontolandó lehet, hogy a keresések nagy része eleve konkrét, triviális dolgokra irányul, amelyek megtalálása nem nehéz. Egy későbbi kutatás szerint a híreket kereső amerikaiak az esetek mintegy nyolcadában – talán csak kényelemből kifolyólag – egyszerűen beütik a weboldal nevét a keresőmezőbe, így ezekben az esetekben a keresés csak jelképes lépés. Az efféle keresések 3/5-e konkrét forrásokra irányul (pl. cnn.com), ezekben az esetekben az első találat értelemszerűen a keresett oldalra visz el, azaz nem is minden alkalommal lenne szükséges komolyabb keresési stratégia alkalmazása (Hindman, 2009a: 77.).

Ezek a triviális keresések torzíthatják a keresési kifejezések számából kiinduló kvantitatív elemzéseket is. Hiába olvasható ki a statisztikákból, hogy a politikai vonatkozással bíró kereséseknek csupán néhány százaléka használ 4 vagy több kifejezést és a bonyolultabb keresési eljárások is nagyon ritkák (Hindman, 2009a: 73.), rengeteg időt és energiát igényelne annak kiderítése, hogy ezek közül mennyi esetben lenne indokolt egy összetettebb keresési el-

járás használata, és mikor lenne szükség az 1-2 szavas keresések helyett összetettebbek alkalmazására, hogy a böngésző polgárok számukra éppen releváns információkhoz jussanak.

SZEMÉLYRE SZABOTT TÁJÉKOZÓDÁS VAGY POLARIZÁLÓDÓ VÉLEMÉNYEK?

Lehetséges, hogy a korábbiaknál nagyobb számú nézőpont szinte azonnali elérhetősége nem jelenti automatikusan a változatos, különböző álláspontot képviselő forrásokból való tájékozódás általánossá válását, azonban erre egyelőre inkább csak utalásokat találhatunk, nem pedig meggyőző bizonyítékokat. Az 50 legnépszerűbb politikai oldal esetén 2007-ben a látogatók mindössze 2,6%-a látogatta meg rajtuk keresztül a másik ideológiai oldalhoz köthető weblapokat is (Hindman, 2009a: 66.), de nem tudni, hogy ők egyéb csatornákon keresztül milyen arányban találkoztak az ott fellelhető információkkal. Valószínűleg kevés ember tartozik egyszerre a Daily Kos és a National Review, vagy közelebbi példával élve a Népszabadság és a Konzervatórium olvasói közé, de elméletileg nem zárható ki, hogy valaki eltérő közegekben eltérő politikai üzenettel bíró tartalmakat is fogyasszon. Azonban érdemes hangsúlyozni, hogy az internetes információfogyasztási szokások nem feltétlenül általánosíthatók más közegekre (pl. napilapok, rádióműsorok), illetve az internetezők sem kizárólag olyan politikai információforrásokkal találkozhatnak, amelyek csak egy, jól körülhatárolható állásponthoz kötődő anyagokat tartalmaznak.

Ami a blogoszférát illeti, határozott ideológiai törésvonalak fedezhetőek fel abban, hogy egy hírforrásra kik hivatkoznak gyakrabban (Adamic–Glance, 2005), és általában a liberálisok és a konzervatívok nagyon ritkán hivatkoznak a másik oldal blogjaira (Ackland, 2005; Hargittai és mtsai, 2008). Ez nem jelenti azt, hogy ezek a blogírók szinte nem is foglalkoznának egymással, viszont jellemzően nem könnyítik meg, hogy látogatóik a másik fél alternatív álláspontjához azonnal eljuthassanak.

Az elfogult, pártos, egy politikai erő nézeteihez viszonylag jól köthető tartalmak népszerű mivoltát más megközelítést alkalmazó kutatás is sejtette: a Pew Research Center egyik felmérése szerint immáron az amerikai internetezők mintegy harmada vallja azt, hogy elsősorban a saját nézőpontját osztó oldalakat látogatja, és az elfogultságot mellőző oldalak látogatottsága csökkenő tendenciát mutat. A jelentés szerint ráadásul éppen a leginformációéhesebb polgárok szoktak azok lenni, akik inkább a saját nézeteiket megerősítő tartalmakat fogyasztják (Smith, 2009: 70.). A 2010-ből származó adatok megerősítik ezt a tendenciát, a kutatás folytatásában a magukat egy párt szimpatizánsainak vallók körében nagyobb (37–44%), a magukat függetlennek vallók köré-

ben jelentősen kisebb (25%) arányban fordulnak elő olyanok, akik rendszerint a saját nézőpontot alátámasztó forrásokból tájékoznak (Smith, 2011b: 5).

Arról, hogy a blogok közönsége mennyire keresi a pártos tartalmakat, az egyetlen, nagyobb mintával dolgozó (mintegy 16 000 fő) és nem teljesen elavult kutatás 2006-ban készült, és sajnos nem véletlen mintavétellel, így az eredmények legalábbis némi fenntartással kezelendők (Lawrence és mtsai, 2010). A kutatás szerint nem csupán kevés forrásra irányult az amerikai polgárok figyelme, hanem az olvasók 94%-a kizárólag egy ideológiai oldalhoz tartozó blogokat keresett fel, és az egyes oldalakat alig látogatták bevallásuk szerint eltérő ideológiai kötődéssel bírók (Lawrence mtsai, 2010: 11–12.).

Azonban ha következetesen olyan véleményekkel vesszük körül magunkat, melyek megerősítik saját elképzeléseinket, és nem hagyunk teret alternatív megközelítéseknek, az könnyen saját véleményünk szélsőségesebbé és rugalmatlanabbá válásához vezethet. A szociálpszichológia számos kísérletben szemléltette, hogy a csoportpolarizáció jelensége révén egy összességében kissé vegyes, de hasonló elképzelésekkel bíró csoport viszonylag gyorsan el tud tolni a szélsőségesebb álláspontok elfogadása felé, a mérsékelt nézetek száma és súlya pedig megfogyatkozhat. A jelenség a politikai álláspontok ütköztetésétől az esküdtszékek véleményalkotásáig sok területen megfigyelhető (Schkade és mtsai, 2000; Sunstein, 2002).

Ez esetünkben azért bírhat jelentőséggel, mert a vélemények polarizálódása és rugalmatlansága a politikai diskurzus széttöredezéséhez, a másik fél demonizálásához, vitapartnerként való elutasításához vezethet. Mindez megnyilvánulhat akár abban, hogy egy fél egy másik fél minden érdembeli javaslatát azonnal elutasítja, és meg sem fontolja, hogy saját álláspontját átértelmezze. Az ehhez fogható esetek pedig nem a demokratikus vitakultúra fejlődését szolgálják. Egy kortárs elképzelés szerint a nem kívánt, nem várt, nem általunk kiválasztott politikai információkkal való találkozás is társas előnyökkel járhat, és az alternatív álláspontok nélkülözése életünket rossz irányba vezetheti (Sunstein, 2007). Jelenleg a fent említett kutatási eredmények alapján nem tűnik ugyan egyértelműnek, hogy az online információfogyasztási szokások határozottan valamilyen negatív tendencia részét képeznék, viszont az adatok inkább erre utalnak, mint arra, hogy az interneten a politikai kérdésekben való tájékozódás a sokszínűség előnyben részesítését jelentené.

Az ismertetett keresési szokások nem azt sejtetik, hogy az internetezők nagy energiaráfordítással változatos véleményeket és értelmezési kereteket keresnének: egy-két szavas keresésekkel és az első pár találat szemrevételezésével inkább csak a legnépszerűbb véleményeket találhatjuk meg. Azokkal pedig előzőleg akár más közegekben is találkozhattunk. Tovább szűkíti az így megtalálható információk körét, hogy a legnagyobb keresőszolgáltatások (Google, Yahoo) meglehetősen hasonló helyekre kalauzolnak el bennünket (Hindman, 2009a: 79.). A keresőoldalak rangsorolási eljárásaiból is az adódik,

hogy a legtöbb keresési algoritmus eredményei között igen jelentős lesz az átfedés.

Nem feltétlenül van szó azonban új jelenségekről. Elképzelhetőnek tartom, hogy az interneten egyszerűen megisméltódnak a más közegekben már megszilárdult információkeresési szokásaink, és amit a világhálón megfigyeltek, az pusztán az internet változtató erejének hiányát szemlélteti, nem pedig valamilyen új, a technológiai fejlődés által létrehozott tendenciát. Lehetséges, hogy az új médium pusztán megkönnyítette, hogy megtegyük, amit amúgy is igyekeztünk volna megtenni.

KONCENTRÁLT FIGYELEM

A tájékozódási szokások jellegét illetően további érdekességet jelent az interneten fellelhető politikai információforrások olvasottságának eloszlása, amely részben a keresési szokásokból, részben pedig a keresők működéséből is ered. Természetes, hogy amennyiben egy közegben a nagy fokú változatoság a választás szabadságával társul, valamiféle népszerűségi egyenlőtlenség ki kell hogy alakuljon, ám az internetes információforrások olvasottságában kiemelkedő mértékű eltérések figyelhetőek meg. Létezik egy olyan álláspont is, mely szerint efféle helyzetekben természetesen valamilyen törvényszerűség szerinti eloszlás alakul majd ki, egészen pontosan a Pareto-eloszlást idéző hatványfüggvény-eloszlás (Shirkey, 2006: 35–36.).

A vizsgált jelenség efféle determinisztikus és matematizáló megközelítése talán nem szerencsés, a technológiai determinizmust idéző elemek azonban még a legújabb, igen jól használható szakkönyvek szerzőinek (Hindman, 2009a; Mossberger és mtsai, 2008) gondolatmenetében is megjelennek, amelyek szerint az internet eredendően jó vagy rossz a demokratizálódás szempontjából, és a felhasználás mintázatait nagy mértékben megszabják az alapvető működési mechanizmusok, mint amilyen például a keresőszolgáltatások működési logikája.

Utóbbiban lehet is némi igazság, viszont a gondolatmenet továbbgörgetése tévútra vihet bennünket. Az az elképzelés, miszerint az új médium olyan eredendő sajátosságokkal, értékekkel bír, amelyeket a felhasználásuk mintázatai nem tudnának megváltoztatni, vagy akár bizonyos normákat is megtestesít (May, 2002: 25.), sejteti, hogy ezek alapján előrejelezhetjük a jövő társadalmi, politikai változásaink egy részét (Chadwick, 2006: 18.), és ez valószínűleg túl ambiciózus és nem kifejezetten realiztikus cél. Azonban azt mindenképpen figyelemre méltónak tartom, hogy több, egymást erősítő tényező is elősegíti, hogy figyelmünk az interneten kis számú (politikai) információforrásra összpontosuljon, melyek népszerűsége korunk amerikai adatai szerint valóban hatványfüggvény-eloszlást vázol fel (Hindman, 2009a).

Első látásra nem feltétlenül tűnik logikusnak, hogy a számtalan weboldal egyéni szintű változásai egy egységes és alig változó rendszert alkossanak, a valóság azonban egyes jelek szerint nem áll távol ettől az elképzeléstől. Miközben a figyelem kevés oldalra irányul, az egyes oldalak relatív népszerűségének szintje is jobbra állandó marad. Azokat az országokat leszámítva, ahol az internet még viszonylag új jelenség, kiemelten merev a legolvasottabbak népszerűségi szintje, így nekik rendkívüli változásokon kellene keresztülmenniük, hogy akár egy helyet is elmozdulhassanak a ranglétrán. A kicsik valamivel kedvezőbb helyzetben vannak, azonban népszerűségük változásai – néhány esettől eltekintve – nem eredményeznek radikális változásokat, és szinte semmi esélyük az éppen aktuálisnál jelentősen nagyobb közönséget elérni (Hindman, 2009b).

A keresőszolgáltatások működési logikája, az ismertetett keresési szokások, kognitív korlátaink, valamint időbeosztásunk kötöttségei mind arra készíthetnek, hogy erős szelektálást végezzünk, és a rendkívül nagy mennyiségű elérhető oldalnak csak egy viszonylag kis részét látogassuk. Azt már egy évtizede is lehetett tudni, hogy az elvileg elérhető és a gyakorlatban könnyen elérhető, valóban sokak által látogatott oldalak fogalma között nagy a távolság (Hargittai, 2000), kritikus kérdés azonban, vajon mekkora az a viszonylag kis része a politikai oldalaknak, amelyet egy szélesebb közönség rendszeresen el is ér.

A 2006-os amerikai internetforgalmi adatok (2. táblázat) érdekes jelenségre mutatnak rá: hiába rendkívül nagy az interneten a potenciális információforrások száma, az olvasótábor itt még inkább néhány kiemelten népszerű forrás felé fordul, mint akár a hírlapok, akár a rádióműsorok esetén (Hindman, 2009a: 90.).

	Elemszám	Top 10	Top 20	Top 50	Top 100	Top 500
Minden vizsgált weboldal	1 325 850	26%	30%	35%	40%	51%
Hír- és médiaportalok	7 041	29%	37%	47%	56%	79%
Politikai oldalak	970	31%	43%	62%	77%	99%
Rádiócsatornák	1 290	7%	11%	21%	33%	77%
Hírlapok	1 058	19%	29%	46%	61%	91%
Magazinok	693	27%	36%	52%	67%	98%

2. táblázat: Az egyes források részesedése az összes fogyasztóból. A százaléktételek azt jelölik, hogy a legnépszerűbb 10, 20, 50, 100, illetve 500 darab forrás az adott médium közönségének mekkora részét éri el. Forrás: Hindman, 2009a: 90.

Annak ellenére, hogy ennyire kevesen keresnek fel politikai weboldalakat, azok látogatottsága az adott kategórián belül hasonlóan alakul az összes weboldal egymáshoz képest felírható látogatottsági adataihoz – azaz nagyon kis számú oldal kapja a forgalom nagyon nagy hányadát, a maradékon pedig rengeteg alacsony olvasottságú honlap osztozik. A vizsgált időszakban a legnép-

szerűbb 50 politikai oldal együtt a kategórián belüli forgalom 60%-át kapta, közepes olvasottságúak pedig csak nagyon kis számban léteztek (Hindman, 2009a: 60–66.). 2008-ban, a legutóbbi elnöki kampány évében nagyon hasonló eredményekre bukkantak a Hitwise forgalomelemzéseiben: a 20 leglátogatottabb politikai oldal a kategóriára irányuló látogatások immáron 52%-át kapta (Hindman, 2009c: 7).

Sajátos jelentőséget ad ezen adatoknak, hogy az interneten elvileg több ember képes a nyilvánosság elé tárni mondanivalóját, a polgárok mégis ugyanolyan kevés, sőt, akár még kevesebb forrásra támaszkodnak, mint a hírlapok vagy a magazinok esetében. Esetleg annyi adhat okot pozitív tendenciák várására, hogy a kisebb, a legnépszerűbb 500-ba bele nem eső híroldalak együtt az olvasók több mint ötödét képesek elérni, ami jelzi, hogy a tengernyi kis weboldalak is vannak látogatói, még ha oldalanként arányában rendkívül kevés is.

Némileg árnyalja csak a képet, hogy a kutatásban vizsgált újságok között helyi lapok is szerepeltek, hiszen ezek esetenként megtalálhatóak valamilyen formában az interneten is, ahol lokális (politikai) hírportálokból sincs hiány (Hindman, 2009a: 98–99.). A helyi lapokra kevesebben kíváncsiak a világhálón, ami végső soron érthető is: ha valakit nem a helyi hírek érdekelnek, akkor minden más szinte bármelyik nagyobb portálon megtalálható. Mindez pozitív és negatív olvasattal is bír: egyfelől minden internetező hozzáférhet a „legjobb” lapokhoz, és nem kell információszegényebb helyi forrásokból tájékozódnia a nem helyi eseményekről, másfelől viszont a kereslet átalakulásával csökkenhet a helyi lapok száma, azaz a rendelkezésre álló információforrások sokszínűsége is. Érdekességképp a nyomtatott sajtótermékekért általában fizetni is kell, az internetes politikai oldalakért viszont csak a legritkább esetekben, mégis keveset fogyasztanak belőlük. Az árnál akár meghatározóbb is lehet tehát az adott forrás iránti érdeklődés mértéke vagy annak ismertsége.

A lakosság pedig gyakran a régi, jól bevált sajtótermékek weboldalaira kíváncsi. Egyes, kézzelfogható formájukban is igen népszerű lapok, például a New York Times, a Washington Times, vagy a Washington Post az interneten az olvasók még nagyobb arányát tudták kihasítani maguknak, mint korábban, nyomtatott formájukban. Az aránybeli különbség kétszeres-háromszoros is lehet, mégpedig az internetes részesedés javára (Hindman, 2009a: 98). A piac jelentős részét így ugyanazok a szereplők tartják kezükben mind az offline, mind az online viszonyok között, és a piacra belépni kívánóknak mindkét közegben erőforrásokban bővelkedő vetélytársakkal kellene felvenniük a versenyt.

A régi és új média koncentráltóságának egyik legsikeresebb kutatója, Eli Noam is hasonló trendeket figyelt meg. Húsz év változásait felölelő kutatása arra mutatott rá, hogy az internetes média világa igazából sohasem volt erősen versengő, sőt, már a kezdetek kezdetén is kis számú szereplő birtokolta a hí-

rekre vágyó közönség viszonylag nagy százalékát. Noam kutatásai szerint az online médiapiaci koncentráció mértéke Amerikában még a nyomtatott sajtó vagy a műholdas tévészolgáltatók piacán megfigyelhető adatokat is felülmúlta. Arra pedig vizsgálata idején jelek sem utaltak, hogy a kis, feltörekvő szervezetek versenyre kelhetnének a jól beágyazott, jelentős versenyelőnnyel bíró piaci szereplőkkel (Noam, 2003).

Egyfajta koncentráció a hírügynökségi jelentések felhasználásában is megfigyelhető. Előfordul, hogy egy hírkereső oldalt használva egy eseményről szinte szó szerint egyező tudósításokat, beszámolókat olvashatunk. Híroldalak sokasága veszi át – gyakran minden kritika és változtatás nélkül – egy-egy nagy hírügynökség (pl. AP, Reuters, MTI) jelentését. Hasonló jelenség a nyomtatott sajtóban is megfigyelhető, valamint a televíziós hírműsorok világától sem idegen ugyanazon forrásokból dolgozva nagyon hasonló tudósításokat leközoelni. Az interneten pedig – talán épp a hagyományos médiához hasonlóan – még azon portálokon is nagyon nagy mennyiségben fordulnak elő a nagy hírügynökségek által közölt információk, amelyek hivatásuk szerint maguk is előállítanak ilyen tartalmakat (pl. MSNBC). Egy 2005-ös, 15 nagy esemény visszhangját követő kutatás szerint az akkor kiemelkedően népszerű internetes hírportálokon (pl. Yahoo, AOL) a 85%-os szintet is elérte a hírügynökségektől szinte egy az egyben másolt tartalmak aránya, így nem sok különbség volt az azokon fellelhető cikkek tartalmában és minőségében (Paterson, 2005).

Ugyancsak nem az újdonságok előjele, hogy még a blogok is jobbra ugyanazon földrajzi területekre összpontosítanak, mint a hagyományos média (a nyugati világban ez Észak-Amerika és Európa), míg a rendszerint hanyagolt térségekkel (pl. Közép-Amerika, Dél-Afrika) ebben a közegben is alig foglalkoznak (Zuckerman, 2008). Ez persze nem feltétlenül meglepő, hiszen az internet térnyerése is az előbbi országokban volt gyorsabb, és ha a tévécsatornák vagy napilapok nem tesznek jelentős erőfeszítéseket, hogy tájékoztassanak bennünket a világ számunkra kevésbé szem előtt lévő részéről, megkérdőjelezhető, hogy az ehhez szükséges erőforrásokban nem feltétlenül bővelkedő magánemberek mennyire lennének képesek ellátni ezt a feladatot.

Annak a jelenségnek a fennmaradását pedig, mely szerint nagyon kevés oldalra irányul csak nagy figyelem, több tényező is elősegítheti. A döntően a hivatkozások száma alapján mért rangsorok szerint működő keresőszolgáltatások önmagukban is növelik a koncentrációt, és a felhasználók keresési szokásait is számba véve talán pont az tűnhet kevésbé logikusnak, hogy nagy számú, közepes vagy nagy olvasottságú oldal jöjjön létre. A jobbra automatizált hír-aggregátor oldalakon (pl. Google News), vagy az egyéni véleményeken alapuló hír-aggregátorokon (pl. Digg) ugyanúgy az adott anyag népszerűsége a meghatározó, akárcsak a keresőszolgáltatások számára, csupán a rangsorolási eljárás tér el valamilyen mértékben. A sokak által értékesnek ítélt álláspontok, történetek kiemelkednek a tömegeből, a kevésbé olvasottak pedig

csak hosszabb keresés után érhetőek el a további potenciális olvasók számára. A népszerűek egyre népszerűbbek lesznek, egyre többen jelölik meg őket, és beindulhat egyfajta önmege erősítő körforgás. Átfogó, összehasonlító kutatások híján elhamarkodott lenne kijelenteni, hogy ezek a közösségi rangsoroláson alapuló eljárások mennyire hasonlítanak a kizárólag automatizált algoritmusokon alapuló rendszerek eredményeihez, azonban az itt értékelésre kerülő információkhoz gyakran a hagyományos rangsoroló eljárások alapján működő keresőszolgáltatások vezetnek el bennünket (pl. Google).

BELÉPÉSI KORLÁTOK A VÉLEMÉNYEK PIACÁN

Az információkeresés mellett a politikai tartalmak közzététele és terjesztése során is megfigyelhetők érdekes jelenségek, amelyek összefüggésben állnak a már említett keresési mechanizmusok és információkeresési szokások sajátosságaival.

Az interneten kifejtett politikai aktivitás akadályait több szemszögből is szokás vizsgálni. Egyes kutatók arra világítottak rá, hogy az otthoni internetelés anyagi költségei korunkban is visszatartó erőt jelentenek (Fox, 2005; Livingstone és mtsai, 2004; Mossberger és mtsai, 2008), mások azt hangsúlyozták, hogy a magasabb társadalmi, gazdasági státusszal bírók több és változatosabb politikai tevékenységet végeznek az internet révén (Smith és mtsai, 2009; Zillen–Hargittai, 2009). Összességében pedig még friss kutatások is abba az irányba mutatnak, hogy a politikai aktivitást hagyományosan befolyásoló tényezők (pl. iskolai végzettség, a helyi infrastruktúra fejlettsége, jövedelem) az internethez való hozzáférés valószínűségét (Močnik–Širec, 2010), valamint az internetes politikai tevékenységek kifejtését is jelentős mértékben befolyásolják (Hargittai, 2010).

A politikai tartalmaknak az új közegben való közzététele az azonban nem csak azok a tényezők szabhatnak gátat, amelyek a tartalmak elérése során is felvetődnek. A jelenség, amely szerint immáron nagyon magas előállítási költséggel bíró termékeket (pl. oknyomozó riportok, átfogó elemzések) is minimális ráfordítással, lényegében tetszőleges példányban lehet terjeszteni, az üzleti szférához hasonlóan növelheti és Amerikában növeli is a piac monopolizáltságát (Hindman, 2009a: 133.). Ahogyan a „legjobbak” könnyű elérhetősége nemzetközi szinten is néhány szolgáltató dominanciájához vezetett a könyvpiacra (Amazon), az aukciós oldalak között (eBay), vagy számos más területen, úgy talán nem elképzelhetetlen, hogy a hírek és vélemények világában is kevés forrás lesz mérvadó – legalábbis az interneten.

Elméletileg bárki elérheti emberek millióit, azonban a gyakorlatban igen szigorú feltételei vannak annak, hogy komolyabb méretű közönséget legyünk képesek megszólítani. Kérdéses hogy erre általában azok képesek-e, akiknek

a hangját az internet nélkül is jól lehetne hallani. Igaz ugyan, hogy mondani-valónk közzétételének és terjesztésének költségei jelentős mértékben csökkentek, ám ahhoz, hogy ránk is figyeljenek, olyan tartalmat kell előállítanunk, amely nem csupán érdekes, hanem versenyre tud kelni nálunk sokkal több erőforrással rendelkező entitások hasonló termékeivel is. Példának okáért a hatalmas médiaapparátussal működő New York Times oknyomozó riportjával vagy a Financial Timesnak a gazdasági elit szereplői által írt publicisztikáival vélhetőleg csak kevesen vehetik fel a versenyt, márpedig ezek ugyanúgy néhány kattintás alatt érhetőek el, mint a helyi lapok vezércikkei, a saját blogunk, vagy a szomszédunk videókommentárjai a kormány monetáris politikájáról. Ezen információforrások olvasottsága nyilvánvalóan nagy mértékű egyenlőtlenséget mutat, ami változatos minőségük mellett végső soron el is várható.

Ahhoz viszont, hogy aktuális és érdekes híreket vagy más, politikai jellegű tartalmakat állítsunk elő fogyasztható minőségben, jelentős mennyiségű erőforrásra lehet szükségünk. Ebből kifolyólag gyakorta még az olvasottabb blogok véleményformálói is jelentősen eltérnek a legtöbb internetezőtől. Ennek áttekintése érdekében érdemes lehet megvizsgálni azon kutatásokat, amelyek a politikai blogok szerzőinek sajátosságait igyekeztek feltárni.

Az amerikai politikai blogok közül a legolvasottabbakat a közelmúltban is olyan emberek vezették, akik semmiképpen sem nevezhetőek átlagosnak. Sikerükhöz minden bizonnyal hozzájárult, hogy a 10 legnépszerűbb amerikai poliblog vezetői közül nyolcan elitnek nevezhető egyetemre jártak, heten JD vagy PhD fokozattal bírtak, öten hivatásos újságírók voltak, és egy kivétellel fehér bőrű férfiak (Hindman, 2009a: 113–117).

Ám nem csak a csúcson található a társadalmi elitbe sorolható emberek. A 2004-es év (azaz kampányév) végén heti 2000-nél több látogatót fogadó poliblogok vizsgálata sem nyújtott radikálisan eltérő képet. Ebben az időpontban Amerikában összesen 87 politikai blog bírt ekkora látogatottsággal, és egy kutatónak közülük 75-ről sikerült adatokat gyűjtenie. Az eredmények szerint szerzőik majdnem kétharmada elitnek nevezhető oktatási intézményekben (pl. UC Berkley, Yale) végezte tanulmányait, 61%-uk MA/MSc, vagy magasabb szintű végzettséggel bírt. A közönség figyelme még köztük is a legmagasabb végzettségűek írásaira összpontosult, és a poliblogok olvasóinak kétharmada olyan blogokat követett nyomon, melyek készítője valamilyen doktori címmel rendelkezik: ilyen más médium esetén az adott időszakban nem fordult elő. Iskolázottságot tekintve a legnépszerűbb lapok újságírói még a közepesen népszerű blogíróktól is elmaradtak – legalábbis a politikai témájú blogok esetében (Hindman, 2009a: 121.).

A fentiekhez jól illeszkednek egy amerikai kutatópáros egy évvel később, 2005 nyarán végzett, lazán kapcsolódó kutatásának eredményei (McKenna–Pole, 2008). Ők a 4000 legnépszerűbb – nem feltétlenül politikai – blogíró közül választottak ki véletlenszerűen 500-at, akik közül a vizsgálati mintába végül

141, bevallásuk szerint politikai kérdésekkel is foglalkozó szerző került be. Lévén a Hindman által szemügyre vettnél sokkalta szélesebb körből merítettek, a válaszadók iskolázottsága elmaradt a legnépszerűbb poliblogok befolyásos szerzőinél megfigyeltektől, azonban magasabb volt az átlagos amerikai polgárokénál (pl. harmaduk MA/MSc, 11%-uk PhD/JD/MD végzettséggel bírt). A 20 legkeresettebb politikai blog szerzői pedig 2008-ban is hasonlóan kiemelkedő iskolázottsággal rendelkeztek (Hindman, 2009c).

Ezen kutatások alapján a népszerű politikai blogok véleményformálói esetén nem átlagemberekről van tehát szó, a legnagyobbaknál pedig gyakran hívatásos újságírókról, professzorokról, ügyvédekről és a gazdasági elit tagjairól beszélhetünk. Ezt a fajta professzionalizálódást az is elősegíti, hogy egy népszerű blogot rendszerint naponta többször is frissíteni kell, mégpedig megfelelő színvonalú tartalommal, amihez előnyös a rugalmas időbeosztás és a magas szintű írásbeli kifejezőképesség. Ezek a már említett csoportoknak sokkal inkább rendelkezésükre állnak, mint a kötött munkaidőben napi nyolc órát dolgozó polgároknak. A nők és etnikai kisebbségekhez tartozók durva alulreprezentáltsága pedig tovább távolítja a népszerű poliblogok szerzőit a képzeletbeli átlagembertől (Hindman, 2009a: 123–125.; McKenna–Pole, 2008: 101.).

A jelek szerint ebben a közegben is szinte ugyanazok, vagy még inkább a társadalmi elithez sorolható emberek tudnak nagy közönséget elérni, mint az újságok esetén. Természetesen léteznek nyilvánvaló kivételek is, de a fenti eredmények szerint egy tendencia megfigyelhető. A legnépszerűbb blogok – legalábbis Amerikában – néhány év alatt rendkívüli versenyelőnyre tettek szert a kevésbé olvasott konkurensikkal szemben, és képesek fizetett szerzőket és szerkesztőket alkalmazni (pl. Huffington Post, Politico), akárcsak a hagyományos hírportálok. Szerzőik számának növekedése és a nagyobb híroldalakkal való összefonódásuk maga is a professzionalizálódásukat jelzi (Hindman, 2009c: 11–17.).

FIATAL POLGÁROK A KÖZÖSSÉGI OLDALAKON

Az online tartalommegosztás egyik fontos közegét jelentik a közösségi vagy ismeretségi hálózati oldalak. Ha politikailag nem is a 18 és 34 év közötti fiatalok a legaktívabbak az interneten, 2008-as és 2010-es adatok alapján ők azok, akik Amerikában a közösségi oldalak gerincét alkotják, illetve az azokban rejülő politikai részvételi lehetőségeket leginkább kiaknázzák: más korcsoportoknál jelentősen nagyobb arányban keresnek és osztanak meg rajtuk keresztül politikai tartalmakat (Rainie és mtsai, 2011; Smith, 2011a; Smith–Rainie, 2008; Zickuhr, 2010). Egy brit interjúsorozat eredménye szerint kifejezetten vonzó számukra a közeg interaktivitása, valamint az, hogy úgy érzik, véleményük itt nagyobb érdeklődésre talál, mint más csatornákon (Coleman–Rowe, 2005). Egy amerikai kutatás pedig arra mutatott rá, hogy az interaktívabb weboldala-

lak tartalma még emlékezetesebb is marad látogatóik számára (Warnick és mtsai, 2005).

A modern közösségi oldalak (pl. Facebook, Foursquare) egyik előnye és hátránya is, hogy a névtelenség választása gyakran nem kívánatos, vagy nem is lehetséges, hiszen az pontosan az oldalak célját, a való életbeli ismerőseinkkel való sokszínű interakcióba lépés lehetőségének megadását ásná alá. Az interneten a politikai viták színvonalára jelentős befolyást gyakorolhat a névtelenség homálya, mely hatására akár alapvető társas normákat is hajlamosak lehetünk figyelmen kívül hagyni (Chadwick, 2006), azonban kérdéses, hogy mennyire érezzük magunkat arra ösztönözve, hogy politikai nézeteinket, netán konkrét politikai cselekedeteinket is ismerőseink tömegei elé tárjuk. A közösségi oldalakon a megosztó témákról szóló (politikai vagy vallási) üzenetek és kiírások egy elővizsgálat szerint a nagy számú, érdektelen üzenettel való elárasztást követően az ismerőseink ezen oldalakon való blokkolásának második legfontosabb indokát jelentik (Paul, 2010).

Lehetséges, hogy nem is a nem elsősorban politikai tartalmak terjesztésére létrejött közösségi oldalak az igazán alkalmasak politikai tevékenység folytatására. Példának okáért amennyiben szeretnénk segíteni egy politikus választási kampányában, azt akár az internet révén is számos olyan módon megtehetjük, amelyek nem igénylik, hogy részleteik minden ismerősünk tudomására jussanak. Országunk kampányfinanszírozási szabályainak függvényében adakozhatunk egy politikai kampány javára, jelentkezhetünk önkéntes munkára, vagy részt vehetünk különféle politikai gyűléseken: mindezek során előfordulhat, hogy nagyon kevés barátunkkal és ismerősünkkel kerülünk társas interakciókba.

A közösségi oldalak használata, a politikai üzenetek rajtuk keresztül való közzététele kevésbé korrelál a társadalmi, gazdasági státusszal, mint a politikai részvétel hagyományos formái esetén, kapcsolatuk azonban így is jelentős erejű (Smith és mtsai, 2009: 54–55.). Ennek hátterében talán részben az állhat, hogy az efféle tevékenységek gyakran nem egyenrangúak a politikai aktivitás fajsúlyosabb változataival, így egyesek kevesebb erőforrás birtokában is kivitelezhetők. Az egyik legújabb, nagyobb léptékű amerikai kutatás eredményei azt szemléltették, hogy a közösségi oldalakon a politikai vonatkozással bíró tevékenység általában kimerül olyan dolgokban, mint hogy az egyén közzéteszi, kire szavazott, feliratkozik egy jelölt hírlevelére, vagy ismerősnek jelöli meg őt, hogy a továbbiakban információkkal lássák el a kampány helyzetéről (Smith, 2009: 43–45.). Azonban az alacsony jövedelműek körében hamarabb elapad a részvételi kedv, és a kettő vagy több fajta online politikai tevékenységet végzők körében továbbra is körülbelül annyira meghatározó a jövedelem, akár az offline világában (Smith és mtsai, 2009: 56.). Mindez nem utal arra, hogy a fiatalok kezdeti lelkesedése tartós maradna, vagy hogy ebben a közegben értékes formákat öltene, hiába ők azok, akik más korosztályokhoz képest

nagy mértékben fogyasztanak és tesznek közzé tartalmakat közösségi oldalakon (Smith, 2011a; Smith–Rainie, 2008).

Sajnos továbbra is komoly módszertani kihívást jelent, hogy az internetes politikai aktivitás egyes elemei nem feleltethetők meg egy az egyben hagyományos, offline tevékenységeknek. Habár bizonyos cselekedetek mind offline, mind pedig online közegben kivitelezhetőek (pl. üzenet írása egy képviselőnek), még ekkor sem feltétlenül jelenti ugyanazt egyazon tevékenység két formája, a kizárólag online elképzelhető lehetőségek (pl. tartalommegosztó oldalak, ismeretségi hálózati oldalak) hatásainak mérése pedig még formálódóban van.

Továbbá a politikai részvétel, a politikai aktivitás és a társadalmi aktivitás fogalmi alá jelenségek nagyon széles körét szokás érteni. Nem biztos, hogy a jogkövetkezménnyel nem bíró online petíciók, vagy a nehezen számszerűsíthető, egyesek számára határozottan politikai töltetű jelenségek (pl. fogyasztási szokások) mindenképpen a politikai aktivitás ernyője alá tartoznának, ám erről megoszlanak a vélemények, és bevett mérési módszerek híján szakmai konszenzusról sem lehet beszélni (Boulianne, 2009).

További kutatási nehézséget jelent, hogy egy-egy konkrét eszközt egyes esetekben csak kis számú ember használ fel, és a területre irányuló vizsgálatokba célszerű lenne minden hasonló profilú oldalt bevonni. Például a mikroblog oldalak közül jelentős médiafigyelem és tudományos érdeklődés irányult a Twitter szolgáltatására, amelyet azonban 2010 végi adatok alapján csak a felnőtt, internetező amerikaiak 2%-a használt fel bármilyen politikai jellegű célra, és ők is elsősorban információszerezésre alkalmazták (Smith, 2011a: 10.). Azonban léteznek más mikroblog oldalak is (pl. Plurk), melyeken ugyancsak megjelennek politikai tartalmak, viszont kevésbé publikus jellegük miatt nehezen kutathatóak. Csak néhány, nyilvános szolgáltatás vizsgálatával pedig szükség-szerűen torzított kép alkotható arról, hogy az egy kategóriába sorolható oldalakon kik és milyen információkat keresnek, illetve tesznek közzé.

ÁLTALÁNOSÍTHATÓSÁG ÉS TOVÁBBI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

A tanulmány megállapításai jobbára az angolszász világból származó kutatási eredményekre épültek. Az első, nem kizárólag az internetes médiapiaci koncentrációval foglalkozó, több kontinensre kiterjedő léptékű összehasonlító kutatási program a Columbia Institute for Tele-Information tevékenységének részeként indult,* és jelenleg folyamatban van. A végleges eredmények pub-

* A kutatás honlapja elérhető az alábbi címen: <http://internationalmedia.pbworks.com>. Az első konferenciáról a „Media Concentration and the Role of Academia” címre a nagyobb videómegosztó oldalakon rákeresve több órányi videofelvétel található.

likálása 2011 végén várható. A kutatók egy 2010-es konferencián már ismertették kutatásaik fő vonalait, amelyek alátámasztani látszanak az Amerikában tapasztaltakat, csakhogy az egyes országtanulmányokra és a végleges adatokra még várni kell. A projekt lezárultával sokkal tisztábban láthatjuk majd a jelen tanulmányban ismertetett médiapiaci koncentráció nemzetközi szerepét.

A keresőszolgáltatások piacán a Kínában népszerű Baidu kivételével nincsenek komoly riválisai a Google–Yahoo–Bing hármasnak, és a Google ezek közül is hagyományosan kiemelkedő szereppel bír. Tehát amit a keresők működési logikájáról és a keresési stratégiákról Amerikában leírtak, talán nem áll messze a nyugati világ többi államában megfigyelhető trendektől sem.

Továbbá számos kiemelt jelentőségű hírportál és közösségi oldal univerzálisan népszerű és a helyi megfelelőiknél rendszerint többek által használt (például az ismeretségi hálózatok közül a Facebook), másfelől érintőlegesen pszichológiai jelenségekről (például információkeresés, csoportpolarizáció) esett szó, melyek következményei vélhetőleg nem függenek olyan mértékben egy adott politikai rendszer sajátosságaitól, mint ahogyan például a politikusok kampányeszköz-használati szokásai. Az egyes demokratikus államok polgárainak internethasználati mintázatai részben eltérőek ugyan, a kifejtésre került eredmények alapján azonban hasonló körülmények között a fő tendenciák hasonlóak lehetnek.

Ugyancsak segíti az általánosítások megtételét, hogy a nemzetközi sikeren részesülő weboldalak (pl. Myspace, Facebook, YouTube), helyi megfelelőinek fel kell venniük a versenyt ezen oldalak igencsak sikeres szolgáltatásaival, amely során gyakran alulmaradnak az erőforrásokban szegényebb, szűkebb piaccal rendelkező oldalak. Ami a magyar viszonyokat illeti, ha szemügyre vesszük a Webaudit vagy az Alexa statisztikáit, láthatjuk, hogy a legnépszerűbb oldalak között immáron hosszabb ideje szerepel a Google, a YouTube, a Facebook, a Blogger, a Yahoo, vagy éppen a Windows Live honlapja – az Iwiw vagy a Freemail hazai dominanciája már a múlté. Az új, nemzetközi szereplők megjelentek és sikeresen felvették a versenyt a régi, helyi szereplőkkel. Nem tartom hasznosnak az oldalak látogatottságáról vagy a tagok számáról itt pontos számadatokat közölni, mivel a pontos számok hetek alatt, vagy még rövidebb idő alatt elavulhatnak.

Úgy vélem, nyitott kérdés, hogy a kimondottan politikai jellegű tartalmakat felvonultató magyar oldalak helyzete mennyire hasonló a nyugaton tapasztaltakhoz. Sajnos a hazai internetes statisztikák nem annyira részletekbe menőek, mint például az amerikai megfelelőik, valamint meglátásom szerint a területre is kisebb tudományos figyelem vetül. Ennek okai közé tartozhat, hogy az internet politikai jellegű felhasználása Magyarországon a 2000-es évek túlnyomó részében az amerikai viszonyokhoz képest a kísérletezéseknek kedvező kampányok során is meglehetősen megkésített volt, mind a pártok, mind pedig az NGO-k részéről (Dányi–Galács, 2005; Dányi–Galács, 2007). A figye-

lem korabeli mértékét pedig jelezheti, hogy az első, a területre irányuló, átfogó mű csak 2005-ben jelent meg (Kiss–Boda, 2005). A 2006-os kampánnyal kezdődően azonban némileg felgyorsult az internetes innovációk hazai átvétele (Szabó–Mihályffy, 2009), ami talán segíthet a témakör szakmai körökben való népszerűségének növelésében, valamint a fennmaradt nyitott kérdések tisztázásában is.

ÖSSZEGZÉS

Az egyes információforrásokra irányuló figyelem eloszlásának fényében az internet nem feltétlenül az átlagemberek hangját erősíti fel, hanem inkább azokat, akik eleve előnyösebb helyzetük miatt képesek kibővülő eszköztárukat egyre hatékonyabban felhasználni. Habár az internet térnyerésével egyszerűbbé vált a politikai gondolatok széles tömegeknek szánt formában történő megfogalmazása és terjesztése, az olyan tartalmak előállítása, melyekre valóban nagy figyelem irányul, továbbra is meglehetősen költséges.

Az oknyomozó újságírás, illetve bármilyen magas erőforrás-igényű tartalomkészítő munka továbbra is elvégzésre szorul, az eredmények szinte korlátlan példányban történő, gyors reprodukálhatósága, valamint a legjobb, legnépszerűbb források könnyű elérhetősége pedig azoknak kedvez, akik már rendelkeznek a releváns (politikai) tartalmak előállításához szükséges eszközökkel. Az ismertetett médiapiaci viszonyok fényében is megalapozatlannak tűnhet, hogy az internetes médiapiacra könnyen és nagy számban törhetnek be új szereplők.

Lehetséges, hogy akár egy-két év múlva, több új, átfogó nemzetközi kutatás eredményeinek birtokában jobban kirajzolódnak majd azok a mikroszinten megfigyelhető használati mintázatok, amelyek esetleg ellentmondhatnak az aggregát statisztikákban jelenleg tükröződő összképnek. Összességében azonban vitathatónak tartom, hogy milyen mértékben segítette hozzá az internet az egyes polgárokat hangjuk hallatásához, különvéleményeik ismertetéséhez, valamint egy változatosabb, széleskörűbb és elmélyültebb politikai információszerzési gyakorlathoz.

Az ismertetett információkeresési- és fogyasztási szokások, a kis számú forrás előnyben részesítésének jelensége, vagy az érdekes tartalmak előállításának nehéz feltételei (pl. szabadidő, megfelelő fogalmazókészség, releváns információk birtoklása) továbbra is nagy mértékben megnehezítik a belépést az elérhető vélemények piacára, ahol később a ranglétrán is nehézkes előre lépni, és kis olvasottságú forrásból nagyobb közönséget megszólítani képes forrássá válni.

IRODALOM

- Ackland, Robert (2005): *Mapping the U.S. political blogosphere: Are conservative bloggers more prominent?* Australian National University. In: <http://incsub.org/blogtalk/images/robertackland.pdf>
- Adamic, Lada – Glance, Natalia (2005): *The political blogosphere and the 2004 U.S. election: divided they blog*. Előadás az International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining alkalmából. In: <http://www.blogpulse.com/papers/2005/AdamicGlanceBlogWWW.pdp>
- Boulianne, Shelley (2009): Does Internet Use Affect Engagement? A Meta-Analysis of Research. *Political Communication*. Vol. 26. 193–211.
- Chadwick, Andrew (2006): *Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies*. Oxford University Press.
- Ciborra, Claudio – Mansell, Robin – Quah, Danny – Silverstone, Roger (Eds.) (2007): *Oxford Handbook on ICTs*. Oxford University Press.
- Coleman, Stephen – Rowe, Chris (2005): *Remixing Citizenship: Democracy and Young People's Use of the Internet*. Carnegie Young People Initiative.
- Corrado, Anthony – Firestone, Charles (1996): *Elections in Cyberspace: Toward a New Era in American Politics*. Aspen Institute.
- Cornfield, Michael – Kaye, Kate (2009): Online Political Advertising. In: Costas Panagopoulos (Ed.): *Politicking Online: The Transformation of Election Campaign Communications*. Rutgers University Press, 163–176.
- Dányi Endre – Galács Anna (2005): Internet and elections: Changing political strategies and citizen tactics in Hungary. *Information Polity*, Vol. 10., 219–232.
- Dányi Endre – Galács Anna (2007): Political strategies and citizen tactics in the 2004 European Parliament elections in Hungary. In: Kluver, Randolph – Jankowski, Nicholas W. – Foot, Kirsten. A. – Schneider, Steven M. (Eds.), *The Internet and National Elections: A comparative study of web campaigning*. Routledge. 178–193.
- Dean, Jodi – Anderson, Jon W. – Lovink, Geert (Eds.) (2006): *Reformatting Politics: Information Technology and Global Civil Society*. Routledge.
- Fallows, Deborah (2005, január 23): *Search Engine Users*. Pew Internet & American Life Project. In: http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2005/PIP_Searchengine_users.pdf.pdf
- Farnsworth, Stephen – Owen, Diana (2004): Internet Use and the 2000 Presidential Election. *Electoral Studies*. Vol. 23., 415–429.
- Fox, Susannah (2005): *Digital Divisions*. Pew Internet & American Life Project.
- Friedenberg, Robert (1997): *Communication Consultants in Political Campaigns: Ballot Box Warriors*. Praeger.
- Gibson, Rachel K. – Ward, Stephen – Lusoli, Wainer (2006): (Re)connecting Politics? Parliament, the Public and the Internet. *Parliamentary Affairs*. Vol. 59., 24–42.
- Hargittai Eszter (2010): Digital Na(t)ives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the Net Generation. *Sociological Inquiry*. Vol. 80., 92–113.
- Hargittai Eszter (2000): Open portals or closed gates? Channeling Content on the World Wide Web. *Poetics*. Vol. 27., 233–253.

- Hargittai Eszter – Gallo, Jason – Kane, Matthew (2008): Cross-ideological discussions among conservative and liberal bloggers. *Public Choice*. Vol. 134., 67–86.
- Hindman, Matthew (2009a): *The Myth of Digital Democracy*. Princeton University Press.
- Hindman, Matthew (2009b): *The More Things Change, the More They Stay the Same: Online Audiences and the Paradox of Web Traffic*. Előadás a The Internet and Democracy, Lessons Learnt and Future Directions of Research konferencián. In: http://webcast.oii.ox.ac.uk/?view=Webcast&ID=20090306_271
- Hindman, Matthew (2009c): The Closing of the Frontier: Political Blogs, the 2008 Election, and the Online Public Sphere. Előadás a Democracy, Citizenship, and Constitutionalism konferencián. In: <http://www.sas.upenn.edu/dcc/documents/HindmanDCCPaper.pdf>
- Jansen, Bernard J. – Spink, Amanda (2006): How are we searching the World Wide Web? A comparison of nine search engine transaction logs. *Information Processing and Management*. Vol. 42., 248–263.
- Jansen, Jim (2010): *Use of the internet in higher income households*. Pew Internet and the American Life Project. In: <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Better-off-households.aspx>
- Kiss Balázs – Boda Zsolt (2005). *Politika az interneten*. Századvég.
- Kluver, Randolph – Jankowski, Nicholas W. – Foot, Kirsten. A. – Schneider, Steven M. (Eds.) (2007): *The Internet and National Elections: A comparative study of web campaigning*. Routledge.
- Lawrence, Eric – Sides, John – Farrell, Henry (2010): Self-Segregation or Deliberation? Blog Readership, Participation, and Polarization in American Politics. *Perspectives on Politics*, Vol. 8., 141–157.
- Livingstone, Sonia (2007): Youthful Experts? A critical appraisal of children’s emerging Internet literacy. In: Claudio Ciborra – Robin Mansell – Danny Quah – Roger Silverstone (Eds.): *Oxford Handbook on ICTs*. Oxford University Press.
- May, Christopher (2002): *Information Society: A Sceptical View*. Polity.
- McKenna, Laura – Pole, Antoinette (2008): What do bloggers do: an average day on an average political blog. *Public Choice*. Vol. 134., 97–108.
- Močnik, Dijana – Širec, Karin (2010): The determinants of Internet use controlling for income level: Cross-country empirical evidence. *Information Economics and Policy*. doi:10.1016/j.infoecopol.2010.01.002
- Morris, Dick (1999): *Vote.com: How Big-Money Lobbyists and the Media are Losing Their Influence, and the Internet is Giving Power Back to the People*. Renaissance Books.
- Mossberger, Karen – Tolbert, Caroline J. – McNeal, Ramona S. (2008): *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. The MIT Press.
- Noam, Eli (2003): *The Internet: Still Wide Open and Competitive?* Oxford Internet Institute.
- Panagopoulos, Costas (Ed.) (2009): *Politicking Online: The Transformation of Election Campaign Communications*. Rutgers University Press.
- Paul, Pamela (2010, október 24): How to Get Unfriended on Facebook. *New York Times*, p. ST6.
- Pass, Greg – Chowdhury, Abdul – Torgeson, Cayley (2006): *A Picture of Search*. In: <http://www.ir.iit.edu/~abdur/publications/pos-infoscale.pdf>
- Paterson, Chris (2005): News Agency Dominance in International News on the Internet. In: David Skinner – James Compton – Michael Gasher (Eds.): *Converging Media, Diverging Politics: A Political Economy of News in the United States and Canada*. Lexington Books, 145–164.

- Prior, Markus. (2007): *Post-Broadcast Democracy: How Media Choice Increases Inequality in Political Involvement and Polarizes Elections*. New York: Cambridge University Press.
- Rainie, Lee – Purcell, Kristen – Smith, Aaron (2011): *The social side of the internet*. Pew Internet and the American Life Project. In: <http://www.pewinternet.org/Reports/2011/The-Social-Side-of-the-Internet.aspx>
- Rheingold, Howard (1993): *The virtual community*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Schkade, David – Sunstein, Cass – Kahneman, Daniel (2000): Deliberating about dollars: the severity shift. *Columbia Law Review*. Vol. 100., 1139–1175.
- Shirkey, Clay (2006): Power Laws, Weblogs, and Inequality. In: Jodi Dean – Jon W. Anderson – Geert Lovink (Eds.): *Reformatting Politics: Information Technology and Global Civil Society*, Routledge. 35–42.
- Skinner, David – Compton, James – Gasher, Michael (Eds.) (2005): *Converging Media, Diverging Politics: A Political Economy of News in the United States and Canada*. Lexington Books.
- Smith, Aaron (2009): *The Internet's Role in Campaign 2008*. Pew Internet & American Life Project. In: <http://www.pewinternet.org/Reports/2009/6--The-Internets-Role-in-Campaign-2008.aspx>
- Smith, Aaron. (2011a): *22% of online Americans used social networking or Twitter for politics in 2010 campaign*. Pew Internet & American Life Project. In: <http://pewinternet.org/Reports/2011/Politics-and-social-media.aspx>
- Smith, Aaron (2011b): *The internet and campaign 2010*. Pew Internet & American Life Project. In: <http://www.pewinternet.org/Reports/2011/The-Internet-and-Campaign-2010.aspx>
- Smith, Aaron – Rainie, Lee (2008): *The internet and the 2008 election*. Pew Internet & American Life Project. In: http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2008/PIP_2008_election.pdf
- Smith, Aaron – Schlozman, Kay L. – Verba, Sidney – Brady, Henry (2009): *The Internet and Civic Engagement*. Pew Internet & American Life Project. In: <http://www.pewinternet.org/Reports/2009/15--The-Internet-and-Civic-Engagement.aspx>
- Sunstein, Cass (2002): The law of group polarization. *The Journal of Political Philosophy*. Vol. 10., 175–195.
- Sunstein, Cass (2007): *Republic.com 2.0*. Princeton University Press.
- Szabó Gabriella – Mihályffy Zsuzsanna (2009): Politikai kommunikáció az interneten. *Politikadományi Szemle*, Vol. 18 (2), 81–102.
- Tewksbury, David (2003): What do Americans really want to know? Tracking the behavior of news readers on the Internet. *Journal of Communication*. Vol. 53., 694–710.
- Warnick, Barbara – Xenos, Michael – Endres, David – Gastil, John (2005): Effects of campaign-to-user and text-based interactivity in political candidate campaign web sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Vol. 10. In: <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue3/warnick.html>
- Zickuhr, Kathryn (2010): *Generations 2010*. Pew Internet and the American Life Project. In: <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Generations-2010.aspx>
- Zillen, Nicole – Hargittai Eszter (2009): Digital Distinction: Status-Specific Types of Internet Usage. *Social Science Quarterly*. Vol. 90., 274–291.
- Zuckerman, Ethan (2008): Meet the Bridgebloggers. *Public Choice*. Vol. 134., 47–65.

A FURCSA KOALÍCIÓ

Havas Péter

(nyugdíjas tudományos főmunkatárs, Ph.D, MTA PTI)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány főleg azért kapta „A furcsa koalíció” címet, mert 2010 májusában Nagy-Britanniában két olyan párt, a konzervatívok és a liberálisok kézfogásá következett be, amelyek sok tekintetben különböznek egymás értékeitől és hasonló esetre 80 éve nem is volt példa.

A szerző miután összefoglalja azokat a politikai folyamatokat, amelyek elvezettek a koalícióhoz, benne a Konzervatív Párt választási, ám nem abszolút többségéhez, lényegében egy alapvető dilemmával foglalkozik: vajon ez a koalíció egy politikai válság áthidalásának kísérlete, vagy a politika megújódásának első lépése?

A tanulmány ebből az aspektusból vizsgálja azokat a pilléreket, amelyeken ez a koalíció alapul, a gazdasági és pénzügyi stabilitás megvalósítása, a felsőoktatási tandíj bevezetése és a választási reform lebonyolítása. Értelmezése szerint, a Liberális Demokratáknak, mint koalíciós partnernek elsősorban az első és a második feladat támogatása jelentett kihívást, vezetett népszerűség-vesztéshez, de az igazi koalíciós válságot a választási reform körüli fejlemények generálták. A konzervatívok támogatták az alternatív választási rendszer népszavazásra bocsátását, mint a koalíciós megállapodás egyik meghatározó elemét, de amikor erre sor került, annak elutasítása mellett léptek fel és főleg ennek köszönhető totális veresége, ami főleg a Liberális Demokratákat, az alternatív rendszer híveit sújtotta. Bebizonyosodott, hogy a konzervatívok továbbra is a többségi választási rendszert favorizálják és egyedül kívánnak választásokat nyerni. Emellett a tanulmány azt a véleményt képviseli, hogy a koalíció nehézségei ellenére mindkét fél számára haszonnal is járt, miközben sorsa még nem dőlt el, bár kétségtelen, hogy 2010 óta inkább lazult, mint konszolidálódott, viszont a konzervatívok dominanciája a szövetségen belül erősödött.

A tanulmány logikája egyértelműen azt sugallja, hogy a koalíció jövője jelentős módon a Liberális Demokratákon múlik, attól, vállalják-e szociál-liberális identitásukat és nem kerülnek a konfliktusok a konzervatívokkal. Addig viszont azok a feltételezések, miszerint a koalíció elvezethet a brit pártrendszer átrendeződéséhez nyitva maradnak és meg kell elégedni magával a furcsa koalícióval, amely a sokpártrendszerhez vezető út első lépéseként is értelmezhető.

Kulcs szavak: koalíció, Konzervatív Párt, Liberális Demokraták (pártja), Munkáspárt, választási rendszerek

Tanulmányunk abból a feltételezésből indul ki, hogy napjainkban a demokrácia és annak intézményeinek hatékonyságát elsősorban a politika és annak szereplői iránti bizalom, ha nem is elvesztése, de éreteljes elhalványulása jellemzi. Így van ez Nagy-Britanniában is, ahol a demokrácia garanciái több sajtós hagyománnyal rendelkeznek. Az elmúlt évtizedekben itt is jelentősen megcsappant a választásokon történő részvétel, a politikai pártok iránti érdeklődés és bizalom, a választópolgárok azonosulása a pártokkal. Állandoan csök-

ken a két nagy pártra leadott szavazatok száma. A Munkáspárt 2005-ben a szavazatok 35,2%-ával nyerte meg a választásokat, kormánypárt Nagy-Britanniában ilyen alacsony támogatottsággal még nem alakított kormányt. A brit politikában sokáig uralkodó „osztály szerinti szavazás”, (class voting) lassan teljesen a múlté lesz. Az olyan jelenségek, mint a parlamenti képviselők költségeinek térítése körül kirobbant botrány nem kiváltotta a politikával szembeni bizalmatlanságot, hanem jelentős mértékben felerősítette azt. A szigetországban a politika, annak stabilitása gyakorlatilag a kétpárt-rendszerre, vagyis az egypárti kormányzásra és a többségi választási rendszerre épül. Indokoltnak tartjuk ezért azt a hipotézist, miszerint ebben az országban a politikával szembeni antipátia először a párt- és választási rendszert kezdte ki, és a tapasztalható viták, megosztottság e kérdésekben kihatással vannak és lesznek a politikára. Nem túlzás ezt a feltételezést kiterjeszteni a demokrácia értelmezésére általában, vagyis annak eldöntésére mi van összhangban és mi nincs a demokrácia bölcsőjének is tartott ország tradícióival, melyik út vezet a brit demokrácia megújulása felé.

ELŐZMÉNYEK ÉS FOGALMAK

2010. május 6-án a brit konzervatívok 13 ellenzékben töltött év után megnyerték a parlamenti választásokat. Mivel azonban nem szereztek abszolút többséget, váratlanul koalíciós szövetséget kötöttek a Liberális Demokratákkal és azóta együtt kormányozzák Nagy-Britanniát. A pluralista demokráciához szokott országok többsége számára a koalíció a politikai „mindennapok” normájának tekinthető, a szigetországban azonban hosszú évtizedek óta nem alakult koalíciós kormány, akkor is csak a rendkívüli körülmények közepette, a nemzeti egység és összefogás jegyében. Hozzátehetjük, hogy a koalíciókkal szembeni ellenszenv, mint oly sok más ebben az országban tradíciónak is felfogható. Mark Oaten a koalíciókról szóló könyvében¹ hivatkozik a XIX. századbeli brit miniszterelnökre, Benjamin Disraelire, aki szerint a koalíciók ugyan lehetnek sikeresek, de csak egy rövid ideig és ezzel magyarázható, hogy Anglia ezeket nem szereti. A szerző hozzáteszi, hogy bár a brit politika történetében a pártok régebben is kötöttek paktumokat, az ország megmaradt egy párt által kormányozottnak, és a paktumok szinte mindig azért jöttek létre, hogy konkrét, aktuális problémákat oldjanak meg, és ha volt is valami közös bennük, az mindig válságokkal és instabilitással volt azonosítható.²

Ezek után kevés csodálkozni való van azon, hogy a 2010-es a koalíció – de méginkább annak összetétele, az, hogy a két párt tárgyalásai simán és a két pártvezér, David Cameron és Nick Clegg, szinte tüntető barátsága jegyében folytak,³ hogy a megállapodást mindössze öt nap alatt hozták össze – váratlan volt, nemcsak a közvélemény, de még a pártok belső körei számára is, mivel

köztudott volt, hogy a két pártot sok ellentét választja el. Ez a koalíció azzal is pozitív visszhangot váltott ki, hogy formájában igencsak hasonlít a „klasszikus” európai koalíciós esetekre, a sokpárti modellekre és ezzel felvillantotta a hagyományos brit politikai és pártrendszer átalakulásának lehetőségét is.

Dolgozatunk vázlatosan szembesíti a sajátos, különös brit „esetet” a koalíciós elméletek általános szabályaival, majd megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy vajon ez a konzervatív-liberális koalíció egy sajátos indíttatású politikai válság áthidalásának kísérlete, avagy inkább a társadalom és politika megújódásának első lépése, ennek leképezése a koalíciós pártok életében? Vajon ez a koalíció hatással lesz a pártrendszerre azzal, hogy a két koalíciós párt centrista elemeit esetleg egy új közép-erővé formálja, vagy inkább az feltételezhető, hogy a két párt belső ellentétei megakadályozzák e kísérletet? Egy szóval: valóban egy új brit politika kibontakozásának lehetünk tanúi?

A koalíciók sokféleségét alapvetően az alkalmazott választási rendszerek határozzák meg. A modern demokrácia alapfeltétele a választás joga, de ez az axióma nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon a szavazatok milyen aránya konvertálódik megválasztott képviselőkké. A brit többségi választási rendszer azzal a következménnyel jár, hogy adott választókerületből az a képviselőjelölt kerül be a parlamentbe, aki (akár minimális) többséget szerez, mégha nem is éri el a szavazatok 50%-át, a többi szavazat viszont elvesz. Ezzel szemben az arányos választási rendszerek a résztvevő pártok szavazati arányának megfelelően osztják el a mandátumokat, alakítják ki a parlamenti erőviszonyokat és rendezik a koalíció feltételeit. Bár mindkét rendszer demokratikus, alkalmazásuk más-más módon hat a kormányzásra. A többségi rendszer általában egypárti kormányzást produkál és többségében olyan viszonyokhoz vezet, amelyek sajátossága, hogy a szavazati arányok és a képviselők száma nem azonos. Így az a párt ellenőrzi a szuverén parlamentet és alakít kormányt, amely több képviselőt delegál a választókerületekből, és az egyedül szerzett mandátum alapján saját felelőssége keretében kormányoz. Jogos tehát az az állítás, miszerint „Ha felelős kormányt kívánsz, támogasd a többségi rendszert.”.

Az arányos választási rendszer a demokrácia képviselői funkciójának prioritását biztosítja, tehát az az állítás is igaz, hogy „Ha arányos képviselői rendszert akarsz, akkor válaszd a proporcionális választási rendszert.”. Az is egyértelmű, hogy a többségi rendszer („a győztes mindent visz”), csak nagyon ritkán, az arányos választási rendszerek viszont *egyenesen* vezetnek a koalíciókhoz.⁴

A két választási rendszer körüli vita évtizedek óta megosztja a brit társadalmat, ami gyakran csap át a koalíciók megítéléséről szóló dilemmákba. A regionális parlamentek, illetve a nagy-londoni tanács választása során ugyan legújabbán egy olyan rendszert alkalmaznak, amelyben kombinálják a többségi és arányos rendszert és ennek köszönhetően ezekben a dimenziókban már működnek koalíciók, de a westminsteri parlament esetében marad a vita

és egy olyan helyzet, amelynek lényege, hogy a brit választási rendszer a világ legaránytalanabb szisztémájának számít: itt minden 100 szavazatból 19-20 elvész és nem játszik szerepet a politika gyakorlásában. A szavazati arányok és parlamenti mandátumok száma közötti eltérés tekintetében a szigetország a világon a második helyet foglalja el. Csak megjegyezzük, bizonyos számítások szerint az a választási rendszer, amelynek alkalmazása során az elveszett szavazatok meghaladják a leadott szavazatok 10%-át, nem tekinthető demokratikusnak.⁵

Ezzel együtt sokan érvelnek úgy, hogy a proporcionális rendszer, amellet, hogy demokratikusabb és jobban megfelel a képviseleti elveknek, nehezíti a kormányzást és alkalmazása a politikai csaták hevében olyan kompromisszumokhoz, koalíciókhoz vezet, amelyek, bár másképp, ugyancsak sok szavazót kizárnak a politika műveléséből. Jogos tehát Richard Rose következtetése, hogy végülis a *kormányzás hatékonysága* és a *képviselet arányossága*, vagyis a *koalíciók között* kell választani.

Mindezek alapján az állapítható meg, hogy a brit politikában a különböző koalíciós elméletek értelmezése csak korlátozott feltételek között képzelhető el, vagyis ott és amennyiben az arányos választási rendszert alkalmazzák. Egyet kell értenünk Enyedi Zsolt és Körösényi András megállapításával, miszerint „a koalíciós kormányalakítás a sokpárti parlamentek problémája”.⁶

Mindamellet igen tanulságos, és ha áttételesen is, de a brit politikát is érinti az a tipológia, amellyel a két említett szerző megismertet bennünket. Eszerint a koalíciós elméletek három csoportját lehet megkülönböztetni. 1. Amelyben a koalíció logikája kizárólag a politikusok hivatalorientáltságára épül. 2. Amelyben az előző mellett szerepet játszik a politikai és ideológiai elv is. 3. Amelyben a koalíciók kizárólag a politikai-ideológiai elvek szerint állnak össze.⁷

Logikáját tekintve ez a tipológia találkozik William H. Riker amerikai professzor 1962-ben a koalíciós elméletekről írt műve egyik megállapításával.⁸ Eszerint a korai koalíciós elméletek mellőzték a pártok álláspontjait és a koalíciós alku intézményeit, s egyszerűen megelégedtek annak összegezésével, miszerint a pártokat és képviselő-jelölteket inkább érdekelték a *hivatalok megszerzése*, mint maga a politika. A szakirodalom – így az idézett szerzők – is csak később kezdtek foglalkozni a pártok helyével és álláspontjával, tekintettel a koalíciókra, az alku intézményeivel, az ideológia és a politika szerepével a koalíciókban.⁹ Mindez annyiban vonatkozik a brit politikára, hogy itt a hivatalorientáltság és tegyük hozzá a hatalomorientáltság, még a ritka koalíciós gyakorlat esetében is abszolút domináns szempont volt és maradt. Az ideológiai aspektus ténylegesen marginális szerepet játszott. A sajátos brit alkotmányos viszonyok egyértelműen a parlament, vagyis a megválasztott képviselők szuverenitásának primátusát diktálják. Ebbe egyelőre nem férnek bele más szempontok. Két párt tekinthető a „kormányzás természetes pártjának” akár egyedül, akár ha ritkán is, koalícióban kormányoznak.

A BRIT POLITIKA ALAKULÁSA AZ ELMÚLT MÁSFÉL ÉVTIZEDBEN.
A 2010-ES VÁLASZTÁSOK

Joggal vetődik fel a kérdés, melyek voltak azok az előzmények, amelyek elvezettek a toryk és a liberálisok nem várt kézfogásához?

Úgy ítéljük meg, hogy e téma tárgyalásának kiinduló pontja nem lehet más, minthogy leszögezzük: az 1997 és 2010 közötti periódus volt a modern brit történelem leghosszabb olyan időszaka, amely során Britanniát egy *balközép* kormány vezette. Nem lehet vitás, hogy ezek az évek kitörülhetetlen hatással vannak és lesznek a brit politika egészének alakulására, beleértve azt a koalíciót is, amely értékelésével foglalkozunk. Ennek egyik fontos kövekezménye, hogy a brit politikai mező tartósan középre mozdult, és ma már nehezen képzelhető el, hogy a szigetországban „klasszikus” jobboldali konzervatív politikával bárki választásokat nyerhessen.¹⁰

Történelmi tény, hogy a New Labour 1997 után még két választást nyert, hogy átfogó alkotmányos reformokat valósított meg, hozzájárult a brit gazdaság stabilitásához, évekre visszaszorította a munkanélküliséget, példátlan méretű fejlesztéseket valósított meg a közszolgáltatokban. Bebizonyította, hogy együtt lehet működni a piaccal, hogy a blairi „társadalmi koalíció” megvalósítható, és hogy a középrétegek is lehetnek a munkáspártiak partnerei (1997-ben a Munkáspártra szavazók több mint egy harmada addig sosem voksolt a Labourra).

Tagadhatatlan az is, hogy Blair és a Munkáspárt a 2005-ös választásokat csak nehezen nyerte meg. Az iraki politika látványosan morzsolta szét a párt és vezére népszerűségét, de a nyilvános Blair–Brown civakodás sem tett jót a pártnak, és ez hatással volt a blairi reformok hatékonyságára. Napjainkban már azt is megállapíthatjuk, az, hogy Tony Blairt egy évvel távozása előtt (a browniták aktív hozzájárulásával) annak előzetes bejelentésére kényszerítették, nemcsak Blair pozíciójának drasztikus romlásához vezetett, hanem meg is bénította a munkáspárti kormányt, miközben a toryk élére a fiatal, dinamikus, liberális konzervatívnak tekinthető David Cameron került.

Ami Gordon Brownt illeti, igen pozitív pénzügyminiszteri mérlege után, sokak meglepetésére kiderült, hogy rossz miniszterelnök és pártvezér. Határozatlansága, döntés-képtelensége az első perctől kezdve zavart okozott a pártban, Tulajdonképpen sosem jelölte meg kormánya fő irányvonalát, ezért bár nem tagadta meg a „harmadik utat”, amelynek építője volt, nem volt világos, hogy folytatni akarja-e (igaz, regnálásának több mint a felét egy világválság körülményei határozták meg, egészen mások, mint amelyek között a blairi út prosperálni tudott).

Gordon Brown esetenkénti ügyetlen megjelenései a közvélemény előtt, deffenzívítása a kommunikációban, ami néha agresszivitással párosult, rontotta megítélését és hozzájárult a Munkáspárt csökkenő népszerűségéhez.

Paradox módon azonban a válság kibontakozása számára egyben olyan terrénumot létesített, amelyben feltalálta magát, és a recesszió kezelése az egész kontinensen hírnevet biztosított számára. Mindezt azonban már sem a brit közvélemény, sem a sajtó, amelynek Brown ekkor már nem volt kedvence, nem díjazta.

2009 nyarán-őszén az aktuális választásához közeledve a konzervatívok győzelmét csak kevesen vonták kétségbe. Igaz, előnyük a választás évének kezdetére a Brown-kormány javuló válságmenedzselésének hatására a felére csökkent, de a Labour olyan mérvű felzárkózása, amely elegendő lett volna az abszolút többséghez, ekkor, 2010 tavaszán, már nehezen volt feltételezhető. A választási rendszer azonban most a Munkáspártnak kedvezett. A konzervatívoknak országosan legalább 9-10%-kal kellett volna megelőzni vetélytársukat és megkapni a szavazatok minimum 40%-át az abszolút többséghez, ami akkor szintén irreális volt. Mind többen jutottak el ahhoz a következtetéshez, hogy a választásokon egyik nagy párt sem lesz képes abszolút többséget szerezni és a '70-es évek után először a „függő” parlament állapota következhet be.¹¹ Ebből vagy egy rövidebb távú (valószínűleg tory vezette) kisebbségi kormányzás és az előre hozott választások jelentette volna a kiutat, vagy pedig egyfajta koalíció. Nem vitás, hogy ha akkor ez utóbbi „párosítására” rákérdezünk, a választók többsége a lib-lab megoldásra szavazott volna. Bár a liberálisok és munkáspártiak viszonya sosem volt egyértelmű, de köztük mégis több volt a közös, mint a liberálisok és a toryk között.

Ezt az eleve képlékeny és bizonytalan felállást alapjaiban rázták fel és bonyolították tovább a három pártvezér tévévitái, amelyeket a brit választási kampányok történetében először alkalmaztak. A brit sajtó ezeket a vitákat és politikai párviadalmakat utólag joggal nevezte korszakos jelentőségűnek.

Igazi meglepetésként a viták főszereplője a Liberális Demokraták vezére, Nick Clegg lett. A liberális pártvezér igazi politikaellenes, populista stílusban támadta a két nagy pártot és – ahogy nemsokára kiderült – ezzel igen ügyesen használta ki a közvélemény, főleg a fiatalok elégedetlenségét. Clegg követelte a demokratikus intézmények reformjait, a politika nyilvánosságát, a társadalom bevonását a politikába, a döntéshozatalba és ezzel átütő sikert aratott.¹² Ne feledjük: a felmérések a vitáknak alkalmanként 8-9 millió nézőjéről szóltak és megítélésük szerint Clegg a liberálisok támogatottságát legalább 6-8%-kal javította. Ennek hatására Cleggék, akik nem is olyan régen eléggé szerény feltételekhez kötöttek egy esetleges lib-lab egyezményt, mintegy deklarálták, hogy most már ők képezik a toryk alternatíváját, ők lépnek a labour helyére a kétpártrendszerben. Az adott választási rendszer keretében ez az elképzelés még a helyzet generálta eufóriában sem volt reális (maximum 120 képviselőre számíthattak), de arra jó volt, hogy több kerületben megugrott a munkáspártiaktól a liberálisokhoz átszavazók száma és ez egy időre kizárta, hogy mégis sor kerüljön egy lib-lab együttműködésre.

A toryk annyiban nyertek a vitákban, hogy fő ellenfelük a labour meggyengült, annyiban viszont vesztek, hogy Clegg előretörése – Cameronnal szemben – jelentősen csökkentette abszolút többségük esélyét. Az, hogy Gordon Brown számára a tévévita nehézségeket okozhat, eleve számítható volt és be is következett: Brown, főleg Cleggel szemben nem volt megnyerő és többször alulmaradt a szópárbajban, még a gazdasági témákban is, ahol pedig egyébként otthonosan mozog. Hozzátehetjük, hogy egy olyan pártrendszerben, ahol két domináns párt közül az egyik kormányoz, de erre a másiknak is van esélye, viszont a harmadik, kisebb pártnak erre nincs reális lehetősége, az ilyen nyilvános viták kimondottan nem előnyösek a kormányzó párt számára. Az utóbbi eleve rossz pozícióból indul a harmadik párttal szemben, amely bármit mondhat, ígérhet, nincs mivel „elszámolnia”. Blair a maga idejében nem is volt hajlandó hasonló kihívásoknak eleget tenni, de hozzátehetjük, hogy az áprilisi viták nélkül Cameron is jobb eredményeket érhetett volna el és közelebb került volna az abszolút többséghez.

A választásokon a Munkáspárt súlyos vereséget szenvedett, a szavazatoknak országosan csak 29,1%-át ért el, ami az első világháború után a legalacsonyabb támogatást jelentette. 1997 óta a labour 5 millió szavazatot veszített, de ezen belül 2001-óta is egy milliót. 2005-höz képest a munkáspártiak 5,1%-a szavazott át a konzervatívokhoz és 3,4%-a liberálisokhoz. A 648 mandátumból 258 lett a labouré.¹³ A liberálisok viszont a vártnál kevesebb, 57 mandátumot szereztek, hárommal kevesebbet mint 2005-ben: nyilván túlértékelték vezérük „hozamát” a vitában.

A megalakult koalíciót ebből a „róka fogta csuka” helyzetből célszerű levezetni. A liberálisok és a munkáspártiak esetleges koalícióját (ehhez még szükség lett volna a Skót Nemzeti Párt [SNP] támogatására is, amellyel azonban a parlamentbe került pártok közül egyik sem volt hajlandó együttműködni, bár az SNP ezt felajánlotta) Clegg azzal vetette el, hogy kizár minden együttműködést Gordon Brownal. A toryk lettek a legerősebb párt, de nem vállalták egy kisebbségi, a „függő” parlamentre épített kormány vezetését, mert az ronthatta volna a politikai stabilitást, ezért a „függő” parlament és a koalíciós kormányzás közül az utóbbit választották.

A konzervatív-liberális kézfogás ebben a kusza helyzetben mindkettőnek adott valami újat, ami ezt a patthelyzetet feloldja, vagy bizonyos távlatokat nyit. A konzervatívok 13 év után újra kormányt alakíthattak, látszólag olyan kompromisszumokkal, amelyeket többségi garanciákkal vállalni lehetett és jól szolgálhatja a konzervatívok politikai céljait. A toryk számára csábító lehetett, hogy egy olyan partnerrel köthettek egyezményt, amelyik nem képezett reális kormányzati erőt és nem volt kormányzási tapasztalata. Cameronék mindezt ügyesen és hatásosan kommunikálták, úgymond: ez a nép, az emberek koalíciója, továbbá: a pártok félretették saját érdekeiket és a társadalom érdekeit helyezték előtérbe. A liberálisok 65 év után végre lehetőséget kaptak az orszá-

gos politizálásra. A toryk hajlandónak mutatkoztak népszavazás kiírására a választási reform kérdésében, mégha az csak a preferenciális elvű alternatív rendszerre, Alternative Vote – AV – (ennek méltatására a későbbiekben még visszatérünk) terjedt ki, és ezzel felvillantották a brit politika reformjának esélyét is.

A KOALÍCIÓS TÁRGYALÁSOK

Amennyiben összevetjük a liberálisoknak a koalíciós tárgyalásokon elért eredményeit a konzervatívokéval, akkor nem nehéz megállapítani, hogy utóbbiak súlya lényegesen nagyobb, még annak konstatálása mellett is, hogy a két párt szavazati ereje között meghatározó a különbség, a tory párt javára. A választások után egy héttel megalakult konzervatív-liberális kormányban azonban a Liberális Demokraták fontos, tényleges politikai erejüket meghaladó pozíciókat kaptak. Nick Clegg lett a miniszterelnök-helyettes, aki egyben felel a politikai, alkotmányos reformokért. A 17 kabinetminiszteri tárca közül a liberálisoknak négy jutott. A legfontosabbat Vincent Cable (egykori munkáspárti) kapta, aki a gazdasági, üzleti, innovációs ügyekért felelős miniszter lett, de a liberálisoknak jutott a kincstári ügyek titkárságának vezetése (gyakorlatilag a pénzügyminiszter első helyettesi tisztség), valamint a skót ügyeket felügyelő miniszter tisztsége, az energia termelésével és a klímaváltozással összefüggő miniszteri tárca, összesen 20 kiemelkedő fontosságú állami tisztség.

A koalíciós tárgyalásokon a liberálisoknak sikerült elfogadtatni több, hagyományos törekvéseikhez tartozó álláspontot, ezek között a koalíció aspektusából a legfontosabbnak számított a többségi választási rendszertől lényegesen eltérő alternatív választási rendszer már említett népszavazásra bocsátása, a Lordok Háza tagjainak, vagy azok többségének választása. Ami a felsőoktatási tandíj növelését illeti, ehhez a konzervatívok ragaszkodtak, a liberálisok táborában azonban nem volt egységes, ezért abban egyeztek meg, hogy a liberálisok a parlamentben tartózkodni fognak a tandíjról szóló törvény szavazása során.

Nem vitás, a legfontosabb konzervatív vívmány, amelybe Cleggék belemennek, hogy a folyó pénzügyi évben a költségvetési deficitet 6 milliárd fonttal csökkentik, bár ezt sokáig elképzelhetetlennek tartották. Nyilvánvaló, hogy ez a tory „győzelem” nem egy a sok közül hanem olyan, amely döntő hatást gyakorol a brit gazdaság és társadalom egészére. A konzervatívok keresztülvitték elképzeléseiket a bevándorlási politika terén, amely mindig is elválasztotta a két pártot: ezen túl a bevándorlási kvótát szigorúan korlátozzák és a liberálisoknak csak azt sikerült kiharcolni, hogy a szigetországban eddig törvénytelenül letelepedők amnesztiát kaphassanak. A toryk elérték, hogy ne csökkentsék a Nagy-Britanniába telepített nukleáris fegyverzetet, holott ez a Liberális Demokraták régi követelése volt, de a koalíciós megállapodásnak az

a cikkelye, amely deklarálja, hogy az ország nem kéri belépését az eurózónába és az eddig nemzeti hatáskörnek az EU-ba történő telepítését népszavazáshoz köti, ami ellentétes a liberálisok törekvéseivel: a Liberális Demokraták pártja ugyanis az Egyesült Királyság leginkább EU-barát pártjának tekinthető.

Bár napjaink politikai térképét a két koalíciós párt rajzolja meg, nem felelkezhetünk meg a Munkáspártról sem, amely tartja második helyét a brit politikában és nélküle nem lehet tervezni, magának a koalíciónak a jövőjét sem. Nem véletlen, hogy a konzervatív-liberális koalíció egyik stratégiai célja, hogy kiszorítsa a Labourt a középmezőnyből és ezzel elszigetelje a munkáspártiakat. A Munkáspárt ellenzéki helyzete módot adhat új vezérének, Ed Milibandnak, hogy újragondolja, újraépítse a párt stratégiáját. Mindez természetesen magában hordja a tisztázó vitákat is, amelyek láthatóan nincsenek lezárva: több alapvető kérdésben a párt ma még megosztott. Nincs egység a deficit kezelése kérdésében, az állam szerepének megítélésében. Úgy tűnik, hogy a párt új vezére a pártot inkább a centrumtól valamelyest balra¹⁴ szeretné látni és árnyalatokban ugyan, de víziói különböznek Tony Blairétól. Utóbbi többször is kijelentette, hogy a deficit kezelésére vonatkozó nézetei közelebb állnak a koalícióhoz, mint saját pártja árnyékkormányához.

Amennyiben a 2010 májusi koalíció tartalmát összevetjük a már említett Enyedi–Körösényi-féle tipologizálással, akkor könnyen konstatálható, hogy az inkább sorolható az első csoportba, vagyis a hivatalorientált koalíciókhoz. Ne tévesszen meg bennünket az, hogy a két párt eddig valóban kitartott a koalíció mellett, hogy viszonyuk korrekt és a felmerült ellentéteket sikerült lerendezni. Ennek ellenére nem lehet vitás, hogy ez a koalíció nem ideológiai alapokra épült fel és működik. Logikáját az határozta meg, hogy egy véletlen szituációban a konzervatívoknak partner kellett a kormányzáshoz, vagyis a hivatalgyakorláshoz, és ez egybeesett a liberális-konzervatív Clegg felismerésével, miszerint itt az alkalom, hogy a liberálisok kitörjenek az évtizedes izoláltságból és elérjék a választási rendszer valamilyen reformját. Hozzátehetjük, hogy a Liberális Demokraták résztvétele a koalícióban, már önmaga is egyfajta hivatalorientáltságot tükröz. A liberálisok 2011-es tavaszi konferenciáján, Clegg a népszerűség csökkenése miatti bírálatokra így válaszolt: „A hatalom együtt jár a népszerűségvesztéssel”. A két párt víziói közül csupán egy olyan van – a túlközpontosított állam reformja, a hatalom és hatáskörök decentralizációja, ami egyértelműen összeköti őket, bár például a devolúció, a regionális parlamentek jövője ügyében a konzervatív toryk sokkal elővigyázatosabbak.

Más kérdésekben ez a koalíció törekeny kompromisszumokra épül és jellemző, hogy a liberálisok számára élet-halál kérdésben (ahogy majd a továbbiakban látni fogjuk), az alternatív választási rendszer bevezetésében sincs nemhogy ideológiai, de politikai egyetértés sem. Ennek nem mond ellen, hogy a két párt centruma (amely egyébként egybeesik a két párt vezető elitjével és modernizátoraival) úttörője lehet egy, a pártokon túlmutató centrumplatformnak.

Egyelőre azonban inkább Muir brit politológus véleményével értünk egyet, aki szerint ez a koalíció tulajdonképpen nem is két, hanem négy pártból áll. Szerinte mindkét pártban ott van 1-1 liberális-konzervatív, illetve konzervatív-liberális grémium, amelyet a két pártvezér fémjelez és akik a gazdasági és társadalmi liberalizmus értékei alapján igen közel állnak egymáshoz. Muir a koalíció másik szárnyán is kettéválasztja a frontokat és felhívja a figyelmet, hogy a Konzervatív Pártnak is megvan a maga klasszikus tory thatcheri kolonca, amely nehezen viseli Cameron és Osborne modern liberális toryzmusát, de Cleggnek is van párton belüli „baloldala”, szociálliberális ellenzéke, amely szívesebben közöskedne a „természetesebb” partnerrel, a labourral.¹⁵

A KOALÍCIÓ KIHÍVÁSAI

Gondolatmenetünk azt sugallja, hogy a konzervatív-liberális koalíció sorsa, jövője, vagyis sikerének, vagy kudarcának lehetősége olyan összetett kérdés, amely hatással lehet a brit politikai és pártrendszer jövőjére. Dolgozatunk logikája azonban arra is figyelmeztet: az, hogy ez a koalíció „furcsából”, esetlegéből természetessé válik-e, attól függ, sikerül-e a Liberális Demokratáknak legalább középtávon összhangban tartani hagyományos értékeiket a toryk vezetete jobbközép kormány céljaival. Ez persze a konzervatívoknak is érdeke, mert nekik sem mindegy, mekkora és milyen liberális pártot kapnak partnerül.

Az igazi kérdés tehát, hogy *milyen erősek azok a pillérek, amelyekre a koalíció épül.*

Három olyan pillért emelünk ki, amelyre a koalíció felépült és amelyek alapota szerintünk meghatározhatja a koalíció jövőjét, perspektíváját: (1) a *gazdaság*, (2) a *tandíj* ügye, amely ugyan a törvény elfogadásával látszólag elcsitult, de politikai következményeit a koalíció nem heverte ki és (3) a *választási reform*. Nem közömbös problémák az egészségügy és a közoktatás sem, de ezen a téren lényegesen könnyebb lesz eljutni egy kompromisszum-minimumig.

(1) A Liberális Demokraták számára főleg az okoz nehézséget, hogy az idő múlásával egyre inkább kiderül: az a politika és gyakorlat, amelyet a konzervatívok a *gazdasági és pénzügyi* területen diktálnak és megvalósítanak, sokkal zordabb, mint amit a 2010 májusában elfogadott közös programban lefektettek (pedig a liberálisoknak azzal sem volt könnyű kibékülni), de egyben az is nyilvánvalóvá válik, hogy az 1930-as évek óta első, békeidőben megvalósult kormánykoalíció az utóbbi 90 év legdrasztikusabb közkiadás-csökkentését vállalja meg. A fejlett ipari országok között napjainkban Nagy-Britannia az első helyen áll a közkiadások csökkentése, a deficitok mérséklése terén, a Cameron által vezetett konzervatív-liberális kormány kb. 25%-kal nagyobb arányban csökkenti a kiadásokat, mint az a munkáspárti kormány, amelyet Gordon Brown irányított. A Liberális Demokratáknak az a fő dilemmája, hogy mint

koalíciós partnernek, vállalniuk kell ennek következményeit, anélkül, hogy érdemben befolyásolni tudnák a közös politika realizálását. Ezt az állapotot jól tükrözi Paddy Ashdown, egykori liberális vezér figyelmeztetése a kormány számára. Szerinte a koalíciónak csökkentenie kellene reformjai megvalósításának ütemét, több időre volna szükség a javaslatok megvitatására, tesztelésére, mielőtt megvalósításuk napirendre kerülhetne.

A konzervatív-liberális koalíció fő törekvése arra irányul, hogy reprezentálva a fiskális szigorot, biztosítsa a stabil beruházási klímát és a magánszektor ösztönzésével teremtsen új munkahelyeket, érje el a gazdaság növekedését. Mivel azonban a kiadások csökkentése jelentős részben a munkanélkülieket sújtja, ez a politika közvetve a munkabérek befagyaszttását generálja, sokak életszínvonalát vagy konzerválja, vagy rontja és növeli a szegénységet, akadályozza a terhek igazságosabb elosztását. Minden jel arra mutat, hogy a konzervatív-liberális koalíció merev és szigorú fiskális politikája fajdalmasabb és koncentráltabb áldozatvállalást és a gazdaság stabilitásának gyorsabb helyreállítását követeli azzal a céllal, hogy ezek a folyamatok a következő választásokig lezáruljanak. Ráadásul egyre több jele van annak, hogy a koalíció kiadáscsökkentő stratégiája vagy nem vezet a gazdaság fellendüléséhez, vagy ezt egyenletlenül teszi. A Munkáspárt bírálja ezt a politikát, állítva, hogy nem veszi figyelembe a társadalom reális érdekeit, s hogy a deficit ilyen mérvű és ütemű, át nem gondolt csökkentése ellenmond a gazdasági stabilitás és növekedés céljának és ahelyett, hogy gyarapítaná az új munkahelyek számát, inkább növeli a munkanélküliséget. A 2011-es Davosi konferencián Soros György is figyelmeztette David Cameront, hogy amennyiben a koalíció nem fogja megváltoztatni szigorú költség-csökkentő csomagját, a brit gazdaság visszakerülhet a recesszió állapotába. Hasonló a véleménye Mervyn Kingnek, az Angol Bank kormányzójának is, aki szerint az Egyesült Királyságnak fenntartható és kiegyensúlyozott gazdaságra van szüksége, ám ezt nem lesz képes elérni, amíg a munkabérek a sokak számára alacsonyok lesznek és a társadalmi csoportok közötti szakadék nem csökken érzékelhető módon.

Mindez szemmel láthatóan hozzájárul a liberálisok, de főleg vezérük népszerűségének visszaeséséhez. Cameron ügyesen vezérelte a koalíció sikeres építését és szorította vissza pártja „koalíció-szkeptikusait”. Megerősítette saját, liberális-konzervatív hídfőállásait és közben konszolidált egy konzervatív-domináns kormányt, úgy, hogy gyakorlatilag nem is nyerte meg a választásokat. Mindeközben a Liberális Demokraták soraiban egészen más tendenciák uralkodnak. Az történik, hogy a párt vezetését egyre érzékelhetőbben szinte kizárólag a Clegg által menedzselte neolibertális csoport gyakorolja, amely – ellentétben a tagsággal és a liberálisok többségével – közelebb áll a David Cameron nevével jegyzett szociál-libertális, szabadpiac-párti, konzervatívokhoz, mint a Liberális Demokraták, mint politikai párt gerincéhez.

Napjainkban már egyre többen hívják fel arra a figyelmet, hogy közkiadást csökkentő intézkedések leple alatt a koalíciós kormány egyfajta thatcheri restauráció jegyében törekszik csökkenteni az állam jogosítványait. Cameronék a közkiadások „lékelését” kombinálják a közszolgáltatások, főleg az egészségügy és az oktatás egyes elemeinek privatizációjával, a jóléti, szociális kiadások drasztikus csökkentésével, miközben az adminisztrációs kiadásokhoz kisebb arányokban nyúlnak.

(2) Dolgozatunk gondolatmenete mögött az a kérdés húzódik meg, hogy mennyire lesz tartós ez a szokatlan összefogás, de az is evidens, hogy ez elsősorban a kisebb partner, a Liberális Demokratától függ: attól, mit „birnak” el a koalíció nehéz terhéből, úgy, hogy közben megmaradjon identitásuk, arcukat. Ebből az aspektusból figyelmet érdemel, hogy először egy látszólag nem stratégiai kérdés vezetett megrázkódtatáshoz a koalíció soraiban. A *felsőoktatási tandíjak* ügye végül lényegesen több lett, mint csupán részkérdés. Ahogy ez a kérdés társadalmi témává nőtte ki magát már önmaga sokat árult el dinamikájáról. Egyesek úgy látták, a tandíj-ügy csupán egy látens elégedetlenséget hozott felszínre, ezzel azonban nem tudunk egyetérteni. A problémát ugyan valóban „csak” maga a tandíjemelés okozta, de az családok millióit érintette, ezért régen tapasztalt, helyenként erőszakos megmozdulásokhoz vezetett. Másrészt ez az a probléma, amelyet a liberálisok tagsága nem tudott lenyelni, és hatásával a pártnak továbbra is számolnia kell.

A parlament végül is a tömegtiltakozások ellenére megszavazta az angliai egyetemek tandíja felső határának emelését az eddigi évi 3290 fontról évi 9000 fontra. 323 képviselő szavazott a törvény mellett, 302 ellene (a munkáspártiak mellett hat tory és az 57-ből 21 liberális képviselő). A szavazáson a koalíció természetes többsége 84-ről 21-re esett vissza. A 17 liberális minisztert (értve ez alatt a kabinet-és junior, vagyis beosztott minisztereket) Clegg kötelezte a törvény támogatására. Az emelés ellen szavazott két volt liberális pártvezér és tartózkodott a párt elnöke és vezérhelyettese, továbbá hat liberális képviselő. Cable, aki Clegg fő szövetségese a liberálisok között, elismerte, hogy a párt döntése nehéz volt, de kiállt a koalíció mellett.

Az az igazság, hogy a tandíj-kérdés korántsem véletlenül tesztelte a britek szociális érzékenységét és vált a társadalom problémáinak egyik gyűjtőpontjává. Mögötte ugyanis könnyen érzékelhető reális társadalmi feszültségek vannak. Társadalomtudósok egyre gyakrabban figyelmeztetnek, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek mind több réteget érintenek és váltanak ki elégedetlenséget. A blairi érárt higgadtan elemzők teljes joggal állítják, hogy a szigetország az elmúlt évtizedben sokat fejlődött és már messze van attól az 1997-től, amikor a labour reformjai megkezdődtek. Ezzel együtt aligha találunk olyan kutatót, vagy szakírókat, aki ne mutatná rá, hogy egy ponton, a társadalmi esélyegyenlőség terén alig történt igazi változás. Miközben a gazdaság valóban egészségesen fejlődött, leküzdötték a strukturális munkanélküliség legjavát, a társadalmi

különbségek, bár már nem növekednek úgy, mint a thatcheri érában, de keveset változtak, a szegények és a gazdagok közötti szakadék megmaradt. Ez a felismerés az utóbbi időben oda vezetett, hogy a *társadalmi mobilitás* ügye mind a pártok, mind a tudósok egyik kitüntetett problémája lett. Az előbbieket ugyan nem azonos módon, de egyetértettek, hogy ez az ügy igazi társadalmi összefogást érdemel. Ebben a vonatkozásban a választások után a legaktívabbak a Liberális Demokraták voltak, nem is véletlenül: demonstrálni akarták, hogy bár egy konzervatív kormány tagjai, de szociális demokratizmusukon ez mit sem változtat. A liberálisok kommunikációjában a társadalmi mobilitás kiemelkedő helyre került. Ezt is illusztrálja, hogy Nick Clegg e témakör koordinációjára és menedzselésére, kormánytanácsosi rangban, azt a munkáspárti Alan Milburn-t kérte fel, aki a Blair-kabinet egyik legkövetkezős reformere volt.

Aligha kell bizonyítani, hogy egy olyan megosztott társadalomban, mint a brit, a felsőoktatás képezi a társadalmi mobilitás egyik fő eszközét, de ahhoz, hogy ez funkcionáljon, meg kell találni a különböző szociális helyzetű fiatalok tanulásának anyagi eszközeit, mivel itt a tanulás költségei igen magasak. E helyett azonban a liberálisok, ha nem is dalolva, de megszavazták a tandíj emelését és szembekerültek azokkal, akik számára a társadalmi mobilitás nem egyszerűen jelszó, hanem az érvényesülés egyetlen lehetősége. Az sem szorul bizonyításra, hogy ekkora arányú tandíjemelést milliókat tántoríthat el a továbbtanulástól. Az mindenesetre már most figyelmet érdemel, hogy felmérések szerint a Liberális Demokraták szavazóinak közel fele kívánja megvonni a liberálisok iránti bizalmát, amiért megszavazták a tandíj emelését és a májusban rájuk szavazóknak csak 54% támogatná őket, ha most kellene szavazni. Igaz, Cameronéknak sem lesz könnyebb dolguk 2015-ben, de ők legalább nem tekinthetők a társadalmi mobilitás zászlóshajóinak.

(3) Különleges szerepet játszik a koalíció sorsának és az azt alkotó pártok pozícióinak alakulásában a *választási reform*. Ez a kérdés évek óta megosztja a brit politika centrumát és az attól balrább elhelyezkedő erőket. A regionális parlamentek, valamint a nagy-londoni tanács választásában ugyan megnőtt az arányosság elve, amelyet a többségi rendszerrel kombinálnak, de továbbra is nyitott a Westminsteri Parlament választásának kérdése. A toryk sokáig minden választási reformot elutasítottak, de most a liberálisok meggyerése fejében hajlandóak voltak elfogadni egy népszavazást az alternatív választási rendszerről, amely ugyan demokratikusabb, mint a többségi, de továbbra sem arányos¹⁶. A liberálisok számára az AV csupán átmeneti megoldás lett volna, ők csak a teljesen proporciónális választási rendszert tartják ideálisnak, amely elvezethetne egy igazi többpártrendszerhez, de azt a két nagy párt elutasítja. Az AV csak a Liberális Demokraták számára volt előnyösebb. Ezt látszik igazolni, egy számítás is, amely szerint amennyiben a 2010 májusi választásokat már ebben a szisztémában tartották volna, akkor Cleggéknek nem 57, hanem

legalább 79 mandátum juthatott volna, a Munkáspártnak négyvel több, viszont a konzervatívoknak 25-tel kevesebb.

A 2011 május 5-én 42%-os részvétel mellett tartott népszavazáson a szavazók 68%-a „nimmel” voksolt, tehát elutasította az AV bevezetését és 32%-a szavazott „igenrel”. A 440 referendum körzetből csak 11-ben kerültek fölénybe az „igen” szavazatok. Ez nemcsak Nick Glegg és pártja kudarca, mégpedig egy olyan kérdésben, amely számukra a koalícióba történő belépés első számú feltétele volt, hanem perdöntőnek mutatkozhat a brit koalíció-alakítás jövőjének aspektusából, legalább is közép távon. A népszavazás ugyanis eléggé, meggyőzően bizonyította, hogy a lakosság (a részvétel aránya, bár nem érte el az 50%-ot, de nem is volt kisebb, a szigetországban, egyébként ritka, népszavazások átlagánál) a parlamenti választások esetében nem kíván szakítani a többségi választási rendszerrel, tehát nem lehet arra számítani, hogy a közeljövőben megnő a koalíciók szerepe a brit politikában.

A népszavazás, azonban nemcsak végeredményével hívta fel a figyelmet, hanem, az igen-nem kampányok feszültségével, konfliktusaival ami nem is lett volna olyan furcsa, ha a „nem” kampány élén nem David Cameron áll, és az „igen” szavazatokért kampányolókat nem Nick Glegg vezette volna, A kampány hevében sok minden történt, ami nem válik a két párt szövetségének előnyére. Ennek során nem azt a konszenzust-kereső, liberális konzervatív, az „új” tory pártot képviselő, Cameront láttuk, aki minden lépésével demonstrálta lojalitását Clegg iránt, hanem azt a konzervatív-vezért, aki most feltétel nélkül igazodott a toryk rideg, kemény magja logikájához, akik számára a koalíciós partner liberálisok túlságosan „vörösek” voltak ahhoz, hogy érdekükben lemondjanak egy olyan bevált eszközzel, mint a többségi választási rendszer.

A liberálisokat meglepte a konzervatívok kemény „nem” kampánya. Valószínűsíthető, hogy voltak bizonyos illúzióik a két pártvezér „gentlemen agreement”-jéről, hiszen az elmúlt évben, lásd például a tandíj kérdést, Clegg kiadatlanul tartotta magát egy ilyen megállapodáshoz, hogy nem támadja Cameront, bár ez sokba került neki. Ezzel szemben megfigyelők azt állapították meg, hogy Cameron „cinikusan” kihasználta Clegg népszerűtlenségvesztését a „nem” kampány érdekében. Ennek ellenére cleggék, legalább is első nyilatkozataikban kimérten ugyan, de a koalíció folytatásá mellett álltak ki, legföljebb azt jegyezték meg, hogy a jövőben az együttműködés inkább a koalíciós program konkrét gyakorlati kérdéseire fog szorítkozni, amit azonban úgy is lehet érteni, hogy emelni fogják az együttműködés árát például az egészségi reform-törvény tárgyalásai során.

A konzervatívok „nem”-kampányukhoz próbáltak ugyan érveket felsorakoztatni, de ezek között alig volt új, vagyis az dominált, hogy a többségi rendszer az igazán demokratikus, mert világos, áttekinthető, a választópolgár számára, aki tudja, mi lesz szavazatának sorsa és ebben nincs szükség kompromisszumokra, sorolásokra. Ami az alternatív rendszert illeti, a konzervatívok

imindent megtettek, hogy azt diszkreditálják, zavarosnak, nehezen érthetőnek minősítsék, hozzátéve, hogy AV-ot a világon csak három országban alkalmazzák. Figyelemre méltó, hogy Cameron személyesen is igen aktívan vett részt az AV bírálatában így gyakran írt a konzervatívok home lapjában. és közvetlenül a népszavazás előtt még Winston Churchillt is „bevonta” a kampányba: szerinte az egykori miniszterelnök az AV-t „a legbutább, a legkevésbé tudományosan alátámasztott és a legkevésbé reális” választási rendszernek tartotta. Semmi kétség, a toryk számára a többségi rendszer prioritását továbbra is az határozza meg, hogy egyedül kívánnak választásokat nyerni

A liberálisok is jól tudták, nem az AV lett volna az igazi áttörés számukra, de azzal, hogy egy kiegyensúlyozottabb erőviszonyú parlamentbe több képviselőt delegálhattak volna, javíthatták volna alkupozíciójukat, arról nem is szólva, hogy végre megszabadulhattak volna a számukra egyértelműen kedvezőtlen többségi rendszertől. Vereségük ezt a törekvésüket ásta alá.

Dolgozatunk a konzervatív-liberális koalíciót a *furcsa* jelzővel illette, értve ez alatt, hogy ez a szövetség politikai értelemben egyik párt oldaláról sem természetes. A tanulmány gondolatmenete, legalábbis a szerző törekvésének megfelelően, ennek ellenére, azt is igazolja, hogy a sajátos politikai viszonyok közepette ez a koalíció mindkét párt számára előnyös is Nem tartjuk feladatunknak, hogy jóslatokba bocsátkozzunk a koalíció jövőjét illetően. Nehézségei és ellenmondásai ellenére a koalíció sorsa még nem dőlt el, de az aligha vitatható, hogy egy év alatt ez a koalíció inkább lazult, mint konszolidálódott, és hogy a választások óta eltelt időszakban a konzervatívok dominanciája ebben a szövetségben láthatóan erősödött, míg a liberálisok pozíciói esetében ez nem állítható.

Felsorolhatnánk több forгатókönyvet a koalíció perspektíváit latolgatva, attól kezdve, hogy a jelenlegi helyzet a következő választásokig fennmarad, egészen addig, hogy bár a konzervatívok abszolút többséget szereznek a 2015-ös választásokon, de Cameron a kormányban helyet biztosít a liberálisoknak is, mert a liberális-konzervatív tengelynek erre még szüksége lehet. Ezen túl csak azt a feltételezést kockáztathatjuk meg, hogy a koalíció felbomlása nem a liberálisok érdeke. Ebben az esetben ugyanis új választásokat kellene kiírni, amelyek során a konzervatívok könnyen abszolút többséget szerezhetnek.

Bárhogy is alakul a brit politika a következő években, a nagy kérdés: sikerül-e Cleggnek és híveinek felzárkóztatni pártjukat a koalíció mellett legalább középtávon oly módon, hogy vállalják nemcsak liberális, de szociál-liberális arculatukat is, és ha veszélybe kerül harmadik párti identitásuk, nem kerülnek ki a konfliktust a torykkal ahogy ezt egy párszor már megtették. Addig azonban azon feltételezések, hogy ez a koalíció elvezet a brit pártrendszer minőségi átrendezéséhez nyitva maradnak, és meg kell elégedni magával a *furcsa* koalícióval, amely a maga módján a sokpártrendszer felé vezető út első lépéseként is értelmezhető.¹⁷ Dolgozatunk egyik nyitó kérdésére, miszerint vajon ez

a koalíció egy politikai válság áthidalásának kísérlete, vagy a politika megújulásának jele a két pártban, a szerző ma még nem tud válaszolni, de arra emlékeztet, hogy a brit politika eddig sem a gyors változásoknak köszönhetően szerezte meg hírnevét. Az a hipotézisünk, hogy a szigetországban a politikával szembeni apátia először a párt-és választási rendszert kezdte ki egyelőre csak részben igazolódott A 2011 májusi népszavazás egyértelmű kiállása a többségi választási rendszer mellett is ezt látszik bizonyítani.

JEGYZETEK

¹ Oaten, 11

² Uo. Erick Hobsbawm, marxista történész egy alkalommal szarkasztikusan megjegyezte: Nagy-Britanniában két dolog sosem következik be, a kommunizmus és a koalíció.

³ Oaten utal arra, hogy azon esetekben, amikor kivételként mégis kialakult a pártok között bizonyos együttműködés, koalíciók, akkor ebben kiemelkedő szerepe volt a pártok vezetési jó személyes kapcsolatának. Ez nemcsak a jelenlegi koalíció egyik garanciájaként mutatkozott, más példákkal is találkozni lehetett: jó viszony alakult ki a munkáspárti MacDonald és Baldwin, konzervatív pártvezér között a '30-as években. Jim Callaghan munkáspárti és a liberális David Steel a '70-es évek végén ápoltak jó kapcsolatokat, köztudottan baráti viszony volt Tony Blair és a Liberális Demokraták vezére, Paddy Ashdown között a '90-es évek első felében és ha Blairtől függött volna, akkor ez az együttműködés szervezettebb formákat is ölthetett volna, de a „keményebb” munkáspártiak ezt megakadályozták. Oaten 12. Clegg viszonya inkább a liberális konzervatívokkal termékeny, ami nem véletlen: sokak szerint ő az, aki a liberális vezeték sorában messze a legjobboldalibb politikusnak számít.

⁴ Rose, 116–122

⁵ Rose, 123–124. Az amerikai Fiorina viszont másképp ítéli meg a sokpárti, és kétpárti rendszerek közötti különbséget, illetve hatását a választópolgárra, a koalíciókra. Azt bizonyítja, hogy ezeket a különbségeket eltúlozzák, és amikor ezt teszik mechanikusan azonosítják a többpárti kormányzást a koalíciókkal és a koalíciók nélküli struktúrákat a kétpártrendszerrel. Ez utóbbi esetben a brit pártrendszerre hivatkoznak, de Fiorina a brit kétpártrendszer kivételnek és nem normának tartja. Fiorina az amerikai kétpártrendszerrel bizonyítja, hogy a kétpártiság ellenére az USA-ban „megosztott” (divided) kormányzás folyik, ami *gyakorlatilag koalíciót* jelent, mert a kormányzást a két párt megosztva végzi. Fiorina 8 olyan modellt ír le, amikor ez a koalíció bekövetkezhet. Például, ha Demokrata-párti elnök van és Köztársasági-párti kongresszus, vagy amikor demokrata kongresszus és fordítva. (Fiorina, 236–240) Ami Nagy-Britanniát illeti, ahol a parlamentet a többségi rendszerben választják, viszont a két decentralizált régió parlamentjét egy vegyes rendszerben, egy az amerikaitól eltérő modell szerint ugyan, de kialakulhat egyfajta „vertikális” koalíció, „megosztott” kormányzás attól függetlenül, hogy ki az „úr” a Westminsterben és ki a két régióban (a harmadik, Észak-Írország sajátos alkotmányos berendezése miatt, legalább is egyelőre, nem építhető egy ilyen struktúrába.) Most, hogy előkészítés alatt van a skót és walesi törvényhozás kiszélesítése ez a lehetőség nincs kizárva, bárminek is neve-

zik, koalíciónak, vagy másképpen. Fiorina tanulmányát 1991-ben írta, amikor még nem valósult meg a két devolúció (vagyis 1998 előtt) és számára csak a Westminster lehetett mértékadó.

⁶ Enyedi-Körösenyi, 190.

⁷ Uo.

⁸ Idézi:Proksch-Slapin, 543.

⁹ Idézi:Proksch-Slapin, 544.

¹⁰ Muir, 17. és Diamond, 87.

¹¹ Muir, 17. A „függő” parlament kifejezés az angol „hung”-ból történt mechanikus fordítás, de előfordul, hogy a „balanced”(kiegyensúlyozott) jelzöt használják. A Munkáspárt 1974 februárjában választásokat nyert és márciustól októberig kisebbségi kormányt vezetett, majd októberben ismét választást nyert és most már abszolút többséghez jutott, amely azonban minimális volt. Két évvel később, 1976 novemberében ez a csekély többség elolvadt. 1977 márciustól augusztusig a Munkáspárt többségét a liberális képviselők segítségével restaurálták (ez volt a lib-lab paktum). Ez az együttműködés azonban csak a parlamentre szorítkozott, a liberálisok nem vettek részt a kormányzásban. Miután a liberálisok felmondták a koalíciót 1979 májusáig a Munkáspártot a parlamentben a nemzeti pártok támogatták, ugyancsak kívülről.

¹² Parminter-Sherlock, 19–20.

¹³ Muir, 18.

¹⁴ Muir, 22.

¹⁵ Muir, 18.

¹⁶ Az AV, alternatív szavazás, a választások preferenciális, de nem arányos rendszere. Keretében a választópolgár olyan szavazólapot kap, amelyen több név szerepel és ezek között kell preferenciális sorrendben több jelöltre szavazni. Ezek után összeszámolják az első helyen jelölt személyre adott szavazatok számát és amennyiben az eléri legalább a szavazatok 50%-át +1, akkor ő lesz a megválasztott képviselő az adott választókerületből. Ha ezt az arányt az első fordulóban senki nem éri el, akkor a legkevesebb szavazatot kapott jelölt kiesik, szavazatait a még álló jelöltek között arányosan elosztják és összeszámolják a második preferált jelölt szavazatait és ha annak sincs meg az 50+1 százalék, akkor ebben a rendben addig szavaznak, ameddig valaki eléri a szükséges arányt. Az AV- támogatók szerint ez a rendszer azért jobb mint a többségi, mert biztosítja, hogy a megválasztott képviselőt a választók többsége támogassa, továbbá, mert a képviselő jelölteket arra ösztönzi, hogy ne csak a pártja szimpatizánsaival kommunikáljon, hanem ennél szélesebb körhöz is jusson el, igyekezzen azokat is megnyerni, hiszen könnyen lehet, hogy szüksége lehet szavazataira. Az AV-t vitatók főleg azzal érvelnek, hogy ez sem lesz arányos rendszer és a választások logikája inkább a szürke, kevésbé tehetséges jelölteket, mint az arra megfelelőket preferálja, juttatja be a parlamentbe. Az AV rendszerében egy választókerületből továbbra is egy képviselő kerül megválasztásra.

¹⁷ A liberálisok helyzetének értelmezésekor azt is figyelembe kell venni, hogy szervezeti struktúrájuk különbözik a két nagy pártétól. Mígóban a toryk és a munkáspártiak egy centralizált rendben egységes pártot képviselnek, amelyben a régióális szervezeteknek korlátozott autonómiájuk van, addig a liberálisok föderációs szervezettel rendelkeznek, tehát a három szervezet, az angol (amely most koalícióban van a konzervatívokkal), a skót és a walesi függetlenek egymástól. Előfordulhat, hogy Cleggék a konzervatívokkal vannak szövetségben, a skót és a wale-

si liberálisok viszont a Munkáspárt regionális szervezeteivel együtt kormányoznak, mint ahogy erre már volt példa 2007-ig. Laffin, 655–656. Ekkor azonban a Skót Nemzeti Párt egy parlamenti mandátummal megelőzte a Munkáspártot és mivel az előző ciklustól eltérően akkor nem sikerült megegyezni egy skót lib-lab koalícióban a skót nemzetiek alakítottak kisebbségi pártot, amelyet a skót zöldek két képviselője kívülről támogatott. A 2011 májusában tartott regionális és helyi választások eredményei azonban többek között azt is megmutatták, hogy a konzervatív-liberális koalíció problémái főleg a liberálisoknak okoztak veszteségeket, amelyek kihatással voltak a párt pozícióira a két említett régióban is. Skóciában, mivel itt a Munkáspárt is számottevően visszaesett, a skót nemzetiek először szereztek abszolút többséget a skót parlamentben, kifejezve, hogy a régió lakossága inkább bízik a nemzeti pártban, amely jobban képes képviselni érdekeiket, mint a Britanniát vezető konz-lib koalícióban. Sokak szerint a liberálisoktól Skóciában, Glegg és a koalíció népszerűség-vesztessége következményeként, főleg a nemzeti párthoz szavazták át és ezzel elősegítették annak történelmi jelentőségű győzelmét a skót labour felett, amely nem volt képes meggyőző, a skót érdekeknek megfelelő alternatívát állítani a SNP sokszor nacionalista kicsengésű programjával szemben. Egyes ironikus hangvételű megfigyelők erre reagálva jegyezték meg: ez Skócia „ajándéka” annak a Munkáspártnak, amely megvalósította a régió devolúcióját. A Skót Nemzeti Párt elvben mindég Skócia függetlensége mellett kardoskodott, de most, miután egyedül kormányoz, kiírhatja a régió jövőjéről, Skócia függetlenségéről szóló népszavazást, ami újabb alkotmányos problémákat is okozhat, bár a felmérések szerint, a skótok nagy többsége nem kívánja az Uniótól történő elszakadást. Walesben a helyzet más, itt a Munkáspárt pozíciói meghatározóak maradtak, bár nem szerzett abszolút többséget a regionális gyűlésben.

IRODALOM

- Patrick Diamond: *The British Labour Party: New Labour out of Power*. In: *The Future of Social Democracy*. Friedrich-Ebert-Stiftung Bonn 2010, 86–99.
- Enyedi Zsolt – Körösenyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Osiris, Budapest, 2001.
- Morris P. Fiorina: *Coalition Governments, Divided Governments and Electoral Theory*. In: *Governance*. July 1991. 236–249.
- Martin Laffin: *Coalition-Formation Centre-Periphery Relations in National Political Party*. In: *Party Politics*, 2007., vol 13, No. 6., 651–668.
- Rick Muir: *Coalition: A new era in British Politics*. *Public Policy research*. March-May 2010., 17–18.
- Mark Oaten: *Coalition*. Harriman House LTD. 2007., 346.
- Kate Parminter and Neil Sherlock: *The Liberal Democrats journey into government, public policy research*. March-May 2010., 18–19.
- Sven-Oliver Proksch and Jonatan B. Slapin: *Coalition Formation and the 2005 German Election*. In: *West European Politics*. Volume 29., Number 3., May 2006, 540–558.
- Richard Rose: *Electoral Reform: What are the Consequences?* In: *Britain's Constitutional Future* (Frank Vibert szerk.). IEA 1991, 115–147.

Sajtó források

Koalíciós problémák: *guardian.co.uk*, 2010. május 10., május 13., augusztus 20., december 16., *guardian.co.uk/ The Observer*, 2011. május 8.

The House, 2010 szeptember 20., 2011. január 4., 17.,

Gazdaság: *guardian.co.uk*, 2010. szeptember 2., 8., 2011. január 4., 26., 27.

The House, 2010. október 18., november 1.

Választási rendszer: *guardian.co.uk*, 2010. december 29., 2011. február 19., március 13.

The House, 2010 június 14.

Népszavazás: *guardian.co.uk*, 2011. május 6.

Tandíj és Egészségügy: *guardian.co.uk*, 2010. december 10., 12., 2011. január 30.

PÁRTRENDSZERVÁLTOZÁS?

Fábián Zoltán

Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon (szerk. Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (2011) Budapest: DKMKA)

Az *Új képlet* című könyv közvetlen előzménye a Karácsony Gergely által szerkesztett *Parlamenti választás 2006* című kötet (Karácsony, 2006). A két kötet között témaköreiben, szerzői gárdájában sok az átfedés, amit nagy mértékben megmagyaráz az, hogy mindkét kötet a Magyar Választáskutatási Program (MVP) keretében született és a Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány (DKMKA) gondozásában jelent meg. A tanulmánykötet olyan írásokat tartalmaz, amely a „Részvétel és képviselő” kutatási program keretében születtek. A nyomtatott kötet megjelenésével egy időben a tanulmányok megjelentek elektronikus formátumban az MVP honlapján (www.valasztaskutatas.hu).

A szerkesztők megállapítják a kötet előszavában, hogy 2010-ben tulajdonképpen egy unalmas kampány zajlott a parlamenti választásokat megelőzően, viszont a választás politikai hatásait tekintve rendkívül jelentősnek mondható. A választások előzményeit és következményeit kísérli meg tehát feltárni ez a kötet, de kiknek is szól? A potenciális olvasóközönség a (1) politikatudományral hivatásszerűen foglalkozók szűkebb körén túl, minden bizonnyal kiterjedhet (2) a diszciplínát egyetemeken tanuló diákokra, (3) a politika viselkedés és a társadalmi tagoltság kapcsolata iránt érdeklődő társadalomkutatókra és végül, de nem utolsósorban (4) a hivatásos politikusokra és tanácsadóik körére. Hogy e csoportok között milyen átjárás van, azt mi sem szemlélteti jobban, mint az, hogy a 2006-os kötet szerkesztője azért nem vett részt az újabb kötet elkészítésében, mert időközben parlamenti képviselő lett. Az pedig külön örömdetes, hogy a szerzők között több olyan is van, aki jelenleg is politikatudományi képzésben vesz részt.

A kötet címe *Enyedi Zsolt és Ken Benoit* tanulmányából vezethető le. A szerzők azt állítják, hogy „pártrendszerátalakítás” történt 2010-ben, ennyiben a legutóbbi országgyűlési választás „kritikusnak” nevezhető. Az 1998 és 2006 közötti időszakra vonatkozó elemzések a magyarországi pártrendszer intézményi és szerkezeti stabilitását domborították ki. A szerzők szerint a 2010-es választás viszont jelentős átalakulást eredményezett a pártrendszer legfontosabb mennyiségi jellemzőiben. Ilyen jellemzők például a pártok száma (frag-

mentáció), ideológiai polarizáltság, a választói ingadozás (volatilitás). A szerzők ítélete szerint domináns pártrendszer alakult ki, ennek nyomán pedig új képletről beszélhetünk. Amint azt leszögezik: „Amennyiben a jelenlegi támogatók többsége hű marad a Fideszhez, egy teljesen új képlet, a domináns pártrendszer kialakulásáról beszélhetünk. A domináns rendszerek egyik sajátossága, hogy esetükben a versengés mértéke jelentéktelen.”

A korábbi választásokhoz képest drasztikusan megnövekedett a pártrendszerben a volatilitás, az ingadozás mértéke, miközben az effektív pártok száma a Parlamentben kettőre csökkent.

Ugyanakkor a korábbi „befagyott” struktúrák (Enyedi, 2006) továbbélése is megfigyelhető, miként Ilonszki Gabriella és Kurtán Sándor is feltárták a kötetben közölt tanulmányukban az elit rekrutációja és szelekciója kapcsán. Enyediék rámutatnak, hogy a politikai elitben maradt a régi gárda: a mandátumok 80 %-át 89-es pártok (MSZP, Fidesz) szerezték meg.

A pártok ideológiai arculatát több szinten elemzik, és ennek nyomán egy összetett kép rajzolódik ki. Megállapították, hogy 2010-re lecsökkent a bal-jobb polarizáció (ez a pártrendszer domináns jellegével magyarázható) „az ideológiai távolságok súlya csökkent a pártrendszer egésze szempontjából, mivel az aktív szavazók és a politikai elit zöme a jobbközépen horgonyzott le” A választók bal-jobb azonosulása 2010-re jobbra tolódott, ugyanakkor a megosztottabbak lettek. „... a bal- és a jobboldalt képviselő pártok közötti szakadék tovább nőtt, vagyis továbbra is joggal beszélhetünk polarizált pártrendszerről. Továbbra is érvényes maradt az elmúlt évek igazsága: az ideológiai centrumban vegetálni lehet, kormányképes alternatívát megjeleníteni nem.”

Nick Sitter „A magyar pártrendszer 2010-ben polarizált, de kevésbé plurális” című tanulmányában egy másik címkét javasol a 2010-es választások jellemzésére: „földrengésválasztás”. A földrengés jelleg abban mutatkozik meg, hogy régi pártok eltűntek a parlamentből, új pártok kerültek be, valamint a Fidesz-KDNP szövetség kétharmados többséget szerzett. Sitter tanulmányából a jelen keretek között egy gondolatot emelnék ki: „Ha van tanulsága az 1990 óta eltelt időszaknak a magyar politikában, az a szigorú gazdaságpolitika folytatásának nehézsége a „győztes mindent visz” elvére épülő választási rendszer kontextusában. A rendszerváltást elkerülhetetlenül követő gazdasági „könnyek völgyét” tekintve nem meglepő, hogy a kilencvenes években a posztkommunista országokban erőteljes kormányváltó tendenciák rajzolódtak ki a választásokon. Magyarországon azonban a kétezres évekre is áthúzódott ez a tendencia és a választási rendszer többségi elemeinek köszönhetően sokkal jobban felerősödött, mint egy arányos képviseleti rendszer esetében történt volna.” A nem túl távoli jövő fontos kérdése, hogy az új Alkotmány keretei között milyen irányba fog átalakulni a választási rendszerünk: egy arányosabb, vagy egy többségi rendszer felé.

Tóth András és Grajczjár István „Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete” című tanulmánya a jobbik parlamentbe vezető útját elemzi. A koráb-

bi 2006-os választáson a Jobbik a MIÉP-pel szövetségben kudarcot vallott és nem tudott bekerülni a Parlamentbe. Ezt követően „négy váratlan esemény egybeesése megváltoztatta a Jobbik helyzetét:

1. az MSZP–SZDSZ alkotta szocialista–liberális koalíció válsága;
2. a gazdasági válság kirobbanása;
3. az olaszliszkai tragikus gyilkosság nyomán a „cigánykérdés” napirendre kerülése, és végül, de nem utolsósorban
4. a Jobbik belső megújulása.”

A Jobbik tömegpárttá válása t azzal magyarázzák választók értékei, ideológiai és attitűdjeinek szintjén, hogy a nacionalista, tekintélyelvű, szociáldarwinista ideológia képes volt pozitív megerősítést adni egyszerre a társadalom vesztes és nyertes csoportjainak. Elemzésükkel azt demonstrálják, hogy nem csak egyetlen tényező (cigányellenesség) áll a Jobbik megerősödésének hátterében, hanem több út vezet a radikális jobboldalisághoz. (vö. Karácsony és Róna, 2010)

Kozma Viktória és Kumin Ferenc szerzőpárosa a hivatalban lévő (inkumbens) polgármesterek újraválasztási esélyeit elemezték. Rámutattak arra a tényre, hogy az inkumbens jelöltek előnyt élveznek kihívóikkal szemben. Egy megfigyelésüket idézném ennek alátámasztására: a polgármesterek 63 %-át újraválasztották 2010-ben. A tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy milyen fontos a megbízható választásstatisztikai adatbázisok kialakítása és milyen szerepe lehet a területi háttér-változóknak a további kutatások során. Amint írják: „...a helyi önkormányzatok sajátos politikai laboratóriumot alkotnak, ahol a személyes hatások felülírhatják a pártpolitikai meggyőződést. Hogy milyen körülmények között, milyen feltételek mellett és milyen arányban érvényesül ez a hatás, azt a további vizsgálatoknak kell megmutatniuk.”

Ilonszki Gabriella és Kurtán Sándor „Látszat és valóság.” című tanulmányukban a 2010-ben megválasztott parlamenti képviselők arculatát elemzik. Megállapítják, hogy a magyarországi választási rendszer a régió más országaihoz képest is zártabb, a választópolgároknak kisebb beleszólása van, hogy a pártok kit juttassanak be az ország házába. Nincsenek nyitott, vagy preferenciális listák, a jelöltek személyéről pedig egyre inkább az egyes pártközpontokban döntenek, semmint a helyi pártszervezetekben. A 2010-ben képviselővé választott képviselők, viszonylag magas hányada, közel fele (konkrétan: 46 %-uk) újonnan került a parlamentbe (ez a „látszat”), ugyanakkor a képviselő eliten belül fokozódik a hatalmi koncentráció – megfigyelhető a funkcióhalmozás és centralizáció (ez pedig a „valóság”). A hatalmi elit bezáródásának egyik legplasztikusabb mutatója, hogy a jelöltek száma a parlamenti választások során folyamatosan csökkent: 1990-ben 1623 egyéni jelölt indult, 2010-ben pedig csupán 814.

Török Gábor a pártok stratégiai céljait, illetve azok sikerességének mértékét vette górcső alá. Tanulmánya ugyanazon értelmezési, elemzési keretben mozog, mint a négy évvel korábbi kötetben közölt írása (Török, 2006). Öt elemzési

szempont alapján bemutatja, hogy a sokak által tét nélküli választás során is lényeges szerepet játszottak az egyes pártok konkrét stratégiai céljaik megvalósításában. Különösen sikeresnek bizonyult a Fidesz és az LMP stratégiája, mérsékeltebben sikeres illetve kudarcos az MSZP-é és a Jobbiké. Az MDF stratégiája viszont egyértelműen kudarcot vallott.

Tóth Csaba elemzésében a politikai marketing fogalomrendszere segítségével kívánja értelmezni az MSZP összeomlását, mint olyan kérdést, amely igazán fontos annak megértésében, hogy a Fidesz-KDNP párt szövetség miként szerezhette elsöprő többséget a 2010-es választások alkalmával. A „bukási spirál” kialakulásában szerinte a fő szerepet az játszotta, hogy az MSZP eladásorientált pártként viselkedett 2006-ot követően, nem pedig marketingorientált pártként. Nem azt vette figyelembe, hogy a választó polgárok (fogyasztók) milyen politikusokat és programokat (termékek) igényelnek, hanem a meglévő termékpalalettájának értékesítésére koncentrált.

A Beck László, Bíró Nagy András és Róna Dániel készített elemzés is az MSZP kudarcának okait keresi. „Szabadesésben” című tanulmányuk média és politikai napirend elemzési keretekben közelít a tárgyhoz. Megállapították, hogy a 2006-2010-es időszakban az MSZP számára kedvezőtlen politikai napirend alakult ki a médiában és ennek hatására, a Fidesszel kapcsolatos negatív sztereotípiák elvesztették jelentőségüket a választók szemében. „Tehát nem a Fidesz lett „mérsékeltebb” a szavazók szemében, hanem a napirend – a priming-elméletnek megfelelően – hangolta át úgy a versenyt, hogy a választás lényegében az MSZP számára kedvezőtlen ügyekről szólt. Ebből következően csak nagyon kevés szavazót érdekelt 2010 áprilisában, hogy a Fidesz mennyire konszenzuskereső vagy milyen következményei lehetnek a kétharmados parlamenti többségnek.”

Kitta Gergely a Fidesz 2010-es online politikai kampányát elemezte. Elsőként felvázolja a médiapiaci környezetet, amelyre a gazdasági válság erősen rányomta a bélyegét, minden médiatípus esetében csökkentek a reklámbevételek kivéve az online médiát, az internetet*. Ismerteti az infrastrukturális környezet változását is. Itt a legfőbb tényező a háztartások internetellátottságát jellemző penetrációs mutatók dinamikus növekedése, amely az új fajta (web 2.0) szolgáltatások megjelenésével felismertette a pártokkal, hogy az internetes kommunikáció az egyik legköltséghatékonyabb forma. Ennek ellenére a Fidesz esetében kimutatható volt, hogy jelöltjeik nem egyformán viszonyulnak az új médiához. (A Jobbik és az LMP jelöltjei valószínűleg generációs okokból természetesebben élnek az online eszközök lehetőségeivel.) Összességében azonban megállapítható volt, hogy a legjelentősebb térfélen, a Facebook-on a Fidesznek (és Orbán Viktornak) sikerült maga mögé utasítania riválisait.

* Tóth Csaba Török Gábertől veszi át a kifejezést.

** Megjegyzendő, hogy a tanulmány 2. táblázat 5 oszlopának fejléce téves, a tendenciát jelző viszony szám bázisa nem 2006, hanem 2002.

Lakatos Zsuzsa a politikai közvélemény-kutatások hatásával és a választási előrejelzések pontosságával foglalkozik írásában. Felhívja a figyelmet arra, hogy a közvélemény-kutatások hatása magára a közvéleményre kétélű kardként működhet. Mobilizálhatja a vesztesre álló táborok híveit – ez ún. underdog effect, amely hatás 2002-ben érvényesülhetett a szocialista tábor esetében, avagy a konformista prediszpozíciók révén beindíthatja a győzteshez húzás (bandwagon) hatását.

Tardos Róbert átfogó tanulmánya zárja a kötetet. Ebben a tanulmányban Tardos az Angelusz Róberttel megkezdett közös kutatási irányt folytatja. Elhelyezi a 2010-es választást a részvételi jellemzők alapján a korábbi magyarországi választások és a nemzetközi trendek sorában. Megállapítja, hogy mérséklődött a részvétel szintje és a korábban megfigyelt társadalmi, gazdasági és területi különbségek nivellálódtak, illetve azt is, hogy a mérséklődő aktivitás beleilleszkedik az európai trendekbe. Ha e jelenségeket mélyebben megszeretnénk érteni, akkor Tardos számos magyarázattal is szolgál a leíráson túl. Vizsgálja a területi, lokális miliót a települések mérete és társadalmi státuszjellemzői alapján, illetve a gazdasági válság hatásainak vonatkozásában is. A jelen keretek között csupán a tanulmány számomra legérdekesebb részére utalnék: a szerző egy hármas tipológiát dolgozott ki a szociológia cselekvésemleletek nyomán, melyben a racionális döntésen alapuló instrumentális motívumegyüttes mellett, megkülönböztette az expresszív és normatív motívumegyütteseket is. Az instrumentális motívumok jellemzőbbek a baloldallal azonosulók körében, míg az expresszív motívumok a jobboldali szavazóknál érvényesülnek erősebben. A szerző ezt a hármas tipológiát további alapos validálásnak vetette alá.

Összességében a kötetről elmondható, hogy olyan mű született, amely kihagyhatatlan hivatkozássá válik azon munkák számára, melyek meg akarják érteni a 2010-ben kialakult „új képletet”.

HIVATKOZÁSOK

- Karácsony Gergely (2006): *Parlamentí választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest: DKMKA.
- Enyedi Zsolt (2006): „A befagyott felszín és ami alatta van. A 2006-os választás és a magyar pártrendszer.” In: Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamentí választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest: DKMKA, 204–228.
- Karácsony Gergely és Róna Dániel (2010): „A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól.” *Politikatudományi Szemle* Vol. XIX No. 1. 31–63. pp. (http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_1szam/2010_1_karacsony.pdfhttp://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_1szam/2010_1_karacsony.pdf)
- Török Gábor (2006): „Pártok, stratégiák és taktikák. A 2006-os választási kampány politikai elemzése.” In: Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamentí választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest: DKMKA, 145–173.

A REGIONALIZÁCIÓ NYOMAI A DÉL-DUNÁNTÚLON

Bódi Mátyás

A politika új színtere a régió – Pálné Kovács Ilona (szerk.), PTE-BTK, Századvég Pécs-Budapest 2009.

Tanulmánykötetükkel a szerzők ezúttal nem a hazai regionalizációs folyamat állapotáról, eredményességéről szóló vitába kapcsolódnak be, sokkal inkább azt próbálják bemutatni, hogy a területi közigazgatás felülről irányított modernizációs kísérletét támogatták, támogatják-e olyan tényezők, mint a régiók belső kohéziója, a szereplők kooperatív készsége, a regionális vagy megyei intézményrendszer, vagy maga a regionális identitás. A szóban forgó könyv, így tekinthető empirikus vizsgálatok gyűjteményének is melyben a szerzők, a regionalizálódás nyomait próbálják tetten érni a Dél-Dunántúli régió mindennapjaiban, kezdve a közszolgáltatásokat nyújtó intézményrendszertől, a különböző államigazgatási szerveken át, egészen a megyei napilapok tartalmának vizsgálatáig. Megítélésem szerint a szerzők, különösen arra törekedtek, hogy választ kapjanak olyan kérdésekre, mint hogy mennyire vált jellemzővé a politikai, közjogi, szolgáltatási intézményrendszerben a regionális együttműködés, a regionális lépték. Az előbb említett példák, a regionalizációs kísérletek azon területei, melyek változásait a hétköznapi életben is nyomon követhették az állampolgárok, elég ha csak a területi államigazgatási szervek átalakítására, illetékességi területük megváltoztatására gondolunk. A kötetben azonban olyan absztraktnak mondható vizsgálatokat is találhatunk, melyek témája messze túlmutat azon, a közember számára is felfogható (észlelhető) jelenségen, amit ma a politika középszint beüzemelésének dilemmájaként jellemezhetünk. Szeretném kiemelni a kötet szerkesztője által jegyzett fejezetet, mely a vizsgált régió kapcsolatrendszerét volt hivatott feltárni, egy újfajta kapcsolati-hálózati modellező vizsgálattal, valamint Kákai László munkáját, melyben a helyi elit véleményére alapozott, regionális-megyei identitás feltárása történt meg. A fentiekből kiderült tehát, hogy a kutatás amellet, hogy empirikus megközelítésű volt, interdiszciplináris jegyeket is felmutatott, habár a politikatudományi, szociológiai megközelítés erőteljesen rányomta a bélyegét a munkára.

A kötetben megjelent tanulmányok részletesebb bemutatása, kiértékelése előtt, pár gondolatot még érdemesnek tartok megemlíteni a könyvel és annak témájával kapcsolatban. Ha egy olvasó, kinek kezébe kerül a könyv, és csupán

a fejezetek végén található összegzések elolvasására veszi a fáradságot, lesújtó véleménye lehet a hazai regionalizációs folyamat állapotáról. Valóban a politika új színtere a régió? Kérdezheti joggal, hiszen az egyes vizsgálatok hipotézise és eredménye között gyakran nincs egyezés, kivéve azokban az esetekben, amikor eleve azt feltételezték a szerzők, hogy a régiós léptéknek, nincs szerepe, az egyes folyamatok alakulásában. Így a gyanútlan, és a kötetbe nem kellően elmerülő olvasó, képzeletben felrajzolhat egy nagy kérdőjelet a kötet címe elé. Az Európai Unió fejlettebb társadalmában általános trend, a régiók szerepének, regionális léptékű gondolkodásnak, problémamegoldásnak a felértékelődése. A kutatásokat végző szerzőket, véleményem szerint, annak vizsgálata motiválta hipotéziseik felállításakor, hogy ez a trend, mennyire érvényesül Magyarországon, azon belül a Dél-Dunántúli régióban. Magyarán, ha azt a tényt vesszük figyelembe, hogy hazánk az EU tagja, nálunk is érvényesülni kellene ezeknek a modernizációs folyamatoknak, mint általános törvényszerűség, tehát ha hipotézisük nem teljesül, ez nem a szerzők túlzott elvárásának, vagy a modernizációs folyamatokkal szembeni naivitásnak az eredménye, hanem sokkal inkább hazánk közigazgatási rendszerének kudarca. A vizsgálati eredmények részletes bemutatásánál azonban egy sokkal árnyaltabb képet kaphatunk arról, miként próbálták a régiókat úgymond „beüzemelni”, valós tartalommal feltölteni. A régiók jövőbeli szerepváltozásának lehetőségeiről is olvashatunk, azonban itt sem kizárólagos az a szerzői vélemény, mely szerint a régiók szerepének valós tartalommal való megtöltése egyelőre nem rendelkezik semmi féle realitással. Vannak olyan példák, melyek jól mutatják, hogy egyes ágazatokon belül léteznek területek, melyek térszerveződése, feladatellátása, illetékessége, igazodhatna a hivatalos (NUTS-2) régió határaihoz, annak keretein belül hatékonyan és nyereségesen működhetne (pl. közösségi közlekedés egy regionális közlekedési szövetség vagy szervezet létrehozásával).

Újszerű és hiánypótló számomra az, hogy a vizsgálat tárgyának, terepének egy kiszemelt magyar területi egységet, a Dél-dunántúli régiót választották. Pálné Kovács Ilona, hasonló céltól vezérelve, már korábbi munkáiban is górcső alá vette ezt a térséget, mint például a már említett kutatása alkalmával, mely során a területi érdekérvényesítés sajátos mechanizmusaival foglalkozott, a megyei és regionális léptékben szerveződő korporatív intézmények működését elemezve. Később egy nemzetközi kutatásnak is vizsgálati tárgyát képezte a régió, az intézményesülés értékelése érdekében alkalmazott hálózatelemzés jóvoltából. Nem ismeretlen terepet jártak tehát körül a szerzők (helyi kötődésükről nem megfeledkezve természetesen) és mint ahogyan azt a vizsgált régió bemutatásakor is olvashatjuk, a Dél-Dunántúl volt az szelete az országnak, ahol a helyi elit tagjai, talán korukat kissé meghaladva, idejében felismerték a régióformálás szükségességét. Már a kilencvenes évek közepén létrejött egy regionális fejlesztési alapítvány, melynek megalapításában a régió vezető politikusai (megyei jogú városok polgármesterei, megyei önkormányzatok kép-

viselői) vettek részt. Komoly eredményként konstatalható, hogy egy regionális fejlesztési koncepciót is sikerült kidolgozniuk, azonban később anyagi forrás és civil kezdeményezések (pl. kutatók) hiányában, lassan elhalt ez a szerveződés. Később is történtek próbálkozások, ehhez hasonló szervezetek felállítására, társulások formájában, melyek rendre politikai egyet nem értés áldozatává váltak. A Dél-Dunántúl tehát nem csak, mint véletlenszerűen kiválasztott régió szerepel az elemzésben, hanem az alulról építkező régió egyik hazai mintája is lehetett volna, ha az előbb említett kezdeményezések sikerrel járnak.

A közszolgáltatásokat nyújtó intézmények és a területi államigazgatási szervezetrendszer regionális kiépültségének kérdését vizsgáló fejezetek jól mutatják azt a jelenséget, melyet az ország bármely más régiójában tapasztalhatunk, akár átlagemberként szemlélve a dolgot. A csupán piaci elven szerveződő és működő vállalatok (pl.: pénzügyi- és energiaszektor) esetében sokkal fontosabbak a gazdaságos üzemszervezési szempontok, így azok kevésbé veszik figyelembe a hivatalos régióhatárokat. Ezzel kapcsolatban az az érdekes megállapítás olvasható, hogy ha az állam szerepvállalása helyett a régió lépne előtérbe, mint önálló feladatokkal és ehhez szükséges forrásokkal rendelkező területi egység, önállósága révén vállalkozásokat tudna magához vonzani, igazítani. A nem elsősorban piaci alapon szerveződő közszolgáltatók esetében pedig megerősítést nyert az, a szerző által is sejtett tény, hogy esetükben sem lehet a régióhatárok kizárólagos figyelembevételével szerveződni. Véleményem szerint a társadalmi térszerveződések, áramlások, soha nem fognak tökéletesen igazodni a hivatalos régióhatárokhoz, főleg ha hozzáteszük, a globalizáció egyik sokak által hangoztatott jellemzője, a határok szerepének átértékelődését. Elválasztó funkciójukat egyre inkább felváltja az összekötő jelleg. Régiós határokhoz igazodó üzemszervezés, egy olyan funkcionálisan összetartozó régió esetében lenne elképzelhető, ahol a társadalmi-gazdasági interakciók a régiót megkülönböztetik, kiemelik környezetétől. A tanulmányban vázolt példák a sikeres együttműködések mutatata be, kiegészítve azokkal a lehetőségekkel, melyek a jövőben alapját képezheti egy regionális együttműködésnek. A közszolgáltatások régiós szerepéről szóló részt azért is tartom fontosnak, mert ez alapján döntethetjük el, hogy azok a változások melyek az államigazgatásban, fejlesztéspolitikában, közigazgatásban játszódtak le, mennyire támaszkodhatnak biztos alapokra az adott régióban. A területi államigazgatási rendszer regionalizálási kísérletéről olvasva ugyan azok a kételyek merültek fel bennem, melyeket maga is szerző is megemlít a fejezet összefoglalójában. A rendszerváltozást követően hazánk területi hatalomgyakorlásában sosem látott változások következtek be azzal, hogy az elsődleges helyi-önkormányzati hatalom, a települések kezébe került. A korábban, évszázadokon át, jelentős hatalommal rendelkező középszint (vármegye, megye) szinte teljesen ki-

üresedett annak önkormányzati, politikai mivoltában. Központi igazgatásnak alárendelt államigazgatási szervek megyei kirendeltségei nem rendelkeztek semmilyen önállósággal, mint ahogyan a megyei önkormányzatok sem juthattak jelentős szerephez. A magyarországi regionalizálási folyamatok kezdetén, a regionális államigazgatási szervek felállítását, a hasonló megyei szervek összevonásával képzelték el. Ez a lépés, mint tudjuk meg is történt, a különböző megyei illetékességű szervek összevonásával regionális illetékességű szervek jöttek létre, ezzel ha úgy tetszik felrajzolták a régiókat Magyarország közigazgatási térképére. A tanulmány szerzője egy fontos kivetni valót talált ebben a folyamatban. A szervezeti átalakítás során a rendszer lényegében változatlan maradt azáltal, hogy nem került sor a feladatok, a működés felülvizsgálatára. A hivatalok tehát ugyan azt a munkát végzik, mint korábban, csupán más név alatt. A megkérdezett államigazgatási szervek vezetőinek véleménye az volt, hogy továbbra is vannak a felettes szerveknél olyan hatáskörök, melyeket ők is el tudnák látni, regionális szinten. A hivatalokhoz tehát nem delegáltak olyan kompetenciákat, melyektől azok valós, regionális szintű feladatokat látnának el. Ezt azzal egészíteném még ki, hogy továbbra is számos államigazgatási szerv működik megyei hatáskörrel bíró kirendeltségekkel, mint például a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) vagy az Országos Választási Iroda (OVI) megyei irodái, de említhetném magát a Központi Statisztikai Hivatalt (KSH) is. Nem szolgálnánk merőben új információval akkor sem sem, ha kijelentenénk, a regionális hivatalok felállításával, a hazai közigazgatási, államigazgatási szerkezet mit sem veszített központosított jellegéből. Ez még akkor is igaz, ha a regionális fejlesztési tanácsok felállítását is számításba vesszük. Egy későbbi fejezet (A Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács működésének bemutatása Hahn Hajnalka jóvoltából) számol be arról, hogy a viszonylagos önállóságot feltételező Regionális Fejlesztési Tanácsok sem élveztek szinte semmilyen autonómiát, mivel azokba a nagypolitika delegáltjai nagyobb arányban vehettek (vehetnek) részt, a források feletti döntési kompetencia is központi szinten maradt.

Mint arra már korábban kitértem, a fent említett vizsgálatok a közember számára is megélhető változásokat mutatta be a régióalkotás szemszögéből. Egy fokkal elvontabb témájú munkák, már azokra a kevésbé könnyen tetten érhető jelenségekre világítottak rá, melyekre a regionalizáció, a régióalkotási kísérletek támaszkodhatnak. A régió fogalma körül szakmai vitába, párbeszédbe hazai szerzők is bekapcsolódtak. Személy szerint nem emlékszem olyan régió meghatározásra, melyben a régióban élők belső, történelmileg kialakult identitása ne szerepelt volna, mint régióképző tényező. A regionális identitás a régióalkotás, regionális lehatárolás egyik nehezen mérhető, de megkérdőjelezhetetlen tényezője. Hazánkon belül (talán az ország területéből is kifolyólag) nem alakult ki regionális identitás. Több kutatás is kimutatta, hogy az állampolgárok a nemzethez való kötődésük után elsősorban nagytájukhoz (Al-

föld, Dunántúl), de legfőképpen saját településükhöz kötődnek. A különböző szintű közigazgatási egységekhez való társadalmi kötődés szempontjából, még mindig a megyei szál az egyetlen említésre méltó, habár annak szerepe, szintén nem túl jelentős. Ez kiderül Kákai László munkájából is, aki a regionális elit véleményének vizsgálatából szűrte le következtetéseit. Gondolatai, erősen kapcsolódnak a korábban taglalt témakörhöz (közszolgáltatások, államigazgatási szervek regionális szerepköre). Mint mondja, a megye, mint földrajzi lépték azért maradhatott fenn napjainkban is az emberek köztudatában, mert az állam, a társadalom, sőt, a gazdaság, különösen a szolgáltató szektor jelentős része, még mindig megyei léptékben szerveződik. A megyei identitás tehát alig kimutatható, de létező, még akkor is, ha napjainkra sokat veszített régi fényéből. Regionális identitás azonban nem létezik, és a megyei identitás romjain nem is jöhet létre. Mesterségesen kreált régiók esetében nem várható el, hogy az ott élő emberek azonosulni tudjanak vele. Sok esetben még az is kérdéses, hogy egy átlagember meg tudja-e nevezni azt a régiót ahol él. Szerény véleményem szerint a régió akkor lehetne identitáshordozó, ha maga is valós tartalommal lenne felruházva, de amíg a régió, csupán egy felülről vezérelt, megyék összetologatásán keresztül megvalósult folyamat részeként létrejövő egység, nem várható el lakóitól, hogy bármiféle érzelmet tápláljanak iránta. A regionális identitás kialakulása egy hosszú, akár évszázados folyamat része, mint ahogyan a régiók kialakítását is több évtizedes előkészítés előzte meg Nyugat-Európában. Magyarországon nem várható el, hogy a regionalizáció, az oly' sokszor hangoztatott alulról építkező módon (bottom-up) jöjjön létre, úgy, hogy annak semmilyen történelmi gyökere, társadalmi előkészítése nem történt meg.

A regionális identitás felébresztésében, megteremtésében (régiónkumminikáció) hatalmas szerep hárul, a sokak által már a negyedik hatalmi ágként titulált médiának. Magyarországon a megyei napilapokból tájékozódhatunk azokról a hírekről, amelyek nem országos jelentőségűek, de szűkebb pátriánkat (megye) érintik. A megyei lapok tartalmát vizsgáló fejezet egyik, számomra meglepő tanulsága az volt, hogy a megyei napilapok tartalma, nem tartott lépést az országos trendekkel. A kilencvenes évek végétől egyre fokozatosabban került be a hazai köztudatba a régió fogalma, miközben az újságok hasábjain nem találkozhattunk gyakrabban a fogalommal, mint korábban. A régióval foglalkozó cikkek, regionalizáció gondolatát taglaló írások nem kerültek be nagyobb arányba, habár a szerzők (Kern Tamás, Koller Inez) hipotézise ezzel a megállapítással ellentétes volt. Úgy vélték, hogy az országos trendekkel meg egyezően, a Dél-Dunántúl megyék napilapjainak (Dunántúli Napló, Somogyi Hírlap, Tolnai Népiújság) tartalmában pozitív változás fog bekövetkezni. A három vizsgált év tekintetében (1998, 2002, 2006) elmondható, hogy a lapok nem váltak (nem válhattak) a regionális köztudat megteremtőivé. A regionális nyilvánosság kialakulását, olyan, már korábban taglalt tényezők hátráltatták,

mint a regionális intézményrendszer kiforratlansága, mely csak nevében regionális, vagy még úgy sem.

Összegzőként elmondható, hogy ez a tanulmánygyűjtemény kísérletet tett annak feltérképezésére, hogy a régiók, valós színterei lettek-e a politikának, tíz évvel a regionalizáció hivatalos programmá válása óta. A kutatás ugyan nem terjedt ki, a regionalizáció minden fontos feltételére, de a vizsgált példákön keresztül érzékelhetjük, hol tart ma és mi vár a jövőben a hazai regionalizációs törekvésekre. A vizsgált tanulmányok által, én inkább a nehézségekkel szembesültem, de jó pár pozitív kezdeményezésről olvashattam, kitörési lehetőséggel is találkoztam. A regionalizáció egy hosszú szerves fejlődés eredménye kell, hogy legyen, mely egyszerre építkezik alulról (bottom-up) és irányítják központilag (top-down). Nálunk elsőre úgy tűnik, csupán a felülről vezérelt irány bontakozott ki, azonban az sem felel meg a régióalkotás európai normáinak. Hiányzik a politikai konszenzus és a végrehajtott intézkedések sem lettek következetesen kidolgozva, számos visszáságtól terhesek (megint csak a sokat emlegetett regionális államigazgatási szervek példájánál maradv). Ahogy Pálné Kovács Ilona fogalmaz több helyen is, „Magyarországon a regionalizáció nem szabályos átfogó jellegű és széles körű konszenzuson nyugvó alapokra épült reformok formájában zajlik, hanem hátsó ajtón lopakodik a közhatalmi szerkezetbe.” Hazánk földrajzi teréből csak bajosan lehetne funkcionálisan összetartozó régiókat kihasítani, melyek valamilyen közös, környezetétől markánsan elütő gazdasági erőter része. Sokak által hangoztatott érv, hogy a magyar régiók felállításának szükségességét, a Strukturális Alapok által biztosított pénzforsrá lehívása jelentette, ami részben igaz is. Véleményem szerint komoly előrelépést jelentett, hogy a 2007-2013-as uniós költségvetési időszakban, az Új Magyarország Fejlesztési Terv elkészítésekor, a hét régió, külön regionális operatív programokat dolgozott ki. Mindazonáltal a végső döntés Budapesten született mindenről, a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség által, habár a regionális operatív programok, még az adott régiók mőhelyeiben láttak napvilágot. A regionális fejlesztési tanácsok szerepéről már szót ejtettem, külön tanulmányt szenteltek a szerzők ennek a problémának. Sajnos mind a mai napig nem történt előrelépés ez ügyben. A központi irányítás alatt álló szervek önállósága oly csekély, hogy lényegében semmilyen érdemleges döntést nem tudnak hozni a helyi szereplők. Szakmai körökben nagy az elvárás a mindenkori kormány felé, a közigazgatás megreformálását illetően. Különösen igaz ez akkor, ha egy kormányerő, eddig még soha nem látott mértékű társadalmi felhatalmazással birtokában, kényelmes parlamenti többséggel hozhatja meg döntéseit. Egy dologról azonban nem szabad megfélekezni. A régiók állampolgárai, a civilek összefogása nélkül soha nem lesznek életképesek a hazai regionális törekvések, de ugyan így, az alulról építkező társulások, elképzelések is halálra vannak ítélve a központi politika támogatása nélkül, mint aho-

gyan arról a kötet elején olvashatunk is. Számomra érdekes lenne, ha hasonló tanulmánygyűjtemények születhetnének, más magyarországi régiókról, esetleg olyanokról, melyek gazdasági fejlettségüknek köszönhetően, talán már előrébb tartanak a régióépítés útján (pl. Nyugat-Dunántúl). A kiválasztott kutatási területek véleményem szerint elég jól érzékeltették a regionalizáció hazai problematikáját, ugyanakkor fontosnak tartanék még egy plusz témakör beemelését a vizsgálatba. Ha a regionalizáció egyik célja az, hogy a régió önálló politikai szintéreként funkcionáljon, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a politikai, pártpolitikai szereplőket. Kákai László, a régió politikai elitjének vizsgálatakor ugyan felmérte, viselkedésükben a lokalizáció sokkal erősebben érvényesül, mint az a bizonyos regionális átszellemültség. Magyarán, a településükhöz ezer szállal kötődő polgármesterek, még mindig sokkal erősebben köthetők a megyéhez, mintsem a régióhoz. Tovább lépve, ha azt akarjuk, hogy a régió, egyszer egy önálló források felett rendelkező, önálló döntéshozói jogkörrel felruházott (egyfajta regionális területi önkormányzat) egység legyen, érdemes lenne megrajzolni a régió politikai profilját. Ma már a különböző kvantitatív módszerek segítségével (pl. GIS) nagyon komoly eredményeket lehet elérni a választási földrajzi elemzések területén, modellezhetővé válnak absztrakt jelenségek is. A pártpolitikai helyzetkép regionális megrajzolását elkerülhetetlennek tartom egy olyan elemzés elkészítésekor, mely a regionalizáció jövőjével foglalatosskodik. Ma hazánkban nincsenek regionális pártok, semmilyen jel nem mutat arra, hogy ez irányba történne elmozdulás. Vannak ugyan helyi szinten jól artikulálható politikai kérdések, mely olykor komoly haszonnal kecsegtetnek egy-egy pártnak (a Jobbik esete Észak-Kelet Magyarországon), de ettől még nem váltanak regionális profilt. A komoly döntések pártpolitikai tagoltság alapján születnek, frakciófegyelem van, az egyéni választókerületek képviselője, sokat vesztett súlyából Kölcsey Ferenc és kortársai óta. Éppen ezért tartom szükségesnek, hogy megvizsgáljuk, milyen a régió pártpolitikai tagoltsága, területi mintázata és hogy ez mennyire hátráltatná a régióon belül, illetve a központi hatalommal való együttműködést.

ABSTRACTS

PÉTER GEDEON

Rival Theories of the Welfare State

There are different welfare states in modern capitalism. Why is there a liberal welfare state in one country, a conservative one in another country and a social democratic one in a third country? Explanations are themselves different. I would like to identify both the common and conflicting points of the different explanations by reconstructing the arguments of different schools of thought. Do rival theories as analytical constructs explaining the emergence of welfare states exclude or presuppose each other? I look at four theories of political economy that are different but at the same time connected by the way how they presume a causal relationship between welfare state regimes and social coalitions. (1) The power resource thesis describes the full causal line in the following way: social coalitions → government partisanship → welfare state regime. (2) In the theory of cross-class coalitions government partisanship is not part of the causal chain and the category of social coalitions becomes a mediating variable that is analytically preceded by the concept of labor market regime. The explanatory scheme of this theory is the following: labor market regime → social coalitions → welfare state regime. (3) The Varieties of Capitalism school also thinks that the labor market regime determines the causal line but it does not disregard the effects of government partisanship. Its scheme is as follows: labor market regime → social coalitions, median voter → government partisanship → welfare state regime. (4) In the theory of political institutional effect the variable of social coalitions mediates between the categories of electoral regime and government partisanship. The complete explanation is the following: type of electoral system → social coalitions → government partisanship → welfare state regime.

Keywords: Welfare state regime, power resource thesis, social coalitions, labor market regime, electoral systems

ZOLTÁN FARKAS

The Concept of authority and domination

In a paper published earlier, I was concerned with the concept, establishment and consequences of social power. In this paper I define the concept of authority

and the concept of domination in this context. In the first part of the paper, I mention the characteristic conceptions of the concept of authority, and I define the concept of authority as the social power-superiority of the given individual (or group). Next, I deal with the question of which phenomenon or phenomena as consequences I attribute to authority. In the second part of the paper, I define the concept of domination as institutional corporality power-superiority and I define the consequence of the domination and the significance of the domination in the establishment of social power and authority.

Keywords: Social power, authority, domination

PÉTER KREKÓ – ATTILA JUHÁSZ – CSABA MOLNÁR

The Rise of the Social Demand for Right-wing Extremism in Hungary

Political Capital Institute's Demand for Right-Wing Extremism Index (DEREX) elaborated on the representative international database of the European Social Survey reveals that the percentage of respondents who are receptive to anti-establishment, chauvinistic, xenophobic, and authoritarian ideologies of the radical right was on the rise between 2002 and 2009 in Hungary. The rise in demand could have contributed to the resurgence of the institutional far right in Hungary. In Hungary, the rate of respondents who are psychologically receptive to the ideologies of the radical right (the potential right-wing extremists) emerged from 10 per cent to 21 per cent in the examined period, which is a dramatic and almost unprecedented increase in Europe. The rise can be mainly attributed to the increasing level of anti-establishment attitudes and prejudices, and we can see a moderate upsurge in fear and pessimism. At the same time, there hasn't been any shift in the Hungarian society towards a more traditionalist and a more religious position. While we are focusing on the tendencies on the demand side in this study, we do not assume that the resurgence of the far right could be explained by this only factor. The reasons behind this phenomenon can be fully revealed just if we take into consideration the supply and the demand side factors, as well as the characteristics of the political environment at the same time.

Keywords: far-right, demand side, Jobbik, anti-establishment attitudes, prejudices

DÉNES PAPP

Political Information Seeking and Publishing Political Content Online

In recent years, the number of empirical studies concerning the patterns of online political information seeking and content sharing has risen significantly. These studies have contributed valuable data on the online audiences and the

nature of political content citizens generally search for, consume, or produce via this new medium. However, the exact degree to which certain new tools, like political blogs and social networking services help citizens acquire relevant political information and make their views more available to a wider audience is still subject of considerable academic debate.

In this study, I present an overview of the currently visible trends in the ways citizens search for political information online, the characteristics of popular online political content and certain barriers to disseminating political content online. Although a great number of people try to draw attention to themselves on the internet, very few actually succeed in reaching a broad audience. I argue that while the costs of distributing valuable information have rapidly decreased, the comparably high costs of political content creation still pose a very real obstacle for most people who do not have significantly more resources at their disposal than the average citizen and that these phenomena might facilitate further monopolization among news portals and possibly even ordinary political blogs.

Keywords: Internet, media concentration, social media, blogs

LUCA KRISTÓF

Political Views and Reputation in the Intellectual Elite

In the paper the interrelationships of the political views and reputation of the intellectuals participating in public life are analysed with the help of data of an elite survey by questionnaire. A markedly formulated political opinion, usually characteristic of the intellectual elite manifests itself dominantly as either leftist views or as a characteristic right-wing minority. The attitudes of the two groups of the elite differ not only in their relationship to religion and to socialism, but also from the angle of contacts kept with other elite segments such as the political and the economic ones. In addition to professional achievement self-determination of leftism or right-wing views is also part of respect emerging within the intellectual elite, but the hierarchy of the reputation of the two intellectual milieus differs from each other. In the leftist milieu having a more active intellectual discourse the internal mechanisms developing reputation operate far more successfully resulting in the fact that the respect of the greatest leftist stars spreads over the milieu and affects the entire Hungarian intellectual life. The right-wing group, considered as a minority in the elite is adjusted more closely than the network of relations kept close on the basis of the similarity of political views overarching elite segments. Being strongly embedded and the fact that they are less active in the intellectual discourse in the media hinder the production of an autonomous intellectual reputation in the milieu of the right-wing intellectuals.

Keywords: Intellectuals, left, right, reputation

PÉTER HAVAS
A Strange Coalition

The paper has got its title "A Strange Coalition" mainly because in May 2010, participants in this coalition the Conservative and the Liberal Parties reached handshake tough in many points of view they had differed from each other's values and there had not been any precedent of such for almost 80 years.

After summarising political processes that led to the coalition including the victory of the Conservative Party without an overall majority, the paper is in fact dealing with one general dilemma: whether the coalition be understood as a practical effort to handle a political crisis, or is it rather a first step in order to the renewing politics? From this aspect the paper analyses the pillars of the coalition: the measures of implementation for the stabilisation of the economy and finance, introducing drastically increased tuition fees in the universities and the arrangement of the electoral reform.

According to the paper while for the Liberal Democrats, as members of the coalition the support of the first and second task meant challenges and leading to losing popularity of the party, the true crisis of coalition has been generated by the events about the reform of the electoral system. The Conservative Party as a leading force of the coalition supported the referendum on Alternative Vote that has been a definite term for Liberals to join, but when the referendum came they not only voted against, but became the main anti-Alternative Vote camp and due to that contributed to a crushing defeat of the reform and Liberals as for the main supporters of the alternative system. It proves that the Conservatives are still in favour of the majority system because it serves their political interests and they would like to win the election alone.

In spite of such difficulties, the paper's conclusion is that this coalition has some benefits for both participants. While its destiny is still on the balance, however, its conditions are today less stable than they were in 2010, and the Conservative domination in the coalition is stronger.

The logic of the paper is clearly suggesting that the future of the coalition in a significant degree depends on the politics of Liberal Democrats, depending on whether they are able to save their social-liberal identity, and will not avoid confrontations with the Tory Party. Until then suppositions that this coalition can lead to the rearrangement of the British party system remain open, and one should be satisfied with the strange coalition that can be interpreted also as a first step to a multiparty system.

Keywords: Conservative Party, Liberal Democrats (party), Labour Party, electoral systems

ABSTRACTS

PÉTER GEDEON

Rival Theories of the Welfare State

There are different welfare states in modern capitalism. Why is there a liberal welfare state in one country, a conservative one in another country and a social democratic one in a third country? Explanations are themselves different. I would like to identify both the common and conflicting points of the different explanations by reconstructing the arguments of different schools of thought. Do rival theories as analytical constructs explaining the emergence of welfare states exclude or presuppose each other? I look at four theories of political economy that are different but at the same time connected by the way how they presume a causal relationship between welfare state regimes and social coalitions. (1) The power resource thesis describes the full causal line in the following way: social coalitions → government partisanship → welfare state regime. (2) In the theory of cross-class coalitions government partisanship is not part of the causal chain and the category of social coalitions becomes a mediating variable that is analytically preceded by the concept of labor market regime. The explanatory scheme of this theory is the following: labor market regime → social coalitions → welfare state regime. (3) The Varieties of Capitalism school also thinks that the labor market regime determines the causal line but it does not disregard the effects of government partisanship. Its scheme is as follows: labor market regime → social coalitions, median voter → government partisanship → welfare state regime. (4) In the theory of political institutional effect the variable of social coalitions mediates between the categories of electoral regime and government partisanship. The complete explanation is the following: type of electoral system → social coalitions → government partisanship → welfare state regime.

Keywords: Welfare state regime, power resource thesis, social coalitions, labor market regime, electoral systems

ZOLTÁN FARKAS

The Concept of authority and domination

In a paper published earlier, I was concerned with the concept, establishment and consequences of social power. In this paper I define the concept of authority

and the concept of domination in this context. In the first part of the paper, I mention the characteristic conceptions of the concept of authority, and I define the concept of authority as the social power-superiority of the given individual (or group). Next, I deal with the question of which phenomenon or phenomena as consequences I attribute to authority. In the second part of the paper, I define the concept of domination as institutional corporality power-superiority and I define the consequence of the domination and the significance of the domination in the establishment of social power and authority.

Keywords: Social power, authority, domination

PÉTER KREKÓ – ATTILA JUHÁSZ – CSABA MOLNÁR

The Rise of the Social Demand for Right-wing Extremism in Hungary

Political Capital Institute's Demand for Right-Wing Extremism Index (DEREX) elaborated on the representative international database of the European Social Survey reveals that the percentage of respondents who are receptive to anti-establishment, chauvinistic, xenophobic, and authoritarian ideologies of the radical right was on the rise between 2002 and 2009 in Hungary. The rise in demand could have contributed to the resurgence of the institutional far right in Hungary. In Hungary, the rate of respondents who are psychologically receptive to the ideologies of the radical right (the potential right-wing extremists) emerged from 10 per cent to 21 per cent in the examined period, which is a dramatic and almost unprecedented increase in Europe. The rise can be mainly attributed to the increasing level of anti-establishment attitudes and prejudices, and we can see a moderate upsurge in fear and pessimism. At the same time, there hasn't been any shift in the Hungarian society towards a more traditionalist and a more religious position. While we are focusing on the tendencies on the demand side in this study, we do not assume that the resurgence of the far right could be explained by this only factor. The reasons behind this phenomenon can be fully revealed just if we take into consideration the supply and the demand side factors, as well as the characteristics of the political environment at the same time.

Keywords: far-right, demand side, Jobbik, anti-establishment attitudes, prejudices

DÉNES PAPP

Political Information Seeking and Publishing Political Content Online

In recent years, the number of empirical studies concerning the patterns of online political information seeking and content sharing has risen significantly. These studies have contributed valuable data on the online audiences and the

nature of political content citizens generally search for, consume, or produce via this new medium. However, the exact degree to which certain new tools, like political blogs and social networking services help citizens acquire relevant political information and make their views more available to a wider audience is still subject of considerable academic debate.

In this study, I present an overview of the currently visible trends in the ways citizens search for political information online, the characteristics of popular online political content and certain barriers to disseminating political content online. Although a great number of people try to draw attention to themselves on the internet, very few actually succeed in reaching a broad audience. I argue that while the costs of distributing valuable information have rapidly decreased, the comparably high costs of political content creation still pose a very real obstacle for most people who do not have significantly more resources at their disposal than the average citizen and that these phenomena might facilitate further monopolization among news portals and possibly even ordinary political blogs.

Keywords: Internet, media concentration, social media, blogs

LUCA KRISTÓF

Political Views and Reputation in the Intellectual Elite

In the paper the interrelationships of the political views and reputation of the intellectuals participating in public life are analysed with the help of data of an elite survey by questionnaire. A markedly formulated political opinion, usually characteristic of the intellectual elite manifests itself dominantly as either leftist views or as a characteristic right-wing minority. The attitudes of the two groups of the elite differ not only in their relationship to religion and to socialism, but also from the angle of contacts kept with other elite segments such as the political and the economic ones. In addition to professional achievement self-determination of leftism or right-wing views is also part of respect emerging within the intellectual elite, but the hierarchy of the reputation of the two intellectual milieus differs from each other. In the leftist milieu having a more active intellectual discourse the internal mechanisms developing reputation operate far more successfully resulting in the fact that the respect of the greatest leftist stars spreads over the milieu and affects the entire Hungarian intellectual life. The right-wing group, considered as a minority in the elite is adjusted more closely than the network of relations kept close on the basis of the similarity of political views overarching elite segments. Being strongly embedded and the fact that they are less active in the intellectual discourse in the media hinder the production of an autonomous intellectual reputation in the milieu of the right-wing intellectuals.

Keywords: Intellectuals, left, right, reputation

PÉTER HAVAS
A Strange Coalition

The paper has got its title "A Strange Coalition" mainly because in May 2010, participants in this coalition the Conservative and the Liberal Parties reached handshake tough in many points of view they had differed from each other's values and there had not been any precedent of such for almost 80 years.

After summarising political processes that led to the coalition including the victory of the Conservative Party without an overall majority, the paper is in fact dealing with one general dilemma: whether the coalition be understood as a practical effort to handle a political crisis, or is it rather a first step in order to the renewing politics? From this aspect the paper analyses the pillars of the coalition: the measures of implementation for the stabilisation of the economy and finance, introducing drastically increased tuition fees in the universities and the arrangement of the electoral reform.

According to the paper while for the Liberal Democrats, as members of the coalition the support of the first and second task meant challenges and leading to losing popularity of the party, the true crisis of coalition has been generated by the events about the reform of the electoral system. The Conservative Party as a leading force of the coalition supported the referendum on Alternative Vote that has been a definite term for Liberals to join, but when the referendum came they not only voted against, but became the main anti-Alternative Vote camp and due to that contributed to a crushing defeat of the reform and Liberals as for the main supporters of the alternative system. It proves that the Conservatives are still in favour of the majority system because it serves their political interests and they would like to win the election alone.

In spite of such difficulties, the paper's conclusion is that this coalition has some benefits for both participants. While its destiny is still on the balance, however, its conditions are today less stable than they were in 2010, and the Conservative domination in the coalition is stronger.

The logic of the paper is clearly suggesting that the future of the coalition in a significant degree depends on the politics of Liberal Democrats, depending on whether they are able to save their social-liberal identity, and will not avoid confrontations with the Tory Party. Until then suppositions that this coalition can lead to the rearrangement of the British party system remain open, and one should be satisfied with the strange coalition that can be interpreted also as a first step to a multiparty system.

Keywords: Conservative Party, Liberal Democrats (party), Labour Party, electoral systems